

TEFSİR METİNLERİ I

İLÂHİYAT LİSANS TAMAMLAMA (İLİTAM) PROGRAMI

PROF. DR. HİDAYET AYDAR

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ AÇIK VE UZAKTAN EĞİTİM FAKÜLTESİ

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ AÇIK VE UZAKTAN EĞİTİM FAKÜLTESİ
İLÂHİYAT LİSANS TAMAMLAMA (İLİTAM) PROGRAMI

TEFSİR METİNLERİ I

PROF. DR. HİDAYET AYDAR

ÖNSÖZ

Günümüzde gelişen ve genişleyen teknoloji ve teknolojik imkânlar sayesinde insanların/kurumların/devletlerin eskiden yapageldikleri pek çok konuda değişiklikler yaşanmaya başlamıştır; şartlar teknolojiye göre değiştirilmiş, konular teknolojik gelişmelere göre belirlenir olmuştur. Eğitim sistemi/süreci de gelişen teknolojik şartlara paralel olarak değişim geçirmiştir/geçirmektedir; artık açık öğretim ve uzaktan öğretim sistemleri devreye girmiş, buna uygun olarak yeni bir yapılanma içine girilmiştir. Söz gelimi dört duvardan ibaret sınıflar yanında teknolojinin sağladığı imkânlar sayesinde artık sanal sınıflar oluşmaya başlamıştır; her yer sınıf, her yerde ders anlayışı ortaya çıkmıştır. Ders için mekânlar, binalar, duvarlar, sınıflar sıralar, sınırlar olması zorunluluğu ortadan kalkmış, sınırsız mekânlarda dersler verilmeye başlanmıştır. Evler, ofisler, işyerleri, bir ağacın altı, deniz sahili, dağ başı, ırmak kenarı, kısaca internetin olduğu her yer sınıf olmuştur; bu yerlerin tümünde dersleri izleme imkânı doğmuştur.

Uzaktan eğitim, sınıf ve bina sınırlarını aştığı gibi, şehir ve ülke sınırlarını da aşmıştır; ister Edirne'de olun, ister Ağrı'da, ister Sinop'ta, ister Mersin'de olun, fark etmez aynı anda İstanbul'da verilen dersi takip edebilirsiniz. Amerika'da, Güney Afrika'da, Libya'da, Suudi Arabistan'da, Almanya'da olmanız, İstanbul'da verilen dersi takip etmenize engel teşkil etmez artık. Kısaca dünyanın neresinde bulunursanız bulunun internet teknolojisinin sunduğu imkânlar sayesinde uzaktan eğitim yöntemiyle ders halkasında yer alabilir, sanal sınıfın bir öğrencisi olabilirsiniz.

Uzaktan öğretim yönteminde mekân ortadan kalktığı gibi zaman da anlam ifade etmez olmuştur. Artık sabah saatleri veya öğleden sonraki saatlerde ders yapmak gibi zamana bağlı bir durum söz konusu değildir; gece gündüz ayrımı olmaksızın günün her saatinde öğretim imkânlarından yararlanabilirsiniz. Türkiye'de yerel saate göre 18.00'de yapılan dersi, Japonya'daki bir öğrenci yerel saate göre 24.00'te, ABD'deki bir öğrenci 03.00'te, İngiltere'deki bir öğrenci saat 16.00'da izleyebilir.

Bu eğitim sisteminde sadece mekân ve zaman değil, aynı zamanda yaş sınırı da ortadan kalkmıştır. Artık her yaş gurubuna eğitimden yararlanma imkânı sunulmuştur. Yeterki kişi istesin, hevesli olsun; liseyi bitirmiş olduktan sonra yaşı ne olursa olsun uzaktan eğitim sayesinde fakülte bitirebilir, bir fakülte bitimişse ikincisini sınavsız okuyabilir, belki bu insanlar ilerleyen zamanda lisansüstü eğitim de yapabilecektir.

Bugün dünyanın birçok ülkesi bu sistemle ders vermeye geçmiş bulunmaktadır. Ülkemiz de bu teknolojiyi eğitimin hizmetine sunmuştur. Bu hizmeti en iyi veren kurumlardan biri İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesidir. Bu Fakültenin bünyesinde bulunan programlardan biri de İlahiyat Lisans Tamamlama Programıdır. Kısaca İLİTAM diye bilinen programa İlahiyat Önlisans Programını başarılı bir şekilde tamamlayan ve açılan sınavda başarı gösteren öğrenciler kayıt yapabilmektedir. Bu öğrenciler İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim elemanları tarafından alanlarıyla ilgili verilen dersleri takip edip, sınavlarını vermekte, İlahiyat Önlisans Programında olmayan dersleri tamamlamış olarak adı geçen Fakültenin diplomasını alabilmektedirler.

Biz de bu çerçevede İLİTAM programında bulunan zorunlu derslerden biri olan TEFSİR METİNLERİ I dersini teknolojinin sunduğu imkânlar dâhilinde siz değerli öğrencilerimizle işlemek üzere bu çalışmayı hazırlamış bulunmaktayız. Ders kitabı niteliğinde hazırladığımız kitabımızda Tefsir Usulü ve Tarihi dersinde öğrenilmiş olan ilkeler çerçevesinde Kur'an-ı Kerim'in bazı kısımlarını tefsir etmeye çalışacağız. Bunu da seçtiğimiz

muhtelif tefsirlerin örnek metinleri üzerinden yapacağız. Bu arada örnek metin verdiğimiz tefsirin özellikleri, muhtevası, tefsiri yazan müfessirin kısaca hayatı, tefsir anlayışı gibi hususları da vereceğiz. Bu sayede Kur'an'ı anlamaya ve anlamlandırmaya çalışırken nelere dikkat edilmesi gerektiğini, nasıl bir yöntem takip edilmesi icap ettiğini öğrenmiş olacağız.

Muhtelif müfessirlerin tefsirlerinden örnek metinlerin sunulduğu bu çalışmamız 14 bölümden oluşuyor. Birinci bölümde en eski tefsirlerden biri olan Mukatil b. Süleyman'ın tefsirinden örnek bir metin işleyeceğiz. Ancak ondan önce Mukatil b. Süleyman'ın hayatı, yaşadığı dönem, tefsir anlayışı gibi konuları işleyeceğiz. Ardından tefsirinin özellikleri, muhtevası, muhtelif konulara yaklaşım tarzı gibi hususları verecek, sonra da örnek metin üzerinde duracağız.

İkinci bölümde Abdurrezzak İbn Hemmam ve tefsirini, üçüncü bölümde İbn Cerir et-Taberi ve tefsirini; dördüncü bölümde Ebu'l-Leys es-Semerkandi ve tefsirini göreceğiz. 14. Bölümde ise 7. Yüzyılın en önemli müfessirlerinden biri olan el-Kadi el-Beydavi'yi ve tefsirini işleyecek, tefsirden seçtiğimiz örnek bir metin üzerinden Kur'an'ı nasıl yorumladığını görmeye çalışacağız. Böylece tefsir kitaplarının yazılmaya başlandığı ilk dönemlerden hicri yedinci asra kadar Tefsir ilminin nasıl bir süreç izlediğini, Kur'an'ın tefsir yönteminde ne tür değişimlerin, ne gibi farklılıkların olduğunu öğreneceğiz.

Eserden daha iyi istifade etmek için bölümlerin başında sunulan önhazrlık çalışmalarını iyi yapmak lazımdır. Bunun için Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri I ve II adlı çalışmalarımız size kolaylık sağlayacaktır. Çünkü Tefsir Tarihi, bir zincirin halkaları, bir tesbihin taneleri gibi birbirleriyle ilişkilidirler. Tarihi süreç içinde yazılmış birçok tefsir vardır, bunların arasındaki bağı takip etmek, süreci çok daha iyi anlamayı sağlayacaktır. Burada kopuk bir şekilde verilen zincirin eksik halkaları adı geçen eserlerde verilmektedir. O yüzden siz değerli öğrencilerimize adı geçen eserleri tavsiye ediyoruz.

Arapça metinleri matbu tefsirlerden PDF olarak alıp koyduk. Daha önce el-Mektebetü's-Şamile'den verdiğimiz metinlerde atlamalar, kelime ve harf düşükleri, nokta ve hareke eksiklikleri oluyordu. Metni okuyup tashih etmemize rağmen yine de kusurlar tam olarak giderilmiyordu. Bunun önüne geçmek için metinleri ilgili tefsirlerin basılmış nüshalarından aldık. Bu şekilde metinlerin daha doğru bir şekilde sunulması mümkün olacaktır.

Çalışmada müfessirlerin hayatından bahsederken zaman zaman harita, resim/fotoğraf gibi bazı görseller kullandık. Bunu da adı geçen mekânlar okuyucunun zihninde canlansın ve netleşsin diye yaptık. Aynı şekilde sözünü ettiğimiz tefsirlerin, şayet varsa tercümelerinin kapak resimlerini de koymayı tercih ettik. Bunu da öğrencinin eseri daha kalıcı bir şekilde öğrenmesine katkı sağlayacağına inandığımız için yaptık.

Rabbimizden, çalışmamızı hayırlara vesile kılmasını, inceleyip okuyacakların, Tefsir Tarihi, müfessirler, bunların Kur'an'ı nasıl tefsir ettikleri, Kur'an'ı nasıl anlamak, nasıl anlamlandırmak gerektiği gibi konularda bilgi ve tecrübe sahibi olmalarında kolaylık sağlamasını niyaz ediyoruz.

Gayret bizden, muvaffakiyet Rabbimizdendir.

Hidayet Aydar

Fatih, 25 Temmuz 2015

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
KISALTMALAR.....	VII
YAZAR NOTU	VIII
1. MUKÂTİL B. SÜLEYMAN, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN	1
Giriş	6
1.1. Mukatil b. Süleyman'a Kadar Tefsir Hareketi	6
1.2. Mukâtil b. Süleymân'ın Kısaca Hayatı.....	6
1.3. Mukâtil b. Süleyman'ın Eserleri	10
1.4. Mukâtil'in et-Tefsîru'l-Kebîr Adlı Tefsiri ve Özellikleri	11
1.5. Mukâtil'in Tefsirinin Tercümesi	14
1.6. Mukâtil b. Süleyman Tefsirinden Örnek Metinler	16
2. ABDURREZZÂK İBN HEMMÂM, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN.....	24
Giriş	29
2.1. Abdurrezzak İbn Hemmam'ın (v. 211/826) Hayatı	29
2.2. Abdurrezzak İbn Hemmam'ın Eserleri	30
2.3. Abdurrezzak İbn Hemmam'ın Tefsîru'l-Kur'ân Adlı Tefsiri	31
2.4. Abdurrezzak İbn Hemmam'ın Tefsirinden Örnek Metin	33
3. İBN CERÎR ET-TABERÎ, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN	41
Giriş	46
3.1. Tefsir Çeşitleri ve Rivâyet Tefsirleri.....	46
3.2. İbn Cerîr et-Taberî'nin (v. 310/922) Hayatı	47
3.3. İbn Cerir et-Taberî'nin Eserleri	49
3.4. İbn Cerîr et-Taberî'nin Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân Adlı Tefsiri ve Özellikleri	49
3.5. Taberî Tefsirinin Tercümesi	52
3.6. Taberî Tefsirinden Örnek Bir Metin	54
4. EBÛ'L-LEYS ES-SEMERKANDÎ, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN.....	67
Giriş	72
4.1. Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin (v. 375/985) Hayatı	72
4.2. Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin Eserleri	75
4.3. Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin Tefsîru'l-Kur'ân Adlı Tefsiri ve Özellikleri	75
4.4. Ebû'l-Leys es-Semerkandî Tefsirinin Tercümesi	77

4.5. Ebû'l-Leys es-Semerkindî Tefsirinden Örnek Metin	79
5. ES-SA'LEBÎ, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN.....	86
Giriş	91
5.1. Ebû İshak es-Sa'lebî'nin (v. 427/1035) Hayatı.....	91
5.2. es-Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Tefsiri ve Özellikleri	92
5.3. Sa'lebî'nin Tefsirinden Seçme Bir Metin Bu Bölümde Ne Öğrendik.....	95
6. MAVERDÎ, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN 101	
Giriş	106
6.1. Ebû'l-Hasan el-Mâverdî'nin (v. 450/1058) Hayatı	106
6.2. Maverdî'nin en-Nüket ve'l-Uyun Adlı Tefsiri	107
6.3. Maverdî'nin en-Nüket ve'l-Uyun Adlı Tefsirinden Örnek Metin.....	111
7. BEĞAVÎ, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN ..	119
Giriş	124
7.1. el-Beğavî'nin (v. 516/1122) Hayatı	124
7.2. el-Beğavî'nin Meâlimu't-Tenzîl Adlı Tefsiri ve Özellikleri	125
7.3. Tefsirinden Seçme Metin	129
8. ZEMAŞERÎ, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN	136
Giriş	141
8.1. Mu'tezile ve Tefsir.....	141
8.2. ez-Zemahşerî'nin (v. 538/1144) Hayatı	142
8.3. ez-Zemahşerî'nin <i>el-Keşşâf</i> Adlı Tefsiri ve Özellikleri	146
8.4. ez-Zemahşerî'nin Tefsirinden Örnek Metin	150
9. İBN ATİYYE, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN	159
Giriş	164
9.1. İbn Atiyye el-Endülüsî'nin (v. 541/1147) Hayatı	164
9.2. İbn Atiyye'nin <i>el-Muharreru'l-Vecîz</i> Adlı Tefsiri ve Özellikleri	165
9.3. İbn Atiyye'nin Tefsirinden Seçme Bir Metin	168
10. EBU ALİ FADL ET-TABRESÎ, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN	176
Giriş	181
10.1. et-Tabresî'nin (v. 548/1153) Hayatı.....	181
10.2. Şia ve Tefsir.....	183
10.3. et-Tabresî'nin Mecmau'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri ve Özellikleri	184

10.4. et-Tabresî'nin Tefsirinden Seçme Bir Metin	187
11. İBNU'L-CEVZİ, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN.....	196
Giriş	201
11.1. İbnu'l-Cevzî'nin (v. 597/1201) Hayatı.....	201
11.2. İbnu'l-Cevzî'nin Zâdu'l-Mesir Adlı Tefsiri ve Özellikleri.....	203
11.3. İbnu'l-Cevzî'nin Zâdu'l-Mesir Adlı Tefsirinin Tercümesi.....	204
11.4. İbnu'l-Cevzî'nin Tefsirinden Seçme Bir Metin	206
12. EL-FAHR ER-RAZÎ, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN.....	215
Giriş	220
12.1. el-Fahr er-Râzî'nin (v. 606/1209) Hayatı	220
12.2. Râzî'nin Mefâtihu'l-Ğayb Adlı Tefsiri ve Özellikleri.....	223
12.3. Râzî'nin Tefsirinin Tercümesi	226
12.4. Râzî'nin Tefsirinden Seçme Bir Metin.....	227
13. EL-KURTUBÎ, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN.....	237
Giriş	242
13.1. el-Kurtubî'nin (v. 671/1273) Kısaca Hayatı	242
13.2. Kurtubî'nin <i>el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân</i> Adlı Tefsirinin Özellikleri.....	244
13.3. Kurtubî'nin <i>el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân</i> Adlı Tefsirinin Tercümesi	247
13.4. Kurtubî'nin Tefsirinden Seçme Bir Metin.....	248
14. EL-BEYDAVÎ, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN.....	256
Giriş	261
14.1. el-Beydavi'nin (v. 685/1286) Kısaca Hayatı	261
14.2. Beydavi'nin Tefsirinin Özellikleri	264
14.3. Beydavi'nin Tefsirinin Tercümesi	268
14.4. Beydavi'nin Tefsirinden Seçme Bir Metin.....	270
Kaynakça.....	277

KISALTMALAR

- b. bin, ibn
- çev. Çeviren
- Derl. Derleyen
- DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
- DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı
- Dr. Doktor
- Ed. Editör
- h. hicri
- İLİTAM: İlahiyat Lisans Tamamlama Programı
- m. miladi
- Nşr. Neşriyat
- or. Ordiner
- Prof. Profesör
- s. sayfa
- s.a.v. sallallahu aleyhi ve sellem
- tahk. Tahkik
- terc. Tercüme
- ts. Tarihsiz
- ty. Tarih yok
- v. vefatı
- vb. ve benzeri
- Vol. Volüm
- vs. vesaire
- Yay. Yayınları, yayınevi

YAZAR NOTU

Kitapta konular özlü sunulmaya çalışılmış, dönemsel olarak seçilmiş olan bazı müfessirler ve tefsirleri üzerinde durulmuştur. Bu arada dersin gereği olarak pek çok müfessir ve tefsiri atlanmıştır. Bunların tamamını bir arada görmek, tefsirler ve müfessirler arasındaki bağı ve bağlantıyı daha yakından görmek için Hidayet Aydar'ın yazmış olduğu *Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri I ve Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri II* (İstanbul: Yeni Zamanlar Yay. 2013) adlı eser incelenmelidir. Ders kitabının hacim olarak daha fazla büyümemesi için o eserlerdeki önemli bazı bilgiler buraya alınmamıştır, ancak konunun bütünlüğü açısından bunlar son derece önemlidir. **Öğrencilerimiz, adı geçen iki eserde bulunan Arapça kısımlar hariç, işlenen müfessirlerin hayatları, eserleri, tefsirlerinin nitelikleri, müfessirlerin yaşadığı dönemin özellikleri, sözü geçen müfessirler arasında yer alan diğer tefsirler ve müfessirler gibi konulardan sorumlu olacaklardır; vize, final, bütünleme ve tek ders sınavlarında buralardan kesinlikle sorular gelecektir.** Bu yüzden öğrencilerimizin bu eserleri okumaları gereklidir.

Burada her bölümün başında bölümle ilgili önemli noktalara dikkat çekilecek, bazı sorularla öğrenci araştırmaya sevk edilecek, bölümün sonunda ise örnek bazı sorularla konudan nelerin öğrenildiği test edilecektir.

Prof. Dr. Hidayet Aydar

**1. MUKÂTİL B. SÜLEYMAN, HAYATI, TEFSİRİNİN
ÖZELLİKLERİ VE TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN**

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Bu derste Kur'an'ın tamamını derli toplu bir şekilde tefsir eden ilk müfessir olan Mukatil b. Süleyman'ı ve tefsir anlayışını öğrenecek, yazdığı tefsirin genel özelliklerini, içeriğini görmüş olacağız. Ayrıca tefsirinin tercüme edilip edilmediğini de göstereceğiz. Mukâtil'in tefsirinden örnek bir metni okuyup tartışarak tefsirini yakinen tanımayı, değerlendirmeyi, böylece metin okuma ve anlama, anladığından neticeler çıkarabilme bilgi ve becerisinin elde edilmesini sağlamaya çalışacağız.

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- 1) Mukatil b. Süleyman'a kadarki dönemde Tefsir ilmi nasıl bir gelişme kaydetmiştir, araştırınız.
- 2) Mukatil b. Süleyman'ın yaşadığı dönemi araştırın ve ondan önce yazılmış tefsirlerin genel özellikleri hakkında bilgi toplayın.
- 3) Mukatil'in "müşebbihe" mezhebine mensup olduğu iddia ediliyor. Müşebbihe mezhebi nedir, nasıl bir mezheptir, hangi anlayışa sahiptir, ne zaman ortaya çıkmıştır ve diğer mezheplerle arasındaki benzerlikler ve farklılıklar nelerdir, araştırınız.
- 4) Mukatil'in tefsiri Türkçeye tercüme edilmiş midir? Araştırınız.

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
Örnek metin üzerinden Kur'an'ı yorumlama	Örnek metin üzerinden Kur'an'ın nasıl yorumlandığı ve nasıl yorumlanması gerektiği öğrenilir, bu konuda tecrübe kazandırılır.	Örnek metin okuma, metni çözümleme, metne dayalı değerlendirme ve tartışma yaparak konunun daha kolay anlaşılması sağlanacaktır.

Anahtar Kavramlar

- Tefsir
- Mukatil b. Süleyman
- Müşebbihe
- İsrailiyat
- Rivayet
- Sebeb-i nüzul
- Ayet
- Sure
- Tercüme

Giriş

Burada bilhassa ilk eser olması hasebiyle Tefsir ilminin en mühim eserlerinden biri olan Mukâtil b. Süleymân'ın *et-Tefsîru'l-Kebîr* adlı eserini işleyeceğiz. Bu eser günümüze ulaşmış en eski tefsir olması açısından büyük önem arz etmektedir. Ancak önce müfessirimizin yaşadığı dönemde Tefsir ilminin durumu, o dönemlerde Tefsir alanında meydana gelen bazı gelişmeleri, müfessirimizin hayatı gibi hususları işleyecek, sonra tefsirimizi ele alacağız. Bu arada müfessirimizin tefsirindeki yöntemini daha yakından tanımaya çalışacağız. Son olarak da tefsirden bir metin vererek konuyu bitireceğiz.

1.1. Mukatil b. Süleyman'a Kadar Tefsir Hareketi

Rabbimiz Kur'an'ı anlaşılın ve ona göre amel edilsin diye nazil etmiştir. Bunun için de onu birçok ayette belirtildiği üzere apaçık (mübin) ve anlaşılmasını kolay (teysir) kılmıştır. Bununla birlikte insanların anlama kabiliyetleri farklı olduğu için herkes onu istenilen ölçüde anlamayabilir. Bunun için ilk olarak Hz. Peygamber onun bazı sahabiler tarafından anlaşılmayan kısımlarını tefsir etmiştir. Esasen Kur'an, Hz. Peygamber'i Kur'an'ı tebliğ, tebyin ve tatbik etmekle yükümlü kılmıştır. O da bunun gereğini ashabının yanında yapmıştır.

Ondan sonra da ashabı aynı şeyi yapmaya çalışılmıştır. Kur'an'ı tefsir işinde ashap içerisinde Abdullah b. Mesud, Abdullah b. Abbas, Ubey b. Ka'b, Hz. Aişe gibi isimler öne çıkmışlardır. Bunlar muhtelif ayetleri Hz. Peygamber'den öğrendikleri şekilde tefsir etmişlerdir. Bazen de sahip oldukları dil ve edebiyat, tarih ve bezeri bilgileri, tecrübeelerini kullanarak da tefsir etmişlerdir.

Bunların ardından tabiun nesli geliyor ki, Mücahid, İkrime, Dahhak, Katade, Said b. Müseyyeb, el-Hasanu'l-Basri gibi zatlar bu halkanın öne çıkan bazı önemli isimleridir. Bunların tümüne ait pek çok tefsir rivayeti kitaplarda yer almış bulunmaktadır. Bunlar da ashaptab öğrendikleri yanında, kendi döneminde gelişen ilmi gelişmeleri ve tecrübelerini kullanarak bazı ayetleri tefsir etmişlerdir.

Tebe-i tabiin, tefsir alanında üçüncü tabakayı oluşturur. Bunların döneminde tefsir alanında daha büyük gelişmeler ortaya çıkmıştır. Bilhassa tefsirin tedvini bu alandaki en önemli gelişmedir. İşte aşağıda bahsedeceğimiz müfessir Mukatil b. Süleyman da bu tabakanın en önemli isimlerinden biridir.

Hz. Peygamber'den başlayarak Mukatil b. Süleyman'a kadar tefsir alanında oldukça mühim gelişmeler kaydedilmiştir. Bu gelişmeleri bilmeden Mukatil b. Süleyman'ı ve ondan sonraki tefsirleri anlamak mümkün değildir. Bu yüzden biz öğrencilerimizden bu dönemi iyi bir şekilde incelemelerini bekliyoruz. Bunun için muhtelif kaynaklar incelenebileceği gibi, Hidayet Aydar'ın *Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri I* adlı kitabı tavsiye ediyoruz. Sınavda bu döneme ait sorular da sorulabileceği için öğrencilerimizden dönemi dikkatli bir şekilde incelemelerini bekliyoruz.

1.2. Mukâtil b. Süleymân'ın Kısaca Hayatı

Hicrî ikinci asrın ortalarında şöhret kazanmış olan Ebû'l-Hasan Mukâtil b. Süleymân el-Ezdi el-Horasani el-Belhi (أبو الحسن مقاتل بن سايمان الأزدي الخراساني البلخي) meşhur

müfessirlerden biridir. Ezd kabilesinin “mevlâ”sı olduğu için kendisine el-Ezdi denmiştir. Mukâtil, Horasan bölgesinin bir şehri olan Belh’de doğmuştur. Kaynaklar onun Basra'da hicrî 150 yılında vefat ettiğini belirtmişler, ancak hangi yılda doğduğundan söz etmemişlerdir. Rivâyetlerden, Mukâtil’in 80/699 yılında doğmuş olduğu kanaati ağırlık kazanmakla birlikte, bu tarihten önce doğmuş olabileceği yönünde de önemli bilgiler mevcuttur. Mukâtil, Belh şehrinde yetişmiş, sonra Merv'e gitmiştir. Her ikisi de Horasan bölgesinin ünlü şehirleri olan bu iki ilim merkezinden sonra Bağdat ve Basra’da ilim tahsil etmiş ve oralarda tedriste bulunmuştur. Basra’da 150/767 senesinde vefat etmiştir. Bazıları onu babasının lakabından dolayı Mukâtil b. Cevaldüz veya Davaldüz ismiyle zikrederler.

Mukâtil’in doğup yetiştiği Belh şehri, çeşitli dinlerin ve mezheplerin kaynaştığı bir şehirdi. Orada Zerdüştler, Budistler, Maniheiztler ve Hıristiyanlar vardı. Belh'te doğup yetişen Mukâtil, burada bu dinlere ait mabedleri gördü, dinleri tanıdı. Bu dinler Arap fütuhâtı zamanına kadar burada komşu olarak yaşadılar. Bölge Müslümanların eline geçince artık Belh'te hâkim din İslam oldu. Bugün Afganistan’ın sınırları içinde bulunan Belh şehri, daha sonra Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî’nin (v. 672/1273) doğduğu şehir olmasıyla da önem arz edecektir.

Mukâtil, bir süre sonra doğup yetiştiği Belh’ten Merv’e geçti. O zamanlar Merv, Horasan’ın en büyük şehirlerinden biri idi ve aynı zamanda önemli bir ilim merkeziydi. İslam ilim ve kültür tarihinde bu şehre nispetle Mervezi diye bilinen oldukça önemli âlimlerin yetiştiğini biliyoruz. Esasen Horasan hicrî 2. 3. ve 4. asırlarda İslâm ülkesinin fikrî hayatının en önemli merkezlerinden biri idi. Burada pek çok büyük muhaddis, müfessir ve fakih yetişmiştir. Mukâtil bilgisi, ahlakı, kişiliği ve dirâyetiyle Horasan’da halk nezdinde ve

idareciler katında belli bir konuma sahip oldu. O kadar ki, Horasan emirleri ile onlara karşı ayaklananlar arasında barış görüşmelerinde aracılık yapıyordu. Bugün Türkmenistan sınırları içinde bulunan Merv’de evlenen Mukâtil bu yüzden aynı zamanda Mervezi ve Horasani diye lakaplanmıştır.

Mukâtil, aralarında Mücâhid b. Cebr el-Mekkî, Atâ b. Ebî Rebah el-Mekkî (v. 114/732) gibi hicrî 2. asrın ilk dilimlerinde vefat etmiş tâbiînin ileri gelen âlimlerinin birçoğundan rivâyette bulunmuş, kendisinden de pek çok âlim nakil yapmıştır. Fakat onlardan yaptığı rivâyetler munkatıdır. İbrâhîm el-Harbî bu hususta şöyle demiştir: “Mukâtil, Mücâhid’ten hiçbir şey dinlememiştir, onunla, karşılaşmamıştır. Ancak Mukâtil, ilim adamlarının tefsirle ilgili görüşlerini toplamış ve bunlara dayanarak –onlardan şifahen işitmeksizin– tefsir nakletmiştir.” Aynı şekilde Dahhâk’tan da nakil yaptığı, hatta tefsirini onun döneminde yazdığı söylenmişse de pek çok âlim, Dahhâk’ın öldüğü sırada Mukâtil’in henüz kulağında küpe bulunan ve mektebe giden bir çocuk olduğuna dair bilgiler vermektedirler.

Resim 1: Belh şehrindeki Yeşil Cami <http://web.comhem.se/> (13 Temmuz 2015).

Mukâtil b. Süleyman akaid ve tefsirle ilgilenmiştir. Akaide dair görüşleri hususunda kaynaklarda farklı bilgiler yer almışsa da Allah’ı tüm sıfatlardan tenzih eden ilk dönem kelâmcıları (bilhassa Mu’tezile kelamcıları) karşısında Sıfâtiyye (Müşebbihe-mücessime) grubunun temsilcilerinden olduğu iddia edilmiştir. Ez-Zehebî, kendisine “(كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ)” (Allah’ın yüzü hariç her şey helak olucudur) (El-Kasas, 28/88) ayeti hakkında ne düşünüyorsun” diye soran bir kişiye, Mukâtil’in “bu Cehmîdir” diye çok sert tepki gösterip kızdığını anlatıyor. Mukâtil’in, Allah’ın cisim olduğuna, arşta bulunduğu, insan suretinde olup, eti, kanı, saç ve kemiği olduğuna, el, ayak, baş, göz gibi organları ve uzuvlarının olduğuna, bununla birlikte hiç kimseye benzemediğine ve hiç kimsenin de ona benzemediğine inandığı söylenmiştir.

Mukâtil b. Süleyman ayrıca yalan söylemekle itham edilmiş, nakil konusunda zayıf biri olarak değerlendirilmiştir. Dönemindeki İslam âlimleri akidesinin bozuk olduğunu belirtmiş, rivâyetlerini hurafe olarak değerlendirmiştir. Müşebbihe ve mücessime fırkalarının sapık görüşlerine sahip olduğunu söyleyerek ona ve tefsirine itibar edilmeyeceğini

belirtmişlerdir. Ahmet b. Hanbel, bu hususları göz önünde bulundurarak “Mukâtil b. Süleyman’dan birşeyler rivâyet etmek içimden gelmiyor” derken, Yahya b. Main de aynı nedenle, “Mukâtil b. Süleyman’ın rivâyet ettiği hadislerin hiçbir kıymeti yoktur” demiştir. Büyük hadis âlimi Nesâî ve diğer bazı âlimler onun Hz. Peygamber (s.a.v.) adına yalan söyleyen 4 yalancı kişiden biri olduğunu, tedlis yaptığını, bundan dolayı helak olduğunu söylemişlerdir. Ebû Hanife, “Mukâtil, teşbihi ispatta o kadar ileri gitti ki sonunda Allah’ı mahlûkat gibi yaptı” diyor. Veki’ b. El-Cerrâh, Mukâtil b. Süleyman’ın tefsiri hakkında der ki: ”Onun tefsirine bakmayın, toprağa gömün.” Bu şekilde birçok âlim onun kale alınmaması gerektiğini, fasık, facir, kezzap olduğunu, öldürülmesi icap ettiğini vs. belirtmiştir.

Makâlât kitaplarında geçen ağır ithamlar Mukâtil’in eserlerinde ortaya koyduğu görüşlerle uyuşmamakla birlikte *et-Tefsîrû'l-Kebîr*’de teşbih ifade eden bir kısım nakil ve izahların bulunduğu söylenmektedir. Nitekim *et-Tefsîrû'l-Kebîr*’i neşreden Şehhâte, Mukâtil’in (الإستواء) *istivâ*, (العرش) *arş*, (الكرسي) *kürsî*, (الساق) *sâk* ve (بد الله) *yedullah* hususunda tescîme düştüğünü, diğer haberî sıfatları ise te’vil ettiğini belirtmektedir. Zemahşerî de (يَوْمَ) (يُكْتَفَى عَنْ سَاقٍ) (bacakların açılacağı gün) (El-Kalem, 68/42) ayetini tefsir ederken, Mukâtil b. Süleyman’ın buradaki (سَاقٍ) (bacak) kelimesini bilinen hususî manada bacak olarak düşündüğünün ve Allah’ın bacağının olduğunu söylediğinin rivâyet edildiğini bildirmektedir. Sonra da Ebû Ubeyde’den şunu nakletmektedir: “Horasan’dan iki kişi çıktı ki, biri Allah’ı insana benzetecek şekilde teşbih yaptı ki o, Mukâtil b. Süleyman’dır; biri de Allah’ı hareketsiz/hissiz bırakacak şekilde tüm sıfatlardan tenzih etti ki o da Cehm b. Safvan’dır.”

Mukâtil’in elimizde bulunan tefsirinde bu ayet yorumlanırken, İbn Mes’ûd’tan nakille Allah’ın sağ bacağının nurunun yeryüzünü aydınlatacağı belirtilmiştir. Ancak aynı yerde Mukâtil, İbn Mesut’tan nakille bunun mecazî bir ifade olduğunu ve ahretin ne kadar şiddetli olacağını ifade ettiğini de yazmıştır. Dolayısıyla burada teşbih varsa, bunu yapan Mukâtil değil –şayet rivâyet doğruysa- Abdullah İbn Mes’ûd’tur.

Cerrahoğlu, İbrahim Çelik ve benzeri araştırmacılar da, tefsiri üzerinde yaptıkları araştırmalarda onun ilâhî sıfatlar konusunda Ehl-i Sünnet çizgisinden ayrılmadığını, tefsirinde teşbih akidesini teyit edecek bir ize rastlanmadığını belirtmektedirler. Nitekim o el-En’âm 103. ayette “gözler onu görmez; o bütün gözleri görür” ayetiyle Kıyame suresindeki “o gün bir takım yüzler Rablerine bakıp parlayacaklardır” anlamındaki 22-23. ayetleri arasında tezat var diyen zındıklara “gözler onu görmez ayetinde, mahlûkatın dünyada onu görmeyeceği fakat O’nun onları gördüğü anlamı vardır”; “o gün bazı yüzler Rablerine bakıp parlayacaklardır ayeti ise kıyamet gününde olacak bir hadisedir” diye açıklama getirerek cevap vermiş ki bu yorum Ehl-i sünnet çizigine muvafık bir yorumdur. Mukâtil’in *et-Tefsîrû’Kebîr* adlı burada üzerinde durmakta olduğumuz muazzam eserini Türkçeye çeviren Eryarsoy da Mukâtil’in Allah’a el, et, kan gibi beşeri organlar isnad ederek teşbih ve tescime düştüğü yönündeki görüşlerin sadece fırka ve mezheblere dair eserlerde bulunan iddialar olduğunu, tefsirinde böyle bir ifadenin kesinlikle bulunmadığını söylemektedir.

Müfessirimizin tefsirinde kullandığı bazı ifadeleri Şiîliğe meyli ile irtibatlandırınlar olmuştur. Müfessirimiz (إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ) şeklindeki Mâide suresi 55 ayeti işlerken ayette geçen (namaz kılan ve rükûda oldukları halde zekât verenler) ifadesiyle Hz. Ali’nin kastedildiğini ilgili bir hadisle anlatmaktadır. Yine (وَمَنْ) (يَتَوَلَّى اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغَالِبُونَ) şeklindeki Maide suresi 56. Ayeti açıklarken de burada yine Hz. Ali’nin murad edildiğini ve onun diğer müminlerden önce zikredildiğini anlatıyor.

Hakkında ileri sürülen iddiaların ona nisbet edilmesiyle ilgili herhangi bir delil olmadığından, bunların, onu çekemeyen kendi dönemindeki bazı kişilerin tarafgir bir değerlendirmesinden ibaret olduğunu söyleyebiliriz. Bu iddialar ahlaki değil, siyâsî ve mezhepsel nedenlerle ileri sürülmüştür, dolayısıyla bunlara temkinli yaklaşmak gerekir.

Nitekim bazı âlimler bunu görmüş olacaklar ki, onlar bu iddialara itibar etmemiş, ondan stayişle bahsetmişler, onu güvenilir ve tefsirde “otorite” olarak görmüşlerdir. İmam Şâfî, insanların Tefsir’de Mukâtil’e; şiirde Züheyr b. Ebî Sülmâ’ya, Fıkıhta Ebû Hanife’ye, Nahivde Kisâî’ye ve meğâzide de İbn İshâk’a medyun olduklarını söylemiştir. Ahmet b. Hanbel onun naklettiği hadisleri almaktan kaçınmışsa da onun Kur’ân ilmi hakkındaki görüşlerini uygun gördüğünü belirtmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, “Mukâtil tefsirde marifet sahibidir; fakat hadiste böyle değildir” derken, Şu’be, daima Mukâtil’i hayırla yâd ederdi. Abbad b. Kesîr, “Mukâtil’i kerih görmeyin; Allah’ın kitabını ondan daha iyi bilen kalmadı” demiştir. Mukâtil b. Hayyân, “Mukâtil b. Süleyman’ın ilmini hiç kimsede bulamadım; sanki o derin bir deniz idi” derken, Ebû İshak, “İnsanların Mukâtil’i kötümelerinin sebebi, haset etmelerinden dolayıdır” demiştir. Abdullah İbnu’l-Mübarek de, “Eğer Mukâtil sika olsaydı, onun tefsiri ne güzel olurdu!” demiştir. Yine o, “eğer Mukâtil’in tefsirinde isnad olsaydı, tefsir için başka bir esere bakmaya gerek kalmazdı” demiştir. Es-Suyûtî, Mukâtil’in tefsirinin Sahîh olduğunu yazmıştır.

Görüldüğü gibi onu sert bir şekilde eleştirip kınayanlar yanında, ona en büyük övgüleri yağdıran pek çok âlim de vardır. İsmail Cerrahoğlu onun hakkında şunları söylemektedir: “Fikri temayülü, isnadlara riayet etmemesi ve ilk tefsirlerde eksik olmayan İsrâilîyyat dediğimiz haberleri ihtiva etmesi yönünden tenkide uğrayan Mukâtil b. Süleyman hakkında ne denilirse denilsin, o, tanıtmağa çalıştığımız eserleriyle İslam tefsir tarihinde temel şahsiyetlerden biridir. Eserleri, lügat, sebab-i nüzul, vücûh, müphemlerin izahı ve tarihî hadiselerin aydınlatılması, ilk günkü fıkıh ve kıraat anlayışlarını göstermesi bakımından mühim bir yer işgal eder. Tefsir tarihi ile uğraşanlar, ondan ve onun eserlerinden bahsetmeden geçemezler.”

1.3. Mukâtil b. Süleyman’ın Eserleri

Mukâtil b. Süleyman kendi dönemine göre oldukça velud bir âlimdir. Çok az eserin verildiği o dönemlerde Mukâtil 8-10 civarında eser vermiş ve bu eserlerin çoğu da günümüze ulaşmıştır. Biz burada Tefsirle ilgili olanları üzerinde kısaca duracak, diğerlerinin ise sadece adını vereceğiz.

Tefsîru Hamsi Mieti Âyetin Mine’l-Kur’ân: Bu eser Mukâtil tarafından ahkâm ayetleri alanında yazılmış ilk tefsirdir. Tefsirin bugün elimizde bulunan bilgilere göre tek bir nüshası vardır, o da Londra’da British Museum’dadır (Or. 6333). Bu tefsir bizzat Mukâtil’in yazdığı bir tefsir olmayıp, ondan 150 sene sonra kitap haline getirilmiştir. Esasen önsözünde Mukâtil’e varıncaya kadar tefsirin kimlerden alındığı zikredilmektedir. Tefsir üzerinde Isaiah Goldfeld adında bir zat tahkik çalışması yapmış ve eseri tabetmiştir.

Eser ayrıca Beşir Eryarsoy tarafından *Ahkâm Ayetleri Tefsiri, Tefsîru Hamsi Mieti Ayetin Mine’l-Qur’an* adıyla Türkçeye tercüme edilmiş ve İstanbul’da İşaret Yayınları tarafından 2005 yılında küçük boy 328 sayfa olarak yayınlanmıştır.

Eser aynı zamanda Fevzi Hamurcu tarafından doktora tezi olarak incelenmiştir.

Mukâtil'in diğere bazı eserleri şunlardır: a - *Nevâdiru't-Tefsîr*, b - *Kitâbu'n-Nâsîh ve'l-Mensûh*, c - *Kitâbu'r-Redd ale'l-Kaderiyye*, d - *Kitâbu'l-Eşbâh ve'n-Nezâir* (veya *el-Vücûh ve'n-Nezâir*) *fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*; Kur'ân'daki müşterek manalara gelen lafızların ve farklı manalara gelen kelimelerin işlendiği bu eser, önce Ali Özek tarafından doktora çalışması olarak işlenmiş, sonra el-Vücûh ve'n-Nezâir aslıyla birlikte tercüme edilmiş olarak tab'edilmiştir. Ardından Beşir Eryarsoy tarafından Kur'ân Terimleri Sözlüğü adıyla Türkçeye tercüme edilmiş olarak İşaret Yayınları tarafından Türkçe olarak yayımlanmıştır. e - *Kitâbu'l-Aksâm ve'l-Lugât*, f - *Kitâbu Müteşâbihi'l-Kur'ân*, g - *Kitâbu'l-Âyât ve'l-Muteşâbihât*, h - *Kitâbu'l-Kirâât*, i - *Kitâbu'l-Cevâbât fi'l-Kur'ân*, j - *Kitâbu't-Takdîm ve't-Te'hîr*, k - *et-Tefsîru'l-Kebîr*

Biz burada esas olarak bu son eseri, yani *et-Tefsîru'l-Kebîr* adlı eseri üzerinde duracağız. Şimdi bu tefsirini daha yakından tanıyalım.

1.4. Mukâtil'in et-Tefsîru'l-Kebîr Adlı Tefsiri ve Özellikleri

Mukâtil b. Süleyman yukarıda geçtiği üzere önemli bazı eserler bırakmıştır ki bunların en önemlilerinden biri, burada üzerinde duracağımız et-Tefsîru'l-Kebîr'dir. Esasen Mukâtil'in ilmî şahsiyetinde öne çıkan yönü tefsirciliğidir. Her ne kadar kendisinden önce Saîd b. Cübeyr, Dahhâk, Katâde, Hasan-ı Basrî, Amr b. Ubeyd, Mücâhid b. Cebr, İkrime el-Berberî ve İbn Cüreyc gibi âlimler Kur'ân tefsiriyle meşgul olmuşlarsa da onların tefsirleri hem kısmîdir hem de tamamı günümüze ulaşmamıştır. Mukâtil'in tefsiri ise günümüze ulaşmış en eski tam tefsirdir. Mukâtil âyeti âyetle tefsir etmiş, rivâyet ve dirâyet yöntemini birlikte kullanmıştır. Bu sebeple sistematik ve kapsayıcı olmasa da aklî tefsir yöntemini kullanan ilk müfessir olarak kabul edilmiştir.

Mukâtil'in sahip olduğu zekâ ve Yüce Allah'ın kitabını tefsir edecek kimse için gerekli olan her hususa dair geniş bilgisi bu konuda Mukâtil'e oldukça yardımcı olmuştur. Mukâtil, Arab dili ve belâğati konusunda geniş bir bilgiye sahipti. O, Arab dili, bu dilin kelimeleri, kelimelerin terkibleri, kelime ve terkiblerin delâletleri, bunların evrimi, müşterek ve müteradif lafızlar, meânî, beyân ve bedîi konusunda geniş bir bilgiye sahipti. Aynı şekilde o icmali-tebyîni, umumu-hususunu, mutlakı-mukayyedi, emrin-nehyin delâleti gibi Usul ile ilgili hususları bilmesinin yanısıra, akaidi, ilâhîyatı, nübüvvetle ilgili meseleleri ve hükümlerini, çeşitli kıraatleri, tecvidi, nahvi ve eski Arap şiirini de iyi biliyordu. Kısaca Mukâtil, o dönemlerde müfessirin gerek duyacağı bütün ilimleri eksiksiz bilmekteydi. İşte Mukâtil, sahip olduğu bu ilmi yetkinliği tefsirinde göstermiş, bildiği bütün bu ilimleri verimli bir şekilde kullanabilmiştir.

Resim 2: Mukatil b. Süleyman'ın Tefsiri

Mukâtil, dehâsı ile yüce ve üstün anlamları idrak ederek, Kur'ân'ı sade ve yalın bir şekilde tefsir etmektedir. Bu sebeble onun tefsiri, büyük bir beğeni kazanmış, ileri gelen imamların övgülerine mazhar olmuştur. Nitekim tefsiri incelendiğinde görülecektir ki, o ayetlerin anlaşılabilmesi için muğlâk olan kelimelerin izahını yapmış, kelimelerin müradiflerine, vücuh ve nazaire dikkat etmiştir.

Müfessirimiz tefsirinde Katâde'den oldukça fazla yararlanmıştı. Ayrıca Mücahid'in tefsirlerinden de bolca yararlanmıştı. Tefsirde otuz civarında râviden yapılan nakillerin çoğunda isnad zincirine yer verilmemiş, bunlar daha ziyade Kelbî, Ebû Salih gibi yalancı olarak bilinen râvilere dayandırmıştır. Yani tefsirde hemen hemen isnad zinciri hiç yok gibidir. Bu durum o zamanlar yaygın olan isnad zincirini zikretme uygulamasına aykırıdır. Zira onun yaşadığı dönem, hadis ilminin baskın olduğu bir dönemdir. Hadis içinse isnad çok önemliydi. Mukâtil b. Süleyman ise bu konuda çok dikkatli değildi. Bu yüzden de hadisçilerin ağır tenkidine maruz kalmış ve ilmi kişiliğine güvenilmeyeceği söylenmiştir.

Mukatil, tefsirinde ayetleri diğer ilgili ayetlerle tefsir ettiği gibi, hadisle tefsire de önem vermiş ve bazı ayteleri ilgili hadislerle göre yorumlamıştır. Aynı şekilde sahabe sözünü de tefsirde esas aldığı görülüyor. Tefsirde mekkilik-medenilik, Sebeb-i nüzul ile ilgili olarak bol bol şahıs adı zikreden müfessirimiz bu sayede ayetlerin ilk inişi sırasında olayla ilgili şahısları öğrenmemizde önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Kıraatler konusu da tefsirde görülebilen konulardandır. O bazı ayetleri tefsir ederken o ayetle ilgili farklı kıraat vecihleri varsa öz bir şekilde bunları zikretmiş ve o çerçevede ayeti tefsir etmiştir. Tefsirde huruf-i mukataa, nesih gibi konular da ele alınmıştır.

Müfessir ayrıca İsrâilîyât ve tarihî hadiselerle de bolca yer vermiş, Ehli kitâbı tasvir eden âyetler izah edilirken de bolca isim zikretmiştir.

O tefsirde tarihî hâdiselere de yer veriyor hatta bazen Kur'ân kıssaları ile ilgili olarak lüzumsuz ayrıntılara dahi giriyor. Ayrıca önceki kutsal kitaplardan da nakiller yapmaktadır. Âdem ile Havvâ'nın Süryânîce konuştuklarını söylemesi, Hz. İbrahim'in Tevrat'ta

“merhametli baba”, İncil’de ise “ümme’lerin babası” lakablarıyla anıldığını kaydetmesi gibi. Râzî onun şöyle dediğini naklediyor: “İncil’de buldum ki Allah İsa peygambere şöyle dedi: Ey İsa ulemayı tazim et ve onları nebiler ve resuller hariç bütün mahlûkata üstün tut; tıpkı güneşin gezegenlere, ahiretin dünyaya ve benim bütün mahlûkata üstün olmam gibi.” Onun bu tavrı âlimlerimiz tarafından eleştirilmişken, oryantalistlerden Louis Massignon tarafından övülmüştür.

Mukâtil’in tefsiri’nin ayırddedici özelliği kolaylık ve basitliktir. O adeta sehl-i mümteni üslublu bir tefsirdir. Mukâtil tefsirini, öncekilerin tefsir ve görüşlerini toplayıp bir araya getirerek değil; bunları inceleyip tetkik ederek, kendi görüşüne göre doğruya en yakın olanı tercih ederek gayet özlü, basit ve açık ifadelerle ortaya koymuştur. Eserde bazı manası kapalı kelimelerin izahları yapılmakta, *vücûh* (çok anlamlı) ve *nezâir* (eşanlamlı) kelimeler üzerinde durulmaktadır.

Akıl ile naklin içice olması Mukâtil’in Tefsirinde açıkça görülen diğer bir husustur. Onun *el-Eşbâh ve’n-Nezâir fi’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Kur’ân Terimleri Sözlüğü) isimli kitabı ile *Tefsîru Hamsi Miete Ayetin mine’l-Kur’âni ve bihâ Ahkâmun Fıkhıyye* (Ahkâm Ayetleri Tefsiri) adlı kitabında da akl ile naklin içice olduğu açıkça görülmektedir.

Onun tefsiri aynı zamanda başında bir mukaddimenin olduğu ilk tefsir olması açısından da önem arz etmektedir. Tefsirde 5 sayfa civarında bir mukaddime bulunmaktadır. Ne var ki bu mukaddimenin Mukâtil’e ait olmayabileceği veya bir kısmı onun tarafından yazılmış olsa bile bir kısmının daha sonra ilave edilmiş olabileceği ileri sürülmüş ve rivâyet zincirinde geçen isimlerin bazılarının Mukâtil’den sonra yaşamış olan isimler olması da buna delil olarak ileri sürülmüştür. Mukaddimedede ana hatlarıyla, Kur’ân’ın içeriği, tefsiri bilmenin önemi, tefsir çeşitleri, tefsir metotları, tefsir-te’vîl kelimeleri ve tefsire ait bazı kavramlar, Kur’ân’ın faziletleri, Kur’ân’ın şekilsel özellikleri gibi konular bulunmaktadır.

Mukâtil’in tefsiri, pek çok ilim ve bilgiyi kuşatan bir eser olmakla birlikte, muhtelif yönlerden eleştirilmiştir. Bunların başında müfessirin bazı ayetleri müşebbihe anlayışına göre yorumladığı iddiası gelir ki biz buna yukarıda değindik. Bunun yanında yine az önce geçtiği üzere tefsirinde verdiği rivâyetlerin senedini hafzetmesi, tedlîs yapması, İsrâilîyât dediğimiz Yahûdî ve Hıristiyanlara ait rivâyetleri tefsirinde bolca aktarması da eleştirilecek yanları arasındadır. Bunlar, Mukâtil’in tefsir ilmindeki konumunu düşüren ve değerini azaltan kusurlardır.

Bu arada belirtelim ki hicrî 150 gibi oldukça erken dönemlerde tabir caizse dört başı mamur bir tefsirin yazılmış olması bazı araştırmacıların dikkatini çekmiş, bu tefsirin Mukâtil’e ait olup olmadığı konusunda bazı şüpheler ortaya konmuştur. Ayrıca tefsirin içinde bulunan bazı bilgiler de bu şüpheleri kuvvetlendirmektedir. Nitekim Tefsirin Mukâtil b. Süleyman’a nisbet edilmesinin bilhassa eserde hicrî 144 (miladi 761) yılında doğmuş olan Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ’dan nakiller yapılmış olması açısından zor olduğu söylenmiştir. Zira Mukâtil’in henüz altı yaşında bulunan bir çocuktan rivâyette bulunması mümkün değildir. Bu durum tefsirin Mukâtil’den sonra yazıldığını veya en azından ona bazı ilâvelerin yapıldığını düşündürmektedir. Esasen ilk müdevven tefsirin hangi eser olduğu konusu tartışmalı bir konudur.

Mukâtil b. Süleyman tarafından yazılan ilk tam tefsir olarak kabul edilen tefsirin orijinal adı *et-Tefsîru’l-Kebîr* (التفسير الكبير) (Büyük Tefsir)’dir. Tefsir *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman* (تفسير مقاتل بن سليمان) adıyla Abdullah Mahmûd Şahhâte tarafından tahkik edilerek 5 cilt halinde neşredilmiştir. Eserin ilk dört cildi tefsir, V. Cildi ise Şahhâte’nin Mukâtil b.

Süleyman'a ve tefsirinin özelliklerine tahsis ettiği cilttir. Burada başta hayatı olmak üzere eserleri, ilmi kişiliği, tefsirinin özellikleri, ilk yazılan tefsirler, Mukâtil'in tefsirinin ilk tefsir olup olmadığı gibi hususlar ve Mukâtil'den önce tefsirin durumu hakkında uzunca bilgiler verilir.

1.5. Mukâtil'in Tefsirinin Tercümesi

Bu mühim eser, *Tefsir-i Kebîr* adıyla M. Beşir Eryarsoy tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Beşir Eryarsoy başta Tefsirle ilgili olanlar olmak üzere pek çok eseri Türkçeye tercüme eden bir kişidir.

Tercüme 2006 yılında İşaret yayınları tarafından lüks bir kapak içerisinde 4 cilt halinde basılarak piyasaya dağıtılmıştır. Eryarsoy, tercümede Şahhate'nin neşrettiği nüshayı esas almıştır.

Resim 3: Mukatil b. Süleyman'ın Tefsirinin Türkçe Tecümesi

Mukâtil b. Süleyman'ın (وَإِنْ مِّنْ قَرْيَةٍ إِلَّا نَحْنُ مُهْلِكُوهَا قَبْلَ يَوْمِ الْقِيَامَةِ أَوْ مُعَذِّبُوهَا عَذَابًا شَدِيدًا كَانَ ذَلِكَ) (Her bir beldeyi Kıyamet gününden önce helak ederiz ya da şiddetli bir şekilde cezalandırırız; bu Allah'ın değişmez kanununda (Kitap'ta) böyle belirlenmiştir) anlamındaki İsrâ suresi 58. ayetini, kehanete benzer bir anlayışla tefsir edip İslam'ın geleceğine yönelik olarak yorumladığı belirtilmiştir. Buna göre o şöyle demiştir: Ben Dahhâk b. Muzâhim'in kitabında bu ayeti şöyle tefsir ettiğini gördüm: Mekke şehrini, Habeşliler yıkacaklardır. Medine açlıkla helak olacaktır. Basra sel altında kalarak, Kufe Türklerle helak olacaktır. Dağlar yıldırım ve sarsıntılarla yok olacaktır. Horasan'a gelince onun helaki muhtelif şekillerde olacaktır... Sonra bu şekilde belde belde tüm şehirleri zikreder. Vehb b. Münebbih'ten de şöyle nakleder: Cezîre (Arabîstan), Ermenistan yıkılıncaya kadar güvenli olacaktır. Ermenistan, Mısır yıkılıncaya kadar güvenli olacaktır. Mısır, Kufe yıkılıncaya kadar güvenli kalacaktır; Kufe yıkılmadıkça büyük savaş çıkmaz. Büyük savaş çıkınca Beni Haşim ailesinden bir komutanın eliyle Kostantin fethedilecektir. Endülüs'ün yıkımı Zenciler eliyle olacaktır. Afrika Endülüs tarafından yıkılacaktır. Mısır'ın helaki Nil nehrinin kesilmesi ve orduların ihtilafıyla olacaktır. Irak da açlıktan helak olacaktır. Kufe'nin yıkımı onları kuşatan

ve Fırat nehrinden içmelerini engelleyen bir düşman tarafından olacaktır. Basra'nın yıkımı ise selde boğulmakla olacaktır. Eyle (Kudüs'ün) yıkımı onları karadan ve denizden kuşatan bir düşman eliyle olacaktır. Rey, Deylemler eliyle yıkılacak, Horasan ise Tibet tarafından gelenler eliyle yıkılacaktır. Tibet ise Çin tarafından yıkılacaktır. Hind ve Yemen çekirgeler ve Sultan tarafından harap edilecektir. Mekke Habeşliler tarafından yıkılacak, Medine ise açlıktan helak olacaktır. Oysa Mukâtil'in elimizde bulunan tefsirinde ilgili ayetin yorumunda böyle bir şey yoktur.

Mukâtil Taha suresinde geçen (قَالَ مَوْعِدُكُمْ يَوْمَ الزَّيْنَةِ وَأَنْ يُحَشَّرَ النَّاسُ ضُحَى) (sizinle panayırın kurulduğu şenlik gününde buluşalım) (Tâhâ- 20/59) anlamındaki ayeti tefsir ederken o günü (o gün Nevruz günüydü) diyerek, mensubu olduğu bölgede büyük şenliklerle kutalanan Nevruz şenliğine işaret etmiştir.

1.6. Mukâtil b. Süleyman Tefsirinden Örnek Metinler

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

قال : حدثنا عبيد الله ، قال : وحدثني أبي عن [٣ ب] الهذيل عن سفيان عن منصور عن مجاهد ، قال : قال : فاتحة الكتاب مدنية .

قال : حدثنا عبيد الله ، قال : وحدثني أبي عن الهذيل عن مقاتل عن الضحاك عن ابن عباس عن النبي - صلى الله عليه وسلم - قال : فاتحة الكتاب مدنية .^(٢)
سورة فاتحة الكتاب سبع آيات كوفية وهي مدنية ويقال مكية .^(٣)

(١) هكذا بالأصل : (قال : قال) .

(٢) لم يرد عن الرسول - صلى الله عليه وسلم - أى قول في مكة بعض السور أو مدنيها وإنما يرجع ذلك لحفظ الصعابة والتأبين وتأبيهم .

جاء في البرهان للزركشى ص ١٩١ (... غير أنه لم يكن من النبي - صلى الله عليه وسلم - في ذلك قول ، ولا ورد عنه أنه قال : اءلموا أن قدر ما نزل بمكة كذا وبالمدية كذا وفضله لهم . ولو كان ذلك منه لظهر وانتشر . وإنما لم يفعل لأنه لم يؤمر به ولم يجعل الله علم ذلك من فرائض الأمة ... وإذا كان كذلك ساغ أن يختلف في بعض القرآن هل هو مكى أو مدنى وأن يعملوا في القول بذلك ضرباً من الرأى والاجتهاد ...) فقلا عن القاضي أبي بكر في الانتصار .

(٣) الأكثرون أنها مكية من أوائل ما نزل بمكة ، وعند مجاهد أن الفاتحة مدنية . قال الحسين ابن الفضل لكل عالم هفوة وهذه بادرة من مجاهد لأنه تفرد بهذا القول والعلماء على خلافه . ومما يقطع به حل أنها مكية قوله - تعالى - : « ولقد آتيناك سبعا من المثاني والقرآن العظيم » وسورة الطهر مكية بلا خلاف ، ولم يكن الله يهتم على رسوله بلأياته الفاتحة وهو بمكة ثم ينزلها بالمدية ، ولا يسعنا القول بأن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - قام بمكة بضع عشرة سنة يصل بلا فاتحة الكتاب ، هذا مما لا تقبله العقول (انظر أسباب النزول للواحدى ص ١١) .

وقبل إنها نزلت مرتين مرة بمكة ومرة بالمدية ففكر نزولها لشرفها وأهميتها . وقد ورد في فضلها أحاديث صحيحة في البخارى ويمكن أن المسلم يقرؤها سبع عشرة مرة في كل يوم وليلة - في صلاة الفرائض - بخلاف التوافل .

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ - ١ -

(الْحَمْدُ لِلَّهِ) يعني الشكر لله (رَبِّ الْعَالَمِينَ) - ٢ - يعني الجن والإنس مثل قوله : « ليكون للعالمين نذيراً » (الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) - ٣ - اسمان رقيقان أحدهما أرق من الآخر « الرحمن » يعني المترحم ، « الرحيم » يعني المتعطف بالرحمة . (مَا يَكُ يَوْمَ الدِّينِ) - ٤ - يعني يوم الحساب كقوله - سبحانه - « إنا لمدينون^(١) » يعني لمحاسبون وذلك أن ملوك الدنيا يملكون في الدنيا فأخبر - سبحانه - أنه لا يملك يوم القيامة أحد غيره فذلك قوله - تعالى - : « والأمر يومئذ لله^(٢) » .

(وَإِلَيْكَ نَعْبُدُ) يعني نوحده كقوله - سبحانه - في المفصل : « عبادات^(٣) » يعني موحدات .

(وَإِلَيْكَ نَسْتَعِينُ) - ٥ - على عبادتك (أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ) - ٦ - يعني دين الإسلام لأن غير دين الإسلام ليس بمستقيم وفي قراءة ابن مسعود : ارشدنا .

(صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ) يعني دلنا على طريق الذين أنعمت عليهم يعني النبيين الذين أنعم الله عليهم بالنبوة كقوله - سبحانه - : « أولئك الذين أنعم الله عليهم من النبيين^(٤) » .

(غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ) يعني دلنا على دين غير اليهود الذين غضب الله عليهم بفعل منهم القرودة والخنازير^(٥) .

(وَلَا الضَّالِّينَ) - ٧ - يقول ولا دين المشركين يعني النصارى .

(١) سورة الصافات : ٥٣ . (٢) سورة الانقطار : ١٩ .

(٣) سورة التحريم الآية : ٥٥ . (٤) سورة مريم الآية : ٥٨ .

(٥) أ : دنيا . (٦) أ : بخلت .

قال : حدثنا عبيد الله ، قال : حدثني أبي عن الهذيل عن مقاتل عن مرثد عن أبي هريرة أن رسول الله — صلى الله عليه وسلم — قال : يقول الله — عز وجل — : قسمت هذه السورة بيني وبين عبدى نصفين ، فإذا قال العبد : الحمد لله رب العالمين . يقول الله — عز وجل — : شكرني عبدى . فإذا قال : الرحمن الرحيم . يقول الله : مدحني عبدى . فإذا قال : مالك يوم الدين . يقول الله : أثنى على عبدى . ولعبدى بقية السورة . وإذا قال : وإياك نستعين . يقول الله : هذه لعبدى إياي يستعين . وإذا قال اهدنا الصراط المستقيم . يقول الله : فهذه لعبدى . وإذا قال : صراط الذين أنعمت عليهم . يقول الله : فهذه لعبدى . ولا الضالين . فهذه لعبدى .^(١)

قال : حدثنا عبيد الله ، قال : حدثني أبي ، قال : حدثنا الهذيل عن مقاتل قال : إذا قرأ [٤١] أحدكم هذه السورة فبإع خاتمها ، فقال : ولا الضالين فليقل آمين فإن الملائكة تؤمن فإن وافق تأمين الناس غفر للقوم ما تقدم من ذنوبهم .

قال : حدثنا عبيد الله ، قال : حدثني أبي ، قال حدثني هذيل عن وكيع عن منصور عن مجاهد ، قال : لما نزلت فاتحة الكتاب رن إبليس .^(٢)

قال : حدثنا عبيد الله ، قال : حدثني أبي عن صالح عن وكيع عن سفيان الثوري عن السدي عن عبد خير عن علي — رضى الله عنه — في قوله — عز وجل — : « سبعا من المثاني » قال : هي فاتحة الكتاب .

* * *

(١) ررد هذا الحديث من عدة طرق في الدر المنثور في التفسير بالمأثور للسيوطي ص ٦ .

(٢) رن إبليس : معنى صاح صيحة حزينة ، وانظر لسان العرب مادة رن .

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

(الم) - ١ - (ذَلِكَ الْكِتَابُ) وذلك أن كعب بن الأشرف ، وكعب بن أسيد لما دعاهما النبي - صلى الله عليه وسلم - إلى الإسلام قالا : ما أنزل الله كتابا من بعد موسى تكذيبا به فأنزل الله - عز وجل - في قولهما : « الم ، ذلك الكتاب » بمعنى هذا الكتاب الذي كفرت به اليهود (لَا رَيْبَ فِيهِ) يعني لاشك فيه أنه من الله جاء، وهو أنزله على محمد - صلى الله عليه وسلم - ثم قال : هذا القرآن (هُدًى) من الضلالة (لِلْمُتَّقِينَ) - ٢ - من الشرك . ثم نعمتم فقال سبحانه - : (الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ) يعني يؤمنون بالقرآن أنه من الله - تعالى - جاء وهو أنزله على محمد - صلى الله عليه وسلم - فيحلون حلاله ويحرمون حرامه ويعملون بما فيه (وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ) المكتوبة الخمس يعني يقيمون ركوعها وسجودها في موافقتها (وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ) من الأموال (يُنْفِقُونَ) - ٣ - يعني الزكاة المفروضة نظيرها في لقمان فهاتان الآيتان نزلتا في مؤمنى أصحاب النبي - صلى الله عليه وسلم - والمهاجرين^(١) .

ثم ذكر مؤمنى أهل التوراة عبد الله بن سلام وأصحابه منهم أسيد بن زيد، وأسد بن كعب، وسلام بن قيس، وثعلبة بن عمر، وابن يامين^(٢) واسمه سلام فقال : (وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ) يعني يصدقون (بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ) يا محمد من القرآن أنه من الله

(١) هكذا في أ ، ل . ولعل الأصل المهاجرين والأنصار . (٢) ل : وابن يافين .

نزل ﴿ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ ﴾^(١) على الأنبياء يعني التوراة والإنجيل والزيبور ﴿ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ ﴾ - ٤ - يعني يصدقون بالبعث الذي فيه جزاء الأعمال [٤ ب] بأنه كائن .

ثم جمعهم جميعا فقال - سبحانه - : ﴿ أُولَئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴾ - ٥ - .

فلما سمع أبو ياسر بن أخطب اليهودي بهؤلاء الآيات ، قال لأخيه جدي بن أخطب : لقد سمعت من عهد كلمات أنزلن الله على موسى بن عمران . فقال جدي لأخيه : لا تعجل حتى تثبت^(٢) في أمره . فعمد أبو ياسر وجدي ابنا أخطب ، وكعب ابن الأشرف ، وكعب بن أسيد ، ومالك بن الضيف ، وحيي بن أخطب ، وسعيد بن عمرو والشاعر ، وأبو لبابة بن عمرو ، ورؤساء اليهود ، فأتوا النبي - صلى الله عليه وسلم - فقال جدي للنبي - صلى الله عليه وسلم - : يا أبا القاسم^(٣) ، أخبرني أبو ياسر بكلمات تقولن آتفا ، فقرأهن النبي - صلى الله عليه وسلم - فقال جدي : صدقت^(٤) أما « الم ، ذلك الكتاب لا ريب فيه هدى للمتقين ، الذين يؤمنون بالغيب ويقيمون الصلاة وما رزقناهم ينفقون » فنحن هم وأما « الذين يؤمنون بما أنزل إليك » فهو كتابك « وما أنزل من قبلك » فهو كتابنا « وبالآخرة هم يوقنون أولئك على هدى من ربهم وأولئك هم المفلحون » فأنتم هم قد آمنتم بما أنزل إليكم وإلينا وآمنتم بالجنة والنار فآياتنا فينا وآياتنا فيكم . ثم قالوا للنبي - صلى الله عليه وسلم - :

(١) أ ، ل : (يصدقون بما أنزل من قبلك) مع تميز كلمات القرآن بالمداد الأحمر . وقد اضطرت إلى كتابة نص القرآن فقط .
 (٢) في ل : تثبت ، وفي أ : تثبت . وفي حاشية أ : في الأصل : تثبت .
 (٣) في ل : وشعبة .
 (٤) أ : القمم .
 (٥) هكذا في أ ، ل ولو كان الخطاب للنبي وحده لقال : صدقت . فصدقت لتعظيم النبي أو يقصد المسلمين معه .

فآيتان من أول هذه السورة نزلتا في أصحاب النبي — صلى الله عليه وسلم — المهاجرين (والأنصار)^(١) .

والآيتان اللتان تليانهما نزلتا في مشركي العرب .

وثلاث عشرة آية^(٢) في المنافقين من أهل التوراة .

(لَا الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ) - ٦ -

يعنى لا يصدقون .

(خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ) يعنى طبع الله على قلوبهم فهم لا يعقلون الهدى

(وَعَلَى سَمْعِهِمْ) يعنى آذانهم فلا يسمعون الهدى . (وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ) يعنى

غطاء فلا يبصرون الهدى . (وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ) - ٧ - يعنى وافر لا انقطاع

له . نزلت هاتان الآيتان في مشركي العرب منهم شيبه وعتبة ابنا ربيعة ، والوليد

ابن المغيرة ، وأبو جهل بن هشام — اسمه عمرو — ، وعبد الله بن أبي أمية ،

وأمية بن خلف ، وعمرو بن وهب ، والعاصم بن وائل ، والحارث بن عمرو^(٣) ،

والنضر بن الحارث ، وعدى بن مطعم بن عدى ، وعاصم بن خالد ، أبو البحتري

(١) روى السيوطى بإسناده عن مجاهد قال : « من أول البقرة أربع آيات في نعت المؤمنين ،

وآيتان في نعت الكافرين ، وثلاث عشرة آية في نعت المنافقين ومن أربعين إلى عشرين ومائة في

بن إسرائيل « الدر المنثور ١ : ٢٣ .

وأخرج ركيح عن مجاهد قال : هؤلاء الآيات الأربع في أول سورة البقرة إلى المفلحون نزلت في نعت

المؤمنين ، واثنان من بسدها إلى عظيم نزلت في نعت الكافرين ، وإل العشرين نزلت في المنافقين .

المرجع السابق ١ : ٢٣ . ومع ذلك ففي نسخة أ ، ل : آيتان في أصحاب النبي (ص) المهاجرين .

والمقصود بالآيتين آجي ٤ ، (في المؤمنين) ، آجي ٦ ، ٧ في المشركين ، آية ٨ - ٢٠ في المنافقين .

(٢) في أ : ثلاثة عشر آية .

(٣) في أ ، عمرو . وفي ل : عمرو .

Bu Bölümde Ne Öğrendik

Mukatil b. Süleyman'ın tefsir ilmindeki yerini, tefsir anlayışını, tefsirinin adını, özelliklerini, içeriğini, Fatiha suresini tefsir ediş tarzını, ayetleri tefsir ederken diğer ayetlerden ve hadislerden nasıl yararlandığını, kelimelere nasıl mana verdiğini öğrenmiş olduk. Ayrıca tefsirinin Kur'an'ı tefsir eden ilk tam eser olduğunu, bu açıdan çok önem arzettiğini, bu mühim eserin dilimize tercüme edilerek Türk okuyucusunun hizmetine sunulduğunu da görmüş olduk.

Bölüm Soruları

1. Mukâtil b. Süleymân ..... yılında ..... şehrinde doğmuştur.
  2. Aşağıdakilerden hangisi Mukâtil'in tefsirinin özelliklerinden birisidir.
    - A. Ayetlerin işarî yorumlarına değinir
    - B. Fikhî âyetlerin tefsirinde hanefî mezhebinin görüşünü destekler
    - C. Âyetlerin tefsirinde ayetler arasındaki ilişkinin belirtilmesine önem verir
    - D. Tefsîrinde isrâiliyyâta fazla yer verir.
    - E. Âyetlerin tefsirinde gramer tahlillerine önem verir.
  3. "Mukâtil'in tefsirinde muğlak kelimelerin izahları yapılmakta, *vücûh* ve *nezâir* üzerinde durulmaktadır." ifâdesi doğru mudur? Yanlış mıdır?
  4. Mukâtil, hicrî 2.asrın ilk yıllarında vefat etmiş olan tâbî âlimlerinin ileri gelenlerinden rivayetlerde bulunmuştur. Bunlar arasında : ..... ve ..... gibi âlimler vardır.
  5. Aşağıdaki eserlerden hangisi Mukâtil'in eseri değildir?
    - A. *Tefsîru Mukâtil*
    - B. *el-Vücûh ve'n-Nezâir*
    - C. *Meâni'l-Kur'ân*
    - D. *Tefsîru'l-Hamsi Mie Âye mine'l-Kur'ân*
    - E. *et-Tefsîru'l-Kebîr*
  6. Yukardaki metinde Mukâtil b. Süleymân'ın tefsirinin hangi özelliklerini gördünüz?
  7. Tefsîri yapılan âyetlerin toplu bir mealini veriniz.
  8. Tefsiri yapılan âyetin kim/kimler hakkında indiğini belirtiniz.
  9. Mukatil'in tefsirini Dinler Tarihi açısından değerlendiresek ne diyebiliriz?
  10. Mukatil'in tefsirinin ona aidiyeti konusunda ileri sürülen görüşleri değerlendiriniz.
- 1 - (80/699) (Belh); 2 – D; 3 – Doğrudur; 4 - (Dahhak) (Mücahid) 5 – C.**

2. ABDURREZZÂK İBN HEMMÂM, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Bu derste tefsir tarihinin ilk eserlerinden biri olan Abdurrezzak b. Hemmam'ı ve tefsir anlayışını öğrenecek, yazdığı tefsirin genel özelliklerini, içeriğini görmüş olacağız. Ayrıca tefsirinin tercüme edilip edilmediğini de göstereceğiz. Tefsirinden örnek bir metni okuyup tartışarak tefsirini yakinen tanımayı, değerlendirmeyi, böylece metin okuma ve anlama, anladığından neticeler çıkarabilme bilgi ve becerisinin elde edilmesini sağlamaya çalışacağız.

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- 1) Abdurrezzak b. Hemmam'ın yaşadığı dönemi araştırın ve ondan önce yazılmış tefsirlerin genel özellikleri hakkında bilgi toplayın.
- 2) İbn Hemmam Kur'an'ın ne kadarını tefsir etmiştir, araştırınız.
- 3) İbn Hemmam'ın tefsiri Türkçeye tercüme edilmiş midir? Araştırınız.
- 4) Rivayet tefsiri ne demektir, araştırınız.

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
Örnek metin üzerinden Kur'an'ı yorumlama	Örnek metin üzerinden Kur'an'ın nasıl yorumlandığı ve nasıl yorumlanması gerektiği öğrenilir, bu konuda tecrübe kazandırılır.	Örnek metin okuma, metni çözümleme, metne dayalı değerlendirme ve tartışma yaparak konunun daha kolay anlaşılması sağlanacaktır.

Anahtar Kavramlar

- Tefsir
- Abdurrezzak İbn Hemmam
- İsrailiyat
- Rivayet
- Sebeb-i nüzul
- Tercüme

Giriş

Abdurrezzâk ibn Hemmâm tefsir tarihinin ilk dönem önemli simalarından biridir. Tefsir yanında Hadis ilminde de büyük şöhrete sahiptir. Kaynaklarda “el-hâfîzu'l-kebîr”, “allâme”, ve “şeyhu'l-İslâm” gibi unvanlarla anılmıştır. En önemli eseri Taberî'nin de çokça istifade ettiği Tefsîru'l-Kur'an'dır. Abdurrezzâk'ın kısa ve veciz olan bu tefsirinde bütün ayetler sıra ile tefsir edilmemektedir, sadece ihtiyaç duyulan kısımlar işlenmektedir. Şimdi müfessiri ve eseri daha yakından görelim.

Ancak ondan önce Mukatil b. Süleyman ile Abdurrezzak b. Hemmam arasındaki dönemde yaşamış bazı önemli müfessirleri hatırlatmak isteriz ki, İbn Cüreyc (v. 150/767), Süfyân es-Sevrî (v. 161/778), el-Kisâî (v. 189/804), el-Ferrâ (v. 207/822), Ebû Ubeyde (v. 210/825) bunların en önemlilerindedir. *Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri I* adlı eserde bunlara ait yeterli bilgi verilmiş olup, bunların oradan takibi öğrencilerimizin menfaatine olacaktır.

2.1. Abdurrezzak İbn Hemmam'ın (v. 211/826) Hayatı

Tam adı Abdurrezzâk ibn Hemmâm İbn Nâfi' el-Himyerî olan Abdurrezzâk ibn Hemmâm olup, 126/743 yılında San'a'da doğmuştur.

Harita 2: Abdurrezzak b. Hemmam'ın doğduğu yer <https://www.google.com/maps/place/Yemen/> (15 Temmuz 2015).

Benî Himyer kabilesinin mevlâsıdır. Yemen'in yetiştirdiği büyük bir müfessir olan Abdurrezzâk, aynı zamanda Buhârî'nin ravilerinden olan bir muhaddistir. 18 yaşında iken İbn Cüreyc'den ilim tahsil eden Abdurrezzâk, 7 sene Ma'mer b. Râşid ile beraber bulunmuştur. Bu iki meşhur âlimin dışında Ubeydullâh b. Ömer, el-Evzâ'i, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes,

Sufyan b. Uyeyne, el-Müsenna b. Es-Sabah, Haccâc b. Ertât, Zekeriyya b. İshâk, İkrime b. Ammâr ve birçok meşhur zevattan ilim tahsil etmiş ve rivayette bulunmuştur. Fıkıh bilgisini de Evzai, Süfyan es-Sevri ve Ebu Hanife'den alan Abdurrezzâk, kendisi bir ilim hazinesi olarak kabul edildiğinden, birçok kimse ona gelerek ondan ilim almışlardır. Ahmed b Hanbel, Yahya b. Ma'in, İshak b. Rahaveyh ve Süfyan b. Uyeyne gibi meşhur ehl-i ilim ondan ilim almış, rivayette bulunmuşlardır. İbn Hallikân, "insanlar zamanında nasıl ki Hz. Peygamber'e koşularsa Peygamber'den sonra da Abdurrezzâk'a koşular" diyerek onun ilimdeki yerine işaret etmektedir.

Resim 4: Abdurrezzak b. Hemmam'ın doğduğu San'a şehrinde bir görünüm
<https://www.google.com.tr/search?q=San'a> (15 Temmuz 2015).

Hiz. Ali'yi çok sevdiği ve Muâviye'den hoşlanmadığı için Şiilikle itham edilmiş, bundan dolayı da eleştirilmiştir. Ancak Ahmed b. Hanbel, ondan bu ithamı doğrulayacak bir şey işitmediğini söylemiştir. Nitekim ez-Zehabî de, Şiilikle ayıplanmış olsa da Abdurrezzâk'ın müfrit şıadan olmadığını, bu ithamın Hiz. Ali'ye olan sevgisi ve onu katledenlere olan kızgınlığından kaynaklandığını söylemektedir.

Her ne kadar Şiilikle itham edilmiş ve gözlerini kaybettikten sonraki dönemde kendisinden yapılan rivayetler hususunda tenbihte bulunmuşsa da eserleri hakkında övgüden başka bir şey işitilmemiştir. Abdurrezzâk b. Hemmâm, 211/826 senesi Şevvâl ayının ortalarında, 85 veya 86 yaşlarında Yemen'de vefat etmiştir.

2.2. Abdurrezzak İbn Hemmam'ın Eserleri

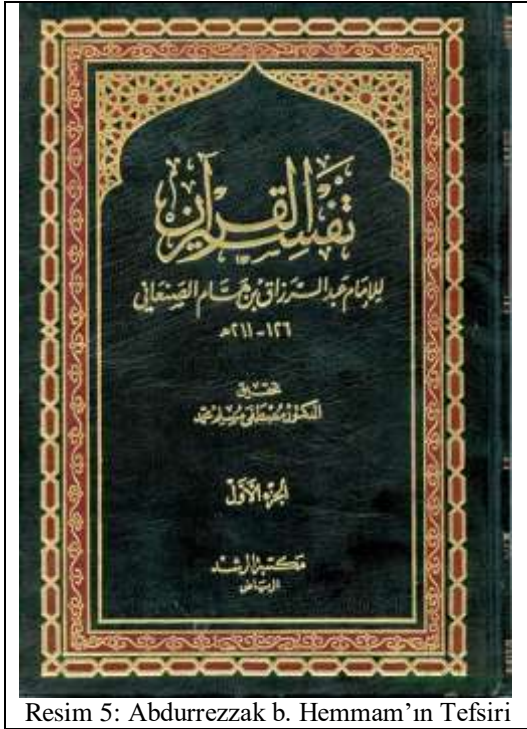
Geniş bir ilim gücüne sahip olan Abdurrezzâk'ın çok eser kaleme aldığı kaydedilmekte ise de bu eserlerden günümüze kadar ulaşabilenleri şunlardır:

Tefsîru'l-Kur'an: Taberî'nin çokça istifade ettiği ve büyük bir kısmını Hasan b. Yahya vasıtasıyla naklettiği bu tefsirin bir nüshası, Ankara Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İsmail Sâlib Sencer koleksiyonunda 4216 numara ile kayıtlı bulunmaktadır. *el-Musannef fi'l-Hadis*: Fıkıh bablarına göre tertip edilmiş büyük bir hadis külliyyatı olan eser

olup merfu' hadislerin yanı sıra mevkuf ve maktu' haberleri de ihtiva eden bu eserde 21.033 hadis yer almaktadır. *Kitabu's-Salât, es-Sahife, El-Emâli fi Âsâri's-Sahâbe.*

2.3. Abdurrezzak İbn Hemmam'ın Tefsîru'l-Kur'ân Adlı Tefsiri

Onun *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı eseri günümüze gelmiş en mühim eserlerdendir. Tefsiri Mustafa Müslim Muhammed tarafından tahkik edilerek 3 cilt halinde (3. cilt fihrist) basılmıştır. Tefsir kısa ve veciz bir tefsirdir, bütün ayetler sırayla tefsir edilmemektedir. Tefsir ağırlıklı olarak Katâde'den gelen rivâyetlere dayanmaktadır.

Resim 5: Abdurrezzak b. Hemmam'ın Tefsiri

Tefsir (مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ) ifadesiyle başlamaktadır. San'ani ibareyi “Allah'ın kullarını amellerine göre muaheze ettiği gün” diye açıklamaktadır.

Sûrelerin tertibi, bu gün elimizdeki Mushaflarda olduğu gibidir. Bu tefsirde nakd, tercih, rey ve Arap dilinin filolojik inceliklerine dayanan hususlar yoktur.

Abdurrezzâk'ın tefsirinde sahabe, tâbiîn ve daha sonra gelenlerden nakledilen sözler te'vilsiz olarak nakledilmektedir. Tefsirinde sebab-i nüzûl, nesh, kıraat, lûgat, fıkıh, isrâiliyât yer almaktadır. Fırkalara da değinilmektedir. Tefsirinde reye yer vermediği gibi câhiliye şiirine de yer vermemiştir.

Abdürrezzâk tefsirinde merfu', maktu' ve mevkuf haberlere çokça yer vererek bir rivayet tefsirinin klasik örneklerinden birisini ortaya koymuştur. Bunun yanısıra, tefsirinde hüküm ayetlerinden hükümler çıkarılmak ve bunlara dair haberler nakledilmek suretiyle ahkam ayetlerine de oldukça önem verilmiştir.

Yine tefsirinde lugavî kaynağa önem veren Abdurrezzâk, kelimelerin müfred manalarından bütün ayetin manasını izah edecek nakillerde bulunmuştur. Kıraat rivayetleri üzerinde de duran müfessirimiz, ayetleri tefsir ederken kendi zamanında adet olan isrâilî haberlere tefsirinde yer vermekten kendini alamamıştır.

Genel anlamda tam manasıyla ilk devir Kur'ân ve tefsir anlayışını saf haliyle nakletmesi bakımından önemli bir yere sahip olan Abdürrezzak'ın bu tefsiri, dilsel inceliklere dalmak yerine manaya ve murad-ı ilahinin anlaşılmasına özen göstermiştir.

Tefsir henüz Türkçeye tercüme edilmemiştir.

2.4. Abdurrezzak İbn Hemmam'ın Tefsirinden Örnek Metin

سورة البقرة

إلا أن يهضم لكم منه .

عبد الرزاق : نا الثوري قال : قال مجاهد : ﴿ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ ﴾ قال : تطيعون .

عبد الرزاق عن رجل عن عمار الدهني عن أبي جعفر في قوله تعالى : ﴿ إِن تَبُدُّوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ ﴾ يعني الزكاة المفروضة ﴿ وَإِن تَخْفَوْهَا وَنُوذِرُوا الْفُقَرَاءَ ﴾ يعني التطوع .

قال عبد الرزاق : نا معمر عن الزهري عن عبيد الله بن عبد الله بن مسعود في قوله تعالى : ﴿ الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ ﴾ قال : إن للملك لمة وللشيطان لمة ، فلة الملك إيعاد بالخير وتصديق بالحق ، فمن وجدها فليحمد الله ، ولة الشيطان إيعاد بالشر وتكذيب بالحق ، فمن وجدها فليستعذ بالله .

عبد الرزاق قال : نا معمر عن قتادة في قوله تعالى : ﴿ يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَن يَشَاءُ ﴾ ، قال : الحكمة : القرآن والفقهاء في القرآن .

عبد الرزاق قال : نا معمر عن قتادة في قوله تعالى : ﴿ لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ ﴾ قال : حصروا أنفسهم للغزو ، فلا يستطيعون تجارة .

﴿ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ ﴾ ، عبد الرزاق عن معمر عن مجاهد قال : ﴿ تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ ﴾ قال : التخشع .

= نسخة (ق) وقارناها بما ورد في الطبري .

سورة البقرة

عبد الرزاق قال : نا معمر عن قتادة في قوله تعالى : ﴿ لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ﴾ قال : هو التخبيل الذي يتخبطه الشيطان من الجنون .

عبد الرزاق قال : نا معمر قال : سمعت عطاء الخراساني يقول : إن عبد الله بن سلام قال : يؤذن يوم القيامة للبر والفاجر في القيام ، إلا أكلة الربا ، لا يقومون إلا كما يقوم الذي يتخبطه الشيطان من المس .

عبد الرزاق قال : نا معمر عن قتادة في قوله تعالى : ﴿ وَلَا يَأْبُ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا ﴾ قال : لا تأب أن تشهد إذا دعيت إلى الشهادة .

عبد الرزاق قال معمر ، وكان الحسن يقول مثل ذلك ويقول : جمعت الأمرين ، لا تأب إن كانت عندك شهادة أن تشهد بها ، ولا تأب إذا دعيت إلى الشهادة أن تشهد بها .

عبد الرزاق قال : نا الثوري عن ابن أبي نجيح عن مجاهد في قوله تعالى : ﴿ وَلَا يَأْبُ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا ﴾ قال : إذا كانوا قد شهدوا . قال : وقال جابر الجعفي عن مجاهد : الشاهد بالخيار ما لم يُشْهَد .

عبد الرزاق قال : حدثنا ابن جرير عن عطاء ومجاهد في قوله تعالى : ﴿ وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ ﴾ ، قال : واجب على الكاتب أن يكتب ، ولا شهيد ، قال : إذا كان قد شهد قبل هدا .

عبد الرزاق قال معمر عن قتادة في قوله : ﴿ وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ ﴾ قال : لا يضار كاتب ، فيكتب ما لم يمل عليه ، ولا شهيد يقول : فيشهد بما لم يُشْهَد عليه .

سورة البقرة

عبد الرزاق قال : نا ابن جريج عن عطاء في قوله تعالى : ﴿ وَلَا يُضَارُّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ ﴾ يقول : أن يؤدي ما قبلها .

عبد الرزاق قال : نا ابن عيينة عن عمرو عن عكرمة قال : كان عمر يقرأ : ولا يضارُّ كاتب ولا شهيد .

عبد الرزاق قال : نا معمر عن قتادة في قوله تعالى : ﴿ وَإِنْ تُبَدُّوْا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْتُخَفُوْهُ يُحَاسِبِكُمْ بِهِ اللهُ ﴾ قال : نسخها قوله تعالى : ﴿ لَا يَكْفِيْ اللهُ نَفْسًا إِلَّا وَسَعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ ﴾ الآية .

عبد الرزاق قال : نا معمر عن ابن طاوس عن أبيه في قوله : ﴿ وَلَا يُضَارُّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ ﴾ ، إذا دعي الرجل فقال : لي حاجة .

عبد الرزاق قال : نا معمر والثوري وابن عيينة عن ابن شبرمة عن الشعبي في قوله تعالى : ﴿ فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُم بَعْضًا ﴾ قال : لا بأس به إذا أمنت ألا تكتب ولا تشهد . ﴿ فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُم بَعْضًا ﴾ قال ابن عيينة عن ابن شبرمة قال الشعبي : إلى هذا انتهى . ﴿ فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُم بَعْضًا ﴾ قال : لا بأس إذا أمنت ألا تكتب ولا تشهد .

عبد الرزاق قال : نا معمر عن أيوب عن ابن سيرين في قوله تعالى : ﴿ فَانظُرْ إِلَى مَيْسَرَةٍ ﴾ قال : خاصم رجل إلى شريح في دين يطلبه ، فقال آخر يعذر صاحبه : إنه معسر ، وقد قال الله عز وجل : ﴿ وَإِنْ كَانَتْ ذُوْعُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ ﴾ فقال شريح : هذه كانت في الربا ، وإنما كان الربا في الأنصار ، وإن الله تعالى يقول : ﴿ أَنْ تَوَدُّوْا الْأَمْنَتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ ﴾

سورة البقرة

ولا والله لا يأمر الله بأمر ثم يخالفه ، احبسوه إلى جنب هذه السارية حتى يوفيه .

عبد الرزاق قال : نا الثوري عن مغيرة عن إبراهيم في قوله تعالى : ﴿ وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴾ قال : برأس المال .

عبد الرزاق قال : نا معمر قال سمعت الزهري يقول : إن ابن عمر قرأ : ﴿ وَإِنْ تَبَدُّوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخَفُّوهُ ﴾ فبكى وقال : إنا لمؤاخذون بما نحدث به أنفسنا ، فبكى حتى سمع نشيجه ، فقام رجل (١) من عنده ، فأتى ابن عباس ، فذكر له ذلك ، فقال : يرحم الله ابن عمر ، لقد وجد المسلمون نحواً مما وجد حتى نزلت بعدها : ﴿ لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ ﴾ .

عبد الرزاق قال : سمعت هشاماً يحدث عن الحسن في قوله تعالى : ﴿ إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا ﴾ قال : قال رسول الله ﷺ : تجوز الله لهذه الأمة عن الخطأ والنسيان وما أكرهوا عليه .

عبد الرزاق قال : نا معمر عن قتادة في قوله تعالى : ﴿ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا ﴾ قال : بلغني أن الله تجاوز لهذه الأمة عن نسيانها وما حدثت به نفسها .

عبد الرزاق قال : نا معمر عن قتادة في قوله تعالى : ﴿ لَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إَصْرًا ﴾ قال : لا تحمل علينا عهداً وميثاقاً ﴿ كَمَا حَمَلْتُمْ عَلَيَّ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا ﴾ يقول : كما غلظ على الذين من قبلنا .

(١) سيأتي اسم الرجل وهو مجاهد .

سورة البقرة

عبد الرزاق قال : نا معمر عن صاحب له عن أبي قلابة قال : إن الله كتب كتاباً قبل أن يخلق السموات والأرض بألفي سنة ، ثم وضعه على عرشه ، أو قال : في عرشه . وكان خواتم البقرة من ذلك الكتاب . قال : ومن قرأ خاتمة البقرة لم يدخل الشيطان بيته ثلاثاً .

عبد الرزاق قال معمر ، وأخبرني من سمع الحسن يقول : كان مما من الله تبارك وتعالى به على نبيه أنه قال : وأعطيتك خواتم سورة البقرة وهي من كنوز عرشي .

عبد الرزاق قال : نا معمر عن عاصم بن هذيلة عن علقمة بن قيس قال : من قرأ خواتم سورة البقرة في ليلة أجزأت عنه قيام تلك الليلة .

عبد الرزاق حدثني الثوري عن منصور عن إبراهيم عن عبد الرحمن بن يزيد عن أبي مسعود الأنصاري قال : قال رسول الله ﷺ من قرأ بالآيتين من آخر سورة البقرة كفتاه (١) .

عبد الرزاق قال : نا جعفر بن سليمان عن حميد الأعرج عن مجاهد قال : كنت عند ابن عمر فقرأ : ﴿لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِنْ تُبَدُّوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ﴾ إلى قوله تعالى : ﴿قَدِيرٌ﴾ فبكي ، قال : فانطلقت حتى أتيت علي ابن عباس ، قلت : يا أبا عباس ، كنت عند ابن عمر آنفاً ، فقرأ هذه الآية فبكي ، قال : أية آية ؟ قال : قلت : ﴿لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾ إلى ﴿قَدِيرٌ﴾ قال : فضحك ابن

(١) رواه البخاري من حديث أبي مسعود ج ٦ ص ١٠٤ .

ورواه مسلم عنه أيضاً ج ٣ ص ١٩٨ .

ورواه الجماعة بطرق متعددة .

سورة البقرة

عباس وقال : يرحم الله ابن عمر ، أو ما يدري فيما أنزلت وكيف أنزلت ، إن هذه الآية حين أنزلت غَمَّت أصحاب رسول الله ﷺ غمّاً شديداً ، أو غاظتهم غيظاً شديداً ، وقالوا : يا رسول الله هلكننا ، إنما كنا نؤخذ بما تكلمنا ، فأما ما تعقل قلوبنا ليست بأيدينا . فقال لهم رسول الله ﷺ : « قولوا سمعنا وأطعنا » . قال فنسختها^(١) هذه الآية : ﴿ ءَامَنَ الرَّسُولُ ﴾ إلى : ﴿ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ ﴾ قال : فتجوز لهم عن حديث النفس . وأخذوا بالأعمال .

★ ★ ★

(١) جاء ذكر نسخ الآية في صحيح البخاري ج ٥ ص ١٦٥ بغير هذا السياق .

Bu Bölümde Ne Öğrendik

Andurrezzak b. Hemmam'ın tefsir ilmindeki yerini, tefsir anlayışını, tefsirinin adını, özelliklerini, içeriğini, Bakara suresindeki ilgili ayetleri tefsir ediş tarzını, ayetleri tefsir ederken diğer ayetlerden ve hadislerden nasıl yararlandığını, kelimelere nasıl mana verdiğini öğrenmiş olduk. Ayrıca tefsirinin Kur'an'ı rivayet yöntemi üzere tefsir eden önemli bir eser olduğunu, bu açıdan çok önem arzettiğini, görmüş olduk.

Bölüm Soruları

1. Abdürrezzâk..... 'da doğmuştur.
2. Yemen'in yetiştirdiği büyük bir müfessir olan Abdürrezzâk, aynı zamanda ..... 'nin ravilerinden olan bir muhaddistir.
3. Hz. Ali'ye sevgi beslediği ve Muaviye'den hoşlanmadığı için onu Şiilikle itham edenler olmuştur. (Doğru/Yanlış)
4. Aşağıdakilerden hangisi Abdurrezzâk'ın eserlerinden biri değildir?
  - a. Tefsîru'l-Kur'an
  - b. es-Sahife
  - c. el-Musannef fi'l-Hadis
  - d. Divânü's-Es-Sa'lebî
  - e. Kitabu's-Salât
5. Tamamını arz ve sema yoluyla aldığını söylediği 10 000 hadisi ezbere bilmekteydi. (Doğru/Yanlış)
6. Abdürrezzâk'ın Tefsîru'l-Kur'an'ı çokça istifade ettiği bir kaynak olmuştur, Neden?
7. Tefsirinde hangi öğeler yer almaktadır, 4 madde halinde sıralayınız.
8. Tefsirinde merfu', maktu' ve mevkuf haberlere çokça yer vererek bir dirayet tefsirinin örneklerinden birini vermiştir. (Doğru/Yanlış)
9. Tefsirinde ..... kaynağa önem veren Abdürrezzâk kelimelerin ..... manalarından bütün ayetin manasını izah edecek nakillerde bulunmuştur.
10. Abdürrezzâk'ın tefsir metodundaki yaklaşım aşağıdakilerden hangisidir?
  - a- Manaya ve murad-ı ilahînin anlaşılmasına önem vermek
  - b- Dilsel incelikleri tespit etmek
  - c- Tarihi olayları aktarmak
  - d- Yeni bir tefsir metodu ortaya koymak
  - e- Sahabe ve tâbiîn'den nakledilen sözleri tevil etmek

1 – (San'a); 2 – (Buhari); 3 – Doğru; 4 – D; 5 – Yanlış; 8 – Yanlış; 9 – (lüğavi) (müfred)
10 - A

3. İBN CERÎR ET-TABERÎ, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Bu derste tefsir deyince akla gelen ilk isimlerden biri olan İbn Cerir et-Taberi'yi ve tefsir anlayışını öğrenecek, yazdığı tefsirin genel özelliklerini, içeriğini görmüş olacağız. Ayrıca tefsirinin tercüme edilip edilmediğini de göstereceğiz. Taberi'nin tefsirinden örnek bir metni okuyup tartışarak tefsirini yakinen tanımayı, değerlendirmeyi, böylece metin okuma ve anlama, anladığından neticeler çıkarabilme bilgi ve becerisinin elde edilmesini sağlamaya çalışacağız.

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- 1) İbn Cerir et-Taberi'nin yaşadığı dönemi araştırın ve ondan önce yazılmış tefsirlerin genel özellikleri hakkında bilgi toplayın.
- 2) Taberi hakkında bazı ithamlar yapılmıştır; bunlar nelerdir ve kimler bu ithamları yapmıştır, araştırınız.
- 3) Taberi'nin tefsiri Türkçeye tercüme edilmiş midir? Araştırınız.
- 4) Rivayet tefsiri ne demektir, araştırınız.

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
Örnek metin üzerinden Kur'an'ı yorumlama	Örnek metin üzerinden Kur'an'ın nasıl yorumlandığı ve nasıl yorumlanması gerektiği öğrenilir, bu konuda tecrübe kazandırılır.	Örnek metin okuma, metni çözümleme, metne dayalı değerlendirme ve tartışma yaparak konunun daha kolay anlaşılması sağlanacaktır.

Anahtar Kavramlar

- Tefsir
- İbn Cerir et-Taberi
- Şia
- İsrailiyat
- Rivayet
- Sebeb-i nüzul
- Hanbeliler
- Abdest ayeti
- Tercüme

Giriş

“Tefsir kitabı” deyince akla gelen ilk isimlerin başında İbn Cerîr et-Taberî’nin *Câmiu’l-Beyân* adlı tefsiri gelir. Tefsir aşağıda kendisinden bahsedeceğimiz gibi Tefsirle ilgili pek çok ilmi bağrında taşıyan muazzam bir eserdir. İçinde Hz. Peygamber’den, ashaptan, Tâbiûn ve tebe-i tâbiîn ile kendi dönemine kadar gelmiş olan âlimlerden pek çok alıntı yapılmış, ayetler ağırlıklı olarak bu rivâyetler doğrultusunda yorumlanmıştır. Bu açıdan tefsir tipik bir rivâyet tefsiridir. Ancak bunun yanında tefsirin dirâyet, ahkâm, lügat, kelam, akaid gibi yönleri de vardır. Fakat en belirgin vasfı nedir diye sorulacak olursa, bunun rivâyet yönü olduğu rahatlıkla söylenebilir. O yüzden kısaca rivâyet tefsiri hakkında bilgi vermek istiyoruz.

Ancak önce, Abdurrezzak b. Hemmam ile İbn Cerir et-Taberi arasındaki dönemde yaşamış bazı önemli müfessirlere işaret etmek istiyoruz. el-Ahfeş (v. 215/831), Ebûbekir el-Esam (v. 225/840), İbn Kuteybe (v. 276/889), Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî (v. 283/896), En-Nesâî (v. 303/915) bunların en önemlileridir. Bilhassa Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî, işari/tasavvufî tefsiri kayda geçirip buna dair bir eser yazmış olması hasebiyle önem arz etmektedir. Bunlara ve eserlerine ait yeterli bilgi *Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri I* adlı eserde mevcuttur.

3.1. Tefsir Çeşitleri ve Rivâyet Tefsirleri

Tefsir tarihinden bahseden kaynaklarımız tarih boyunca oluşturulmuş tefsirleri kendi içinde bir takım tasniflere tabi tutmakta, buna göre de mevcut tefsirleri bu tasniflerden uygun olanın altında zikretmektedirler. Tabii ki bu yapılırken, tefsirin en belirgin vasfı, en öne çıkan yönü göz önünde bulundurulmaktadır. Buna göre içinde ağırlıklı olarak rivâyetler bulunan tefsirler Rivâyet tefsirleri başlığı altında, en belirgin vasfı dirâyet olanlar Dirâyet tefsirleri adı altında zikredilirler. Tefsir usulü kaynaklarımız incelendiğinde bu ayrımı rivâyet ve dirâyet terimlerini kullanarak yapan ilk kişinin Muhammed b. Süleyman Kâfiyecî (v. 879/1478) olduğunu görüyoruz. O *et-Teysîr fî Kavâid-i İlmi’t-Tefsîr* adlı eserinde tefsiri ikiye ayırmış ilkine (ما يتعلق بالرواية) “mâ yeteallaku bi’r-rivâye” (Rivâyet Tefsiri), ikincisine de (ما يتعلق بالدراية) “mâ yetealleku bi’d-dirâye” (Dirâyet Tefsiri) demiştir. Böylece tefsir ilminde ilk kez rivâyet ve dirâyet ayrımının yapıldığını görüyoruz. Kâfiyecî’ye göre rivâyet tefsiri nakil, sema/işitme ve ayetlerin iniş sebeplerini (sebeb-i nüzûl) bilmekle idrak edilen tefsirdir. Kâfiyecî bunu “tefsir” terimiyle ifade eder. O Dirâyet Tefsirini de anlaşılması Arap dilinin kurallarına bağlı olan tefsir diye tanımlar ve bunu da “tev’il” terimiyle ifade eder. Buna göre “tefsir” deyince rivâyet tefsirleri, “te’vil” deyince de dirâyet tefsirleri anlaşılmalıdır.

Muhammed Abdulazîm ez-Zerkânî de *Menâhilu’l-İrfân fî Ulûmi’l-Kur’ân* adlı kitabında tefsirin 1 – (تفسير بالرواية) (tefsîr bi’r-rivâye) (rivâyet tefsiri) veya (التفسير بالمأثور) (et-tefsir bi’l-me’sûr), 2 – (تفسير بالدراية) (tefsîr bi’d-dirâye) (dirâyet tefsiri) veya (التفسير بالرأي) (et-tefsir bi’r-rey) ve 3 – (تفسير بالإشارة) (tefsir bi’l-işâre) (işârî tefsir) veya (التفسير الإشاري) (et-tefsir el-işârî) olmak üzere üçe ayrıldığını belirtmektedir.

Bunların yanında ahkâm yönü öne çıkan tefsirler de var ki bunlara Ahkâm tefsirleri veya Fıkhî tefsirler deniyor. Tıpkı bunun gibi bazı tefsirlerin öne çıkan vasfı tasavvufî-işârî yorumlardır ki bunlar da İşari/Tasavvufî tefsirler başlığı altında toplanırlar. Bunlara lügavi tefsirler, daha sonraları ortaya çıkacak olan İlmi tefsirler, İçtimai tefsirler, hatta Kelami/Felsefi tefsirler gibi başlıkları da ekleyebiliriz ki bu başlıkların altında da zikredilecek tefsirlerimiz vardır.

Rivâyet tefsirlerinde ayet zikredildikten sonra ayetin yorumu bağlamında ilgili bazı hadisler verilir. Hz. Peygamber’in siresinde ayetin anlaşılmasına, dolayısıyla ilâhî muradın

beyânına yardımcı bir unsur varsa o zikredilir. Ayetin inmesine ortam hazırlayan bir olay, bir vak'a varsa o verilir ki buna sebab-i nüzûl denmektedir. Sahâbeden gelen bir açıklama, bir değerlendirme, bir uygulama varsa o kaydedilir ki bu noktada bilhassa İbn Abbâs, İbn Mes'ûd gibi isimler öne çıkmaktadır. Yine Tâbiûn dönemi âlimlerinin de ayetin anlaşılması yönünde yapmış olduğu bir açıklama, bir yorum olabilir, şayet varsa o da zikredilir. Burada da özellikle Mücâhid, Katâde, İkrime, Dahhâk, Said b. Cübeyr, Hasanü'l-Basrî gibi isimler önplana çıkmaktadır. Bu dönemden sonra da gelen bazı âlimlerin önemli yorumları, değerlendirmeleri olabilir, bunlara da yer verilir. İşte bütün bu rivâyetler esas alınarak ayet açıklanmışsa, bir müfessir böyle bir yöntemi takip ederek bir tefsir yazmışsa, onun yazdığı tefsire Rivâyet tefsiri denir.

Bu arada belirtelim ki öteden beri rivâyet tefsirinde ilk sırada genellikle Hz. Peygamber'in sözleri ve uygulamaları değil de Kur'ân'ın o konuyla ilgili diğer ayetleri zikredilir. Yani ayet, yine başka bir ayetle, onu daha doğru anlamamızı sağlayacak diğer bazı ayetlerin yardımıyla anlaşılmaya çalışılır. Buna Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri veya ayetin ayet(ler)le yorumlanması denmektedir. Esasında Kur'ân ayetlerinin yorumlanmasında müfessirlerimizin pek çoğunun yaptığı gibi ilk yapılması gereken budur, yani Kur'ân'ı yine Kur'ân'la tefsir etmektir. Ulemamız bu yolu, tefsirin en güvenilir, en sağlam ve en doğru yolu olarak nitelendirmiştir. Nitekim İbn Teymiyye, *Mukaddime fî Usûli't-Tefsir* adlı eserinin sonlarına doğru "tefsir yollarından en iyisi hangisidir?" şeklindeki soruya "Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsir edilmesi" diye cevap vermiştir. Ona göre Kur'ân'ın neresinde mücmel bir ifade varsa mutlaka o başka bir yerde tafsil edilmiş, nerede bir ayet ihtisar edilmişse mutlaka başka bir yerde genişçe açıklanmıştır. İbn Teymiyye bundan sonra sırasıyla Kur'ân'ın sünnet ile tefsirini, Sahâbe sözüyle ve tabiûn sözüyle tefsirini zikreder. İbn Teymiyye'den sonra gelen âlimler de genelde aynı şeyleri söylemişlerdir.

Ancak bu yöntem bir rivâyet yöntemi midir, yoksa dirâyet yöntemi midir hususu tartışmalıdır. Genelde âlimlerimiz Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etmeyi, rivâyet yönteminin başında zikrederler, fakat tefsiri yapılan ayetle ilişkili diğer ayetleri tespit etmenin, o ayetlerin ilgili kısımlarını burada kullanmanın, ayetler arasında bir bağ kurmanın rivâyetten çok, dirâyet yöntemiyle ilişkili olduğu ileri sürülerek Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etmenin rivâyet yanında aynı zamanda dirâyet metodu olduğu da söylenebilir.

İşte müfessirimiz İbn Cerîr et-Taberî'nin tefsiri, rivâyet denilen bu yöntemi en iyi uygulayan ilk tefsir olarak kabul edilir. Ondan sonra da bu tarz üzere tefsir yazarlar olmuştur. Ebû'l-Leys es-Semerkindî, Ebû İshak es-Sa'lebî, el-Beğavî, İbnu'l-Cevzî, İbn Kesîr, Suyûtî gibi müfessirlerin tefsirleri bunların en önemlileridir.

3.2. İbn Cerîr et-Taberî'nin (v. 310/922) Hayatı

Müfessirin tam adı Ebû Cafer Muhammed b. Muhammed ibn Cerîr et-Taberî'dir (أبو جعفر ابن جرير الطبري). 224/838 tarihi civarında bugün İran sınırları içinde bulunan Taberistân'ın (Mâzenderân) Amul şehrinde doğmuştur. İlk tahsilini burada almış yedi yaşında hafız olmuş daha sonra Medine, Basra, Mısır, Fustat, Şam, Taberistân, Bağdat, Rey, Kufe gibi ilim merkezlerine gitmiş, oralarda ilim tahsil etmiş, meşhur âlimlerden ilim almıştır. Ardından Bağdat'a gelmiş ve ölünceye kadar burada kalmıştır. 310/922 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir. Cenazesine sayılamayacak kadar çok insan katılmış ve mezarı aylarca ziyaret edilip üzerinde dualar okunmuştur. Ayrıca Hanbelîlerin zarar vereceği endişesiyle öldüğü gece çok az kişinin katıldığı cenaze namazının ardından evine gömüldüğü de söylenmiştir. Mısırda kendisine isnad edilen bir mezar olsa da bunun doğru olmadığı belirtilmektedir. Ayrıca Horasan'da vefat ettiği de söylenmiştir. Ancak hakkında bilgi veren eserlerin büyük

ekseriyetindeki malumattan onun Bağdat'ta vefat ettiği ve diğer bilgilerin doğru olmadığını anlaşılmaktadır.

Taberî Kur'ân hafızı olmasının yanı sıra onun manasına ahkâm ve kıratına hâkim ve bütün bunlara vakıf biri idi. Hadis ve sünnet konusunda son derece geniş bir bilgiye sahip idi hadisin sıhhat yollarını zayıf olma şartlarını gayet iyi bilirdi; nâsihine ve mensûhuna da hâkim idi. Sahâbe ve tâbiîn ile kendi dönemine kadar gelen âlimlerin sözlerini, görüşlerini, fikirlerini biliyordu. Ahkâm ile ilgili hususlarda haram-helal ile alakalı konularda geniş vukufiyeti vardı. İnsanlık tarihi ve kültürü hakkında da geniş bilgisi vardı. Kısaca başta Tefsir olmak üzere Hadis, Kıraat, Usul, Tarih, Nahiv, Lügat gibi İslâmî ilimlerin tümünde yetkin bir âlim idi. Fıkıhta müçtehid derecesine yükselmişti. Bilhassa Tefsir ve Tarih ilimlerinde tebarüz etti. Hatta o, bu iki ilmin babası sayılır. Pek çok âlim hakkında sitayişkâr ifadeler kullanmış onu asrının yegâne âlimi saymıştır. Gözlerin onun benzerini az gördüğü ifade edilmiştir. Esmer tenli bedeni zayıf uzun boylu ve fasih lisanlı bir kişi olan Taberî, baktığımız bütün biyografik eserlerde ve ondan bahseden diğer tüm kitaplarda hep engin ilmi ve ahlakıyla övülmüş zahid ve âlim bir kişi olduğu söylenmiştir.

Resim 6: İbn Cerir et-Taberî'nin vefat ettiği Bağdat şehriden bir görünüm <https://www.google.com.tr/search?> (15 Temmuz 2015).

Ahmed b. Hanbel'i "fakih" olarak kabul etmediği, onun "muhaddis" olduğunu söylediği ve bazı ayetleri Hanbelîlerin yorumlamalarından farklı olarak tefsir ettiği için Hanbelîlerin hışmına uğramış, hayattayken evi zaman zaman muhasara altına alınarak ders vermesi engellenmiştir. Aynı şekilde abdest ayeti olan Mâide suresi 6. ayetini tefsir ederken abdestte ayakları yıkamayı değil mesh etmeyi vacip gördüğü için Şiiliğe meyilli olduğu iddia edilerek de sert bir şekilde eleştirilmiş, halk nazarındaki değerini düşürmek için ölümünden sonra rafizî olduğu dahi ileri sürülmüştür. Ancak Taberî'nin hayatını tedkik edenler bunların tamamının iftira olduğunu ve onu çekemeyenler tarafından ileri sürüldüğünü anlarlar.

3.3. İbn Cerir et-Taberî'nin Eserleri

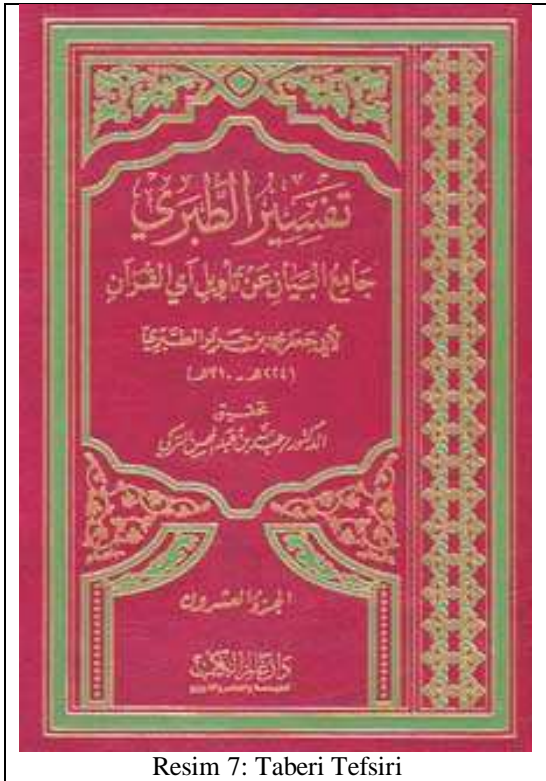
Müellifimizin pek çok eseri vardır. Taberî o kadar velûd biri idi ki âlimler onun bu kadar çok eseri vücuda getirmesi için kırk yıl boyunca her gün kırkar sayfa yazı yazmış olması gerektiğini belirtmektedirler. Kendisine 43 eser isnad edilmiştir. Âlimimiz kendini o kadar ilme vermiş ki evlenmemiştir. Pek çok hocadan ders aldığı gibi aynı zamanda çok sayıda öğrenci de yetiştiren müfessirimizin eserleri arasında *el-Câmi' fi'l-Kirâât*, *Tehzibu'l-Âsâr*, *Tebîr fi Maâlimi'd-Din*, *Âdâbu'n-Nufûsi'l-Ceyyide ve'l-Ahlaku'n-Nefise*, *Latîfu'l-Kavl fi Ahkâmi Şerîati'l-İslâm*, *İhtilâfu'l-Fukahâ* gibi eserlerini sayabiliriz. En büyük ve onu en çok meşhur kılan eserleri ise Tarih alanında yazdığı ve aynı zamanda *Târîhu't-Taberî* diye de bilinen *Târîhu'l-Umemi ve'l-Mulûk* adlı eseri ile Tefsir alanında yazdığı ve aşağıda üzerinde duracağımız *Câmiu'l-Beyân* adlı eseridir.

3.4. İbn Cerîr et-Taberî'nin Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân Adlı Tefsiri ve Özellikleri

Bizim açımızdan en önemli olan eseri burada üzerinde duracağımız *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* (جامع البيان عن تأويل آي القرآن) veya Tefsîru't-Taberî (تفسير الطبري) adlı tefsiridir. Bazı kaynaklarda belirtildiğine göre İbn Cerîr yanında bulunan öğrencilerine ve arkadaşlarına "Kur'ân'ı tefsir etme konusunda benimle çalışır mısınız?" diye sorar. Onlar "büyüklüğü ne kadar olacak" diye sorunca, Taberî "otuz bin varak" diye cevap verir. Etrafindakiler "bunu tamamlamaya bir değil birkaç ömür yetmez" deyince, Taberî otuz bin varakta toplamayı düşündüğü tefsirini kısaltarak üçbin varakta toplar. Taberî'nin tefsiri pek

çok açıdan tefsirler arasında mümtaz bir konuma sahiptir. Birçok âlim onun eşsiz bir tefsir olduğunu söylemiştir. “Bir kimse Taberî'nin tefsirini elde etmek için Çin'e kadar gitse çok bir şey yapmış olmaz” denmiştir. Tefsir alanında yazılmış ilk derli toplu tefsir olarak kabul edilir. Eser Tefsir tarihi ve tarihî malzeme bakımından tefsir ve Kur'ân ilimleriyle uğraşan ilim adamları için eşsiz bir hazine ve tükenmeyen bir kaynak mesabesindedir. O aynı zamanda rivâyet tefsirlerinin de ilkidir. Bununla beraber onu sadece bir rivâyet tefsiri olarak görmek doğru olmaz zira içinde önemli miktarda dirâyet de vardır.

Müfessirimiz tefsirde önce Hz. Peygamberden gelen rivâyetlere göre ayetleri tefsir ediyor, sonra Sahâbeden gelen rivâyetlere, en sonunda da tâbiînden gelen rivâyetlere ve kendi dönemine kadarki âlimlerin görüşlerine göre ayeti tefsir ediyor. Bu açıdan Taberî tefsirinde Sahâbe de dâhil önceki âlimlerin tefsirlerini ve tefsir görüşlerini bulmak mümkündür. Müfessir bütün bunları kendi aralarında birbirine uygun olup olmama açısından tasnif eder, bunların arasından tercih yaparak kendi görüşünü verir. Bu şekilde tercih ve tevcih yapıyor olması itibariyle tefsirin içinde aynı zamanda dirâyet de vardır.

Resim 7: Taberî Tefsiri

Kur'ân'ı mücerred rey ile tefsir etmekten şiddetle sakınır ve böyle yapanları sert bir şekilde eleştirir.

Kıraatlere bolca yer veren Taberî yeri geldikçe kıraat ihtilaflarına işaret eder ve bunlar arasında tercihler yapar. Şaz kıraatlere de yer veren müfessir ayetin farklı kıraatlere göre kazandığı manayı verir, kendine has tercihler yapar. Genelde Kufe kıraat ekolünün okuyuşuna itibar eder. O yedi harfin yedi lehçe anlamına geldiği üzerinde durur.

Tefsir lugat ve nahiv ilmi açısından da çok mühim bir kaynaktır. Tefsirinde eski Arap şiirinden ve Arap dili kaidelerinden de bolca istifade ediyor.

Müfessir, Kelami konularda Selefî görüşünü benimsiyor ve zaman zaman cedelciler dediği kelamcıları eleştiriyor. Bu cümleden olarak Kaderiyye Mu'tezile Mücessime

Müşebbihe gibi Ehl-i sünnete muâırız mezheplerin görüşlerini reddeden açıklamalara ve te'villere yer veriyor.

Taberî'nin tefsiri aslında Dinler Tarihi açısından da büyük önem arz etmektedir. Tefsirde Taberî'nin yaşadığı dönemde âlimlerin dinlere olan bakış açısı ve bu arada özellikle Hıristiyanlıkla ilgili anlayış, Hıristiyanlığın temel unsurları, başta Hz. İsa ve Meryem olmak üzere Hıristiyanlıktaki önemli kişiler, İncil vs.ye yaklaşım açık bir şekilde sergilenmektedir.

Taberî Fıkıhta önceleri Şâfiî iken sonraları Cerîriyye adıyla müstakil bir mezheb kurduğu söylenmiştir. Ancak bunun doğru olmadığı onun hep Şâfiî olarak kaldığı belirtilmiştir. Esasen bazıları Cerîriyyeyi de Şâfiliğin bir parçası olarak görmüşlerdir. Ahkâm ayetlerini verirken önce diğer mezheplerin görüşlerini vermekte sonra bunlardan birini tercih etmektedir eğer hiçbirini beğenmiyorsa o zaman kendi mezhebine göre yorumlamakta ve ona göre hükümler vermektedir. Bu da onun Fıkıhta mezhebi oluyor ki bu mezheb Cerîriyye diye bilinir.

İsrâilîyâta yer vermekte ve herhangi bir değerlendirme yapmayarak bunu okuyucuya bırakmaktadır. Ve bu konudaki rivâyetleri daha çok Kâ'bu'l-Ahbar, İbn Cüreyc, Vehb b. Münebbih, İbn İshâk ve es-Süddî'den vermektedir. Onun bu şekilde zikrettiği rivâyetlerin İsrâilîyât olduğunu belirtmemesi ve bu konuda okuyucuyu uyarmaması eleştiri konusu yapılmıştır. Bu, yerinde bir eleştiri olmakla birlikte o dönemde neyin İsrâilîyât olduğu, neyin de olmadığı genel olarak bilindiğinden böyle bir uyarıya ihtiyaç duymamış olabilir.

Rivâyet ettiği pek çok hadisin isnadını tam olarak ve titizlikle verir. Zaman zaman rivâyetleri senet ve metin açısından tenkide tabi tutar zayıflık ve sahihlik bakımından inceleyerek aralarında tercih yapar. Ancak bazen senedi zikretmeyi terk ettiği de vakidir. Bu durumda da hadisi herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmaz.

Taberî tefsirinde esab-ı nüzûle çok önem verir ve şayet tefsirini yaptığı ayetin bir sebep-i nüzûlü varsa mutlaka onu zikreder. Hatta bazen bir ayetin nüzûlü bağlamında birkaç sebep zikrettiği de olur. Taberî ayeti bu sebep-i nüzûller çerçevesinde yorumlamaya özen gösterir. Bu çerçevede siyak-sıbak bütünlüğüne bağlı kalınarak tefsir yapmak konusuna da çok önem vermiştir.

Taberî tefsirinde kendi dönemine kadarki meşhur tüm âlimlerden nakiller yapmış onlardan istifade etmiştir. Ancak kendilerine güvenmediği için Muhammed b. Saib el-Kelbi, yukarıda sözünü ettiğimiz ve Kur'an'ı tam olarak tefsir eden ilk müfessir olan Mukâtil b. Süleyman ve ünlü tarihçi Muhammed b. Ömer el-Vakîdî'den hiç nakil yapmamış tefsirinde onların rivâyetlerine hiç yer vermemiştir.

Burada belirtelim ki Taberî zaman zaman tefsirinde Fısrça ibarelere de yer vermiştir. Nitekim o Bakara suresi 96. ayetin bir parçası olan ve "Onların her biri ister ki bin yıl yaşatılsın" anlamına gelen (يَوْمَ أَخَذْتُمُوهُمُ لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ) cümlesi hakkında İbn Abbâs'ın şöyle dediğini nakletmiştir: "Bu söz Acemlerin sözüdür (yani böyle bir cümleyi onlar kullanır, onların dilinde vardır) ve onlar birbirlerine Farsça (هزار سال زه در نوروز ومهرجان) şeklinde "nevrûz ve mihricân içinde bin yıl yaşa" derler. Türkçede de "hay ömrünle bin yaşa" şeklinde bir kullanım olduğunu belirtelim.

Taberî tefsirini 270/883'lü yıllarda tamamlamıştır. Tefsirin ceylan derisi üzerine yazılmış olanlar da dâhil az da olsa Fas, İstanbul, Suudî Arabîstan, Mısır kütüphanelerinde nüshaları bulunmakla birlikte çok uzun süre kaybolduğu sanılıyordu. Ne zamandan itibaren

kaybolduğu hakkında kesin bilgimiz yoktur. Ancak (911/1505) tarihinde vefat etmiş olan Suyûtî onun tefsirini uzun süre mütalaa ettiğini ve ondan bolca istifade ettiğini yazıyor. Hatta onu ihtisar edip daha istifade edilir hale getirmeyi düşündüğünü belirtiyor. Buna göre o tarihlerde tefsir bilinmekte ve kullanılmaktadır. 1860 yılında yazdığı bir eserinde Nöldeke “eğer onun bu tefsirini elde etseydik ondan sonra gelen tefsirlere müracaat etmeye gerek kalmazdı. Fakat ne yazık ki bu eser kaybolmuştur” demektedir. Demek ki Tefsir, - muhtemelen- Suyûtî’den sonraki dönemlerden itibaren 1890’lı yıllara kadar nüshaları bulunamadığı için kendisinden yararlanılamamış idi. Ancak 1900’lü yılların başında bazı nüshaları bulundu. Necid emirlerine ait özel bir nüsha esas alınarak ve Mısır’daki Hidiv ve Halepteki Ahmediye kütüphanelerinde bulunan nüshalarla karşılaştırmalar yapılarak 1321’de Mısır’da 30 cüz olarak basıldı. Daha sonra Ahmed Muhammed Şakir ve Mahmud Muhammed Şakir kardeşler daha iyi bir baskısını gerçekleştirmişlerdir. Eserin muhtelif tahkikli baskıları yapılmıştır. Biz burada Abullah Abdulmuhsin et-Turki’nin daha sonra yapmış olduğu tahkikli nüshayı esas aldık.

Ayrıca eserin Suyûtî’nin düşünüp de yapamadığı muhtasar nüshaları da yapılmıştır. Muhammed Ali es-Sâbûnî ile Salih Ahmed Rızâ bunu yapanlardandır ki onların *Muhtasâru Tefsiri’t-Taberî* adındaki bu eserleri 2 cilt halinde 1983 yılında Beyrût’ta basılmıştır.

3.5. Taberî Tefsirinin Tercümesi

Taberî aslen Arap olmamakla birlikte eserlerini Arapça yazmıştır. Onun eserlerinden bilhassa *Târîhu’t-Taberî* diye bilinen *Târîhu’l-Umem ve’l-Mulûk* adlı tarih kitabı ile *Tefsîru’t-Taberî* diye meşhur olan *Câmiu’l-Beyân* adlı tefsiri oldukça erken dönemlerde Farsça ve Türkçeye çevrilmiştir. Nitekim *Târîhu’t-Taberî*, Samani vezirlerinden Ebû Ali Muhammed el-Bel’ami tarafından Farsçaya çevrilmiştir. Orada belirttiğine göre Mansûr b. Nûh es-Sâmânî, Ebû’l-Hasan’a 352/964 yılında onu tercüme etmesini emretti. Farsçaya çevrilmesinin ardından eser Türkçeye de çevrildi.

Tefsire gelince kaynaklarda belirtildiğine göre yine Mansûr b. Nûh, Taberî Tefsirinin tamamının Kur’ân ile birlikte Farsçaya tercüme edilmesini istemişti. Ancak o zamanlar 40 cilt civarında olan eserin tamamının tercümesi hem zor, hem de uzun zaman alacağından tamamının değil, özetinin dört cilt halinde Farsçaya çevrilmesi kararlaştırılmış ve böyle yapılmıştır.

Eserin Türkçeye tercümesine gelince Mansûr b. Nûh’un emriyle Farsçaya çevrilen Kur’ân’ın aynı stil üzere Türkçeye de çevrildiğini biliyoruz. Ancak Taberî tefsirinin o zamanlar Türkçeye çevrilip çevrilmediği konusunda kesin bir bilgimiz yoktur. Bu muazzam eser Cumhuriyet döneminde ilk önce Taberî Tefsiri adıyla Hasan Karakaya ve Kerim Aytekin tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Tefsirin Tercümesi başlığı altında bu tercümede Dâru’l-Fıkr tarafından 1978 yılında Beyrût’ta basılmış olan nüshanın esas alındığı belirtilmektedir. Tefsirde “Aziz okuyucu” başlığıyla Taberî tefsirinin ve onu Türkçeye kazandırmanın önemine işaret edilmiş daha sonra Taberî’nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Mütercimler, Taberî metni uzun olduğu için metni özetlediklerini ve zübdesini verdiklerini söylemektedirler. Taberî’nin tefsir tarzının bilinmesi açısından Bakara suresinin neredeyse tamamı olduğu gibi tercüme edilmiştir. Tercüme İstanbul’da Hisar Yayınevi tarafından 1996 yılında 9 cilt olarak tabedilmiştir.

Resim 8: Taberi tefsirinin tercümelere

Taberî Tefsiri ayrıca Mehmet Keskin tarafından da Türkçeye çevrilmiştir. Çeviri tefsirin tamamını kapsamaz sadece Muhammed Ali es-Sâbûnî ile Salih Ahmed Rıza tarafından muhtasar hale getirilerek yayınlanan nüsha tercüme edilmiştir. Tefsirde Arapça ayetler verildikten sonra bunların altında Türkçe olarak tefsirleri verilmektedir. Eser Ümit yayıncılık tarafından küçük boy olarak 6 cilt halinde neşredilmiştir.

3.6. Taberî Tefsirinden Örnek Bir Metin

سورة آل عمران : الآية ٢٦

٣٠٢

كَخَلْفَةٍ مِنْ أَبِي رِيحٍ يَسْمَعُهَا اللَّهُ^(١) الْكُبَارُ
/ والرواة تُنشدُ ذلك^(٢) :

٢٢٢/٣

• يَسْمَعُهَا لِأَهْلِ الْكُبَارِ •

وقد أنشده بعضهم^(٣) :

• يَسْمَعُهَا اللَّهُ^(٤) وَاللَّهُ كُبَارُ^(٥) •

القول في تأويل قوله : ﴿ مَلِكِ الْمَلِكِ تُؤْتِي الْمَلِكَ مِنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمَلِكَ مِنْ تَشَاءُ ﴾ .

يعنى بذلك : يا مالك الملك ، يا من له ملك الدنيا والآخرة خالصا دون غيره .

كما حدثنا ابن حميد ، قال : ثنا سلمة ، عن محمد بن إسحاق ، عن محمد بن جعفر بن الزبير قوله : ﴿ قُلِ اللَّهُمَّ مَلِكِ الْمَلِكِ ﴾ . أى : رب العباد الملك^(٦) ، لا يَفْضِي فِيهِمْ غَيْرُكَ^(٧) .

وأما قوله : ﴿ تُؤْتِي الْمَلِكَ مِنْ تَشَاءُ ﴾ . فإنه يعنى : تُعْطِي الْمَلِكَ مِنْ تَشَاءُ ، فَتَمْلُكُهُ وَتَسَلِّطُهُ عَلَى مَنْ تَشَاءُ^(٧) .

(١) فى م : « لاهم » .

(٢) وهى رواية الديوان كما تقدم .

(٣) هو الكسائى كما قال الفراء .

(٤ - ٤) فى النسخ : « والكبار » . والمثبت من معانى القرآن .

(٥) فى سيرة ابن هشام : « والمملك » .

(٦) فى سيرة ابن هشام ١ / ٥٧٨ : « غيره » .

(٧) فى ص : « ما » .

وقوله: ﴿ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ ﴾ .^(١) يعنى : وتنزعُ الملكَ ممن تشاءُ^(١) أن تنزعه منه ، فتترك ذِكْرَ : أن تنزعه منه ؛ اكتفاءً بدلالة قوله : ﴿ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ ﴾ عليه ، كما يقالُ : أخذ ما شئت ، وكُنْ فيما شئت . يرادُ : أخذ ما شئت أن تأخذه ، وكُنْ فيما شئت أن تكونَ فيه ، وكما قال جل ثناؤه : ﴿ فِي أَيِّ صُورَةٍ مَا شَاءَ رَكَّبَكَ ﴾ [الانفطار : ٨] يعنى : فى أى صورةٍ شاء أن يُركَّبَكَ فيها رَكَّبَكَ .

وقيل : إن هذه الآية نزلت على رسولِ اللهِ ﷺ جواباً لمسأله ربه أن يجعلَ مُلكَ فارسَ والرومَ لأمتِهِ .

ذِكْرُ مَنْ قَالَ ذَلِكَ

حدَّثنا بشرٌ ، قال : ثنا يزيدٌ ، قال : ثنا سعيدٌ ، عن قتادةَ : وذِكْرُ لنا أن نبيَّ اللهِ ﷺ سألَ رَبَّهُ جل ثناؤه أن يجعلَ له مُلكَ فارسَ والرومِ فى أمتِهِ ، فأنزلَ اللهُ عزَّ وجل : ﴿ قُلِ اللَّهُمَّ مَلِكُ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ ﴾ إلى ﴿ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴾^(٢) .

حدَّثنى المثنى ، قال : ثنا إسحاقُ ، قال : ثنا ابنُ أبي جعفرٍ ، عن أبيه ، عن قتادةَ ، قال : ذِكْرُ لنا - والله أعلم - أن نبيَّ اللهِ ﷺ سألَ رَبَّهُ عز وجل أن يجعلَ مُلكَ فارسَ والرومِ فى أمتِهِ . ثم ذَكَرَ مثله^(٣) .

وروى عن مجاهدٍ أنه كان يقولُ : معنى المُلْكِ فى هذا الموضعِ الثبوتُ .

(١ - ١) سقط من : م ، ت ، ١ ، س .

(٢) أخرجه الواحدى فى أسباب النزول ص ٧٠ ، ٧١ من طريق سعيد به .

(٣) أخرجه ابن أبى حاتم فى تفسيره ٦٢٤/٢ (٣٣٥٢) من طريق ابن أبى جعفر به .

ذِكْرُ الرِّوَايَةِ عَنْهُ بِذَلِكَ

حدّثني محمد بن عمرو ، قال : ثنا أبو عاصم ، عن عيسى ، عن ابن أبي نجيح ، عن مجاهد في قوله جل ثناؤه : ﴿ تُوْفِّي الْمُلْكَ مَنْ نَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ نَشَاءُ ﴾ . قال : التبوّة^(١) .

حدّثني المثنى ، قال : ثنا أبو حذيفة ، قال : ثنا شبل ، عن ابن أبي نجيح ، عن مجاهد مثله .

القول في تأويل قوله : ﴿ وَنُصِّرُ مَنْ نَشَاءُ وَنُذِلُّ مَنْ نَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴾ .

يعنى جل ثناؤه : ﴿ وَنُصِّرُ مَنْ نَشَاءُ ﴾ بإعطائه الملك والسلطان ، وبسط القدرة له ، ﴿ وَنُذِلُّ مَنْ نَشَاءُ ﴾ بسلبك ملكه ، وتشليط عدوه عليه ، ﴿ بِيَدِكَ الْخَيْرُ ﴾ أى : كل ذلك بيدك وإليك ، لا يقدر على ذلك أحد ؛ لأنك / على كل شيء قدير ، دون سائر خلقك ، ودون من اتّخذه المشركون من أهل الكتاب والأميين من العرب إلها وربا يعبدونه من دونك ، كالمسيح والأندال التي اتّخذها الأميون رباً .

كما حدّثنا ابن حميد ، قال : ثنا سلمة ، عن ابن إسحاق ، عن محمد بن جعفر بن الزبير قوله : ﴿ تُوْفِّي الْمُلْكَ مَنْ نَشَاءُ ﴾ الآية . أى : إن ذلك بيدك لا إلى غيرك ، ﴿ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴾ أى : لا يقدر على هذا غيرك بسلطانك وقدرتك^(٢) .

القول في تأويل قوله : ﴿ تُؤَلِّجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُؤَلِّجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ ﴾ .

يعنى بقوله جل ثناؤه : ﴿ تُؤَلِّجُ ﴾ : تُدْخِلُ . يُقَالُ مِنْهُ : قَدْ وَلَجَ فُلَانٌ مِنْزَلَهُ ، إِذَا

(١) تفسير مجاهد ص ٢٨٤ .

(٢) سيرة ابن هشام ١ / ٥٧٨ .

دخله ، فهو يَلْبِجُه وَجًا وَوُلُوجًا وَلِجَّةً . وَأَوْلَجْتُهُ أَنَا إِذَا أَدْخَلْتَهُ .

ويعنى بقوله : ﴿ تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ ﴾ : تُدْخِلُ مَا نَقَصْتَ مِنْ سَاعَاتِ اللَّيْلِ فِي سَاعَاتِ النَّهَارِ ، فَتَزِيدُ مِنْ نَقْصَانِ هَذَا فِي زِيَادَةِ هَذَا ، ﴿ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ ﴾ : وَتُدْخِلُ مَا نَقَصْتَ ^(١) مِنْ سَاعَاتِ النَّهَارِ فِي سَاعَاتِ اللَّيْلِ ، فَتَزِيدُ فِي سَاعَاتِ اللَّيْلِ مَا نَقَصْتَ مِنْ ^(٢) سَاعَاتِ النَّهَارِ .

كما حَدَّثَنِي موسى ، قال : ثنا عمرو ، قال : ثنا أسباط ، عن الشَّدِيِّ : ﴿ تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ ﴾ : حَتَّى يَكُونَ اللَّيْلُ خَمْسَ عَشْرَةَ سَاعَةً ، وَالنَّهَارُ تِسْعَ سَاعَاتٍ ، وَتُدْخِلُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ ، حَتَّى يَكُونَ النَّهَارُ خَمْسَ عَشْرَةَ سَاعَةً ، وَاللَّيْلُ تِسْعَ سَاعَاتٍ ^(٣) .

حَدَّثَنِي الْمُثَنَّى ، قال : ثنا إسحاق ، قال : ثنا حفصُ بنُ ^(٤) عمر ، عن الحكمِ بنِ أبانٍ ، عن عكرمة ، عن ابن عباس ، قال : ما نَقَصَ مِنَ النَّهَارِ يَجْعَلُهُ فِي اللَّيْلِ ، وَمَا نَقَصَ مِنَ اللَّيْلِ يَجْعَلُهُ فِي النَّهَارِ ^(٥) .

حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ عَمْرٍو ، قال : ثنا أبو عاصمٍ ، عن عيسى ، عن ابنِ أَبِي جَبِيحٍ ، عن مجاهدٍ في قولِ اللَّهِ : ﴿ تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ ﴾ . قال : مَا يَنْقُصُ مِنْ أَحَدِهِمَا ^(٦) فِي الْآخِرِ ، مُتَعَاقِبَانِ ^(٧) أَوْ يَتَعَاقِبَانِ - شَكُّ أَبُو عَاصِمٍ - ذَلِكَ مِنْ

(١) في ت ١ : « نقصته » .

(٢) في ت ١ : « في » .

(٣) أخرجه ابن أبي حاتم في تفسيره ٦٢٥/٢ (٣٣٥٩) من طريق عمرو به .

(٤) في النسخ : « عن » . وتقدم في ٤١٥/١ .

(٥) عزاه السيوطي في الدر المنثور ١٥/٢ إلى المصنف وعبد بن حميد وابن أبي حاتم ، وهو عند ابن أبي حاتم

في تفسيره ٦٢٥/٢ (٣٣٥٨) من طريق حفص بن عمر ، عن الحكم ، عن عكرمة قوله .

(٦) بعده في م : « يدخل » .

(٧) في ص ، ت ١ : « متعاقبان » ، وفي ت ٢ : « متعقبات » . (تفسير الطبري ٢٠/٥)

الساعات^(١) .

حدَّثني المنثي ، قال : ثنا أبو حذيفة ، قال : ثنا شبَّل ، عن ابن أبي نجيح ، عن مجاهد : ﴿ تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُؤَلِّجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ ﴾ : ما يَنْقُصُ مِنْ أَحَدِهِمَا فِي الْآخِرِ ، يَتَعَاقَبَانِ ذَلِكَ مِنَ السَّاعَاتِ .

حدَّثنا بشرٌ ، قال : ثنا يزيدٌ ، قال : ثنا سعيدٌ ، عن قتادة ، عن الحسنِ قوله : ﴿ تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُؤَلِّجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ ﴾ : نُقْصَانُ اللَّيْلِ فِي زِيَادَةِ النَّهَارِ ، وَنُقْصَانُ النَّهَارِ فِي زِيَادَةِ اللَّيْلِ .

حدَّثنا الحسنُ بنُ يحيى ، قال : أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ ، قال : أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ ، عن قتادة في قوله : ﴿ تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُؤَلِّجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ ﴾ . قال : هو نُقْصَانُ أَحَدِهِمَا فِي الْآخِرِ^(٢) .

حدَّثتُ عن عمارٍ ، قال : ثنا ابنُ أبي جعفرٍ ، عن أبيه ، عن قتادة في قوله : ﴿ تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُؤَلِّجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ ﴾ . قال : يَأْخُذُ اللَّيْلُ مِنَ النَّهَارِ ، وَيَأْخُذُ النَّهَارُ مِنَ اللَّيْلِ . يقولُ : نُقْصَانُ اللَّيْلِ فِي زِيَادَةِ النَّهَارِ ، وَنُقْصَانُ النَّهَارِ فِي زِيَادَةِ اللَّيْلِ .

٢٢٤/٣ / حدَّثتُ عن الحسينِ ، قال : سَمِعْتُ أَبَا مَعَاذٍ ، قال : ثنا عبيدُ بنُ سليمانَ ، قال : سَمِعْتُ الضَّحَّاكَ يَقُولُ فِي قَوْلِهِ : ﴿ تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُؤَلِّجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ ﴾ . يعني أنه يَأْخُذُ أَحَدُهُمَا مِنَ الْآخِرِ ، فَيَكُونُ اللَّيْلُ أحيانًا أطولَ مِنَ النَّهَارِ ، وَالنَّهَارُ أحيانًا

(١) تفسير مجاهد ص ٢٥٠ بنحوه .

(٢) تفسير عبد الرزاق ١/١١٧ .

أطول من الليل^(١) .

حدّثنى يونس ، قال : أخبرنا ابن وهب ، قال : قال ابن زيد في قوله : ﴿ تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُؤَلِّجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ ﴾ . قال : هذا طويلٌ وهذا قصيرٌ ، أخذ من هذا فأولّجه في هذا ، حتى صار هذا طويلاً وهذا قصيراً .

القول في تأويل قوله : ﴿ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُدْخِلُ الْمُتَّيِّبَةَ مِنَ الْحَيِّ ﴾ .
اختلف أهل التأويل في تأويل ذلك ؛ فقال بعضهم : تأويل ذلك أنه يُخْرِجُ الشَّيْءَ الْحَيَّ مِنَ التُّطْفَةِ الْمَيِّتَةِ ، وَيُخْرِجُ التُّطْفَةَ الْمَيِّتَةَ مِنَ الشَّيْءِ الْحَيِّ .

ذَكَرُ مَنْ قَالَ ذَلِكَ

حدّثنى أبو السائب ، قال : ثنا أبو معاوية ، عن الأعمش ، عن إبراهيم ، عن عبد الله في قوله : ﴿ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُدْخِلُ الْمُتَّيِّبَةَ مِنَ الْحَيِّ ﴾ . قال : هي التُّطْفَةُ تُخْرِجُ مِنَ الرَّجْلِ وَهِيَ مَيِّتَةٌ وَهِيَ حَيٌّ ، وَيُخْرِجُ الرَّجْلُ مِنْهَا حَيًّا وَهِيَ مَيِّتَةٌ^(٢) .
حدّثنى محمد بن عمرو ، قال : ثنا أبو عاصم ، عن عيسى ، عن ابن أبي نجيح ، عن مجاهد في قول الله عز وجل : ﴿ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُدْخِلُ الْمُتَّيِّبَةَ مِنَ الْحَيِّ ﴾ . قال : الناس الأحياء من التُّطْفِ وَالنُّطْفُ مَيِّتَةٌ ، وَيُخْرِجُهَا مِنَ النَّاسِ الْأَحْيَاءِ وَالْأَنْعَامِ^(٣) .

(١) عزاه السيوطي في الدر المنثور ١٥/٢ إلى عبد بن حميد .

(٢) أخرجه ابن أبي حاتم في تفسيره ٦٢٦/٢ ، ٦٢٧ (٣٣٦٤ ، ٣٣٦٨) من طريق الأعمش به نحوه ، وهو في تفسير سفيان ص ٧٦ عن الأعمش عن إبراهيم قوله .

(٣) أخرجه ابن أبي حاتم في تفسيره ٦٢٧/٢ (٣٣٦٩) من طريق ابن أبي نجيح عن مجاهد ، وزاد في آخره : والنبات كذلك أيضا . وأشار ابن أبي حاتم إلى أنه ليس عند ورقاء وشبل ذكر النبات . وينظر تفسير مجاهد ص ٢٥٠ ، ٢٥١ .

حدَّثني المثنى ، قال : ثنا أبو حذيفة ، قال : ثنا شبل ، عن ابن أبي نجيح ، عن مجاهد مثله .

حدَّثنا ابن وكيع ، قال : ثنا أبي ، عن سلمة بن شبيط ، عن الضحاك في قوله : ﴿ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ ﴾ ، فذكر نحوه ^(١) .

حدَّثني موسى ، قال : ثنا عمرو ، قال : ثنا أسباط ، عن السدي : ﴿ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ ﴾ . فالنطفة ميتة تكون ، ^(٢) تُخْرِجُ مِنَ إِنْسَانٍ حَيٍّ ، وَيُخْرِجُ إِنْسَانًا حَيًّا مِنْ نُطْفَةٍ مَيِّتَةٍ ^(٣) .

حدَّثني محمد بن عمرو بن علي بن عطاء المقدمي ، قال : ثنا أشعث السجستاني ، قال : ثنا شعبة ، عن إسماعيل بن أبي خالد في قوله : ﴿ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ ﴾ . قال : تُخْرِجُ النُّطْفَةَ مِنَ الرَّجْلِ ، وَالرَّجْلَ مِنَ النُّطْفَةِ .

حدَّثنا الحسن بن يحيى ، قال : أخبرنا عبد الرزاق ، قال : أخبرنا معمر ، عن قتادة في قوله : ﴿ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ ﴾ . قال : تُخْرِجُ الْحَيَّ مِنْ هَذِهِ النُّطْفَةِ الْمَيِّتَةِ ، وَتُخْرِجُ هَذِهِ النُّطْفَةَ الْمَيِّتَةَ مِنَ الْحَيِّ ^(٤) .

حدَّثنا القاسم ، قال : ثنا الحسين ، قال : ثنى حجاج ، عن ابن جريج ، عن مجاهد في قوله : ﴿ وَتُخْرِجُ / الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ ﴾ الآية .

٢٢٥/٣

(١) أخرجه ابن أبي حاتم في تفسيره ٦٢٦/٢ ، ٦٢٧ معلقاً عقب الأثر (٣٣٦٤ ، ٣٣٦٨) .

(٢ - ٣) في ص ، ت ١ ، ت ٢ ، ت ٣ ، م : يخرج منها .

(٣) أخرجه ابن أبي حاتم في تفسيره ٦٢٧/٢ عقب الأثر (٣٣٦٨) من طريق عمرو به .

(٤ - ٤) في ص ، ت ١ ، م : عمرو بن علي عن ، وفي م ، ت ٢ ، ت ٣ : عمرو ، وابن علي عن . وتقدم على الصواب .

(٥) تفسير عبد الرزاق ١١٧/١ .

قال : الناسُ الأحياءُ مِنَ التُّطْفِ ، والتُّطْفُ مَيْتَةٌ مِنَ النَّاسِ الأحياءِ ، وَمِنَ الأنعامِ والتُّبَيْتِ كذلك . قال ابنُ جريجٍ : وسَمِعْتُ يزيدَ بنَ عُوَيْمِرٍ يُخْبِرُ عن سَعِيدِ بنِ جُبَيْرٍ ، قال : إِخْرَاجُهُ النُّطْفَةَ مِنَ الإنسانِ ، وإِخْرَاجُهُ الإنسانَ مِنَ النُّطْفَةِ^(١) .

حدَّثني يونسُ ، قال : أَخْبَرَنَا ابنُ وهبٍ ، قال : قال ابنُ زيدٍ في قوله : ﴿ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ ﴾ قال : النُّطْفَةُ مَيْتَةٌ فَتُخْرِجُ مِنْهَا أحياءَ ، ﴿ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ ﴾ : تُخْرِجُ النُّطْفَ مِنَ هؤُلاءِ الأحياءِ ، والحَبُّ مَيْتٌ تُخْرِجُ مِنْهُ حَيًّا ، ﴿ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ ﴾ : تُخْرِجُ مِنَ هَذَا الحَبِّ^(٢) الحَيَّ حَيًّا مَيْتًا .
وقال آخرون : معنى ذلك أَنَّهُ يُخْرِجُ النُّخْلَةَ مِنَ النُّوَاةِ ، والنُّوَاةُ مِنَ النُّخْلَةِ ، والسُّنْبُلُ مِنَ الحَبِّ ، والحَبُّ مِنَ السُّنْبُلِ ، والبَيْضُ مِنَ الدَّجَاجِ ، والدَّجَاجُ مِنَ البَيْضِ .

ذَكَرَ مَنْ قَالَ ذَلِكَ

حدَّثنا ابنُ مُحمَّدٍ ، قال : ثنا أبو تَمِيمَةَ ، قال : ثنا عُبيدُ^(٣) اللُّهُ ، عن عِكْرَمَةَ قولَهُ : ﴿ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ ﴾ . قال : هِيَ البَيْضَةُ تُخْرِجُ مِنَ الحَيِّ وَهِيَ مَيْتَةٌ ، ثُمَّ يَخْرِجُ مِنْهَا الحَيَّ^(٤) .

حدَّثني المُثَنَّى ، قال : ثنا إِسْحَاقُ ، قال : ثنا حَفْصُ بنُ عَمْرٍ ، عن الحَكَمِ بنِ

(١) ينظر ما تقدم تخريجه عن مجاهد في ص ٣٠٧ . وقول سعيد ذكره ابن أبي حاتم في تفسيره ٦٢٦/٢ ، ٦٢٧ ، عقب الأثر (٣٣٦٤ ، ٣٣٦٨) معلقًا .

(٢) سقط من : م .

(٣) في النسخ : عبد . والمثبت من مصدر التخريج . وينظر تهذيب الكمال ٨٠/١٩ .

(٤) أخرجه ابن أبي حاتم في تفسيره ٦٢٧/٢ ، ٦٢٨ ، (٣٣٦٦ ، ٣٣٧١) من طريق أبي تيملة به .

أبان ، عن عكرمة في قوله : ﴿ وَتُخْرِجُ الْكَلِمَ مِنْ الْكَلِمِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْمَيِّتِ ﴾ .
 قال : النخلة من النواة ، والنواة من النخلة ، والحبة من السنبل ، والسنبل من الحبة^(١) .
 وقال آخرون : معنى ذلك أنه يُخْرِجُ الْمُؤْمِنَ مِنَ الْكَافِرِ ، وَالْكَافِرَ مِنَ الْمُؤْمِنِ .

ذِكْرُ مَنْ قَالَ ذَلِكَ

حدَّثنا بشرٌ ، قال : ثنا يزيدٌ ، قال : ثنا سعيدٌ ، عن قتادة ، عن الحسن في قوله :
 ﴿ وَتُخْرِجُ الْكَلِمَ مِنْ الْكَلِمِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْمَيِّتِ ﴾ ، يعني : المؤمن من
 الكافر ، والكافر من المؤمن ، والمؤمن عبدٌ حيٌّ الفؤاد ، والكافر عبدٌ ميِّتٌ الفؤاد^(٢) .
 حدَّثنا الحسن بن يحيى ، قال : أخبرنا عبدُ الرزاق ، قال : أخبرنا معمرٌ ، قال :
 قال الحسن في قوله : ﴿ وَتُخْرِجُ الْكَلِمَ مِنْ الْكَلِمِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْمَيِّتِ ﴾ . قال :
 يُخْرِجُ الْمُؤْمِنَ مِنَ الْكَافِرِ ، وَتُخْرِجُ الْكَافِرَ مِنَ الْمُؤْمِنِ^(٣) .

حدَّثنا عمران بن موسى ، قال : ثنا عبدُ الوارث^(٤) بن سعيد ، عن عمرو^(٥) ، عن
 الحسن قرأ : ﴿ وَتُخْرِجُ الْكَلِمَ مِنْ الْكَلِمِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْمَيِّتِ ﴾ . قال : تُخْرِجُ
 الْمُؤْمِنَ مِنَ الْكَافِرِ ، وَتُخْرِجُ الْكَافِرَ مِنَ الْمُؤْمِنِ .

حدَّثني حميد بن مسعدة ، قال : ثنا بشر بن المفضل ، قال : ثنا سليمان التيمي ،
 عن أبي عثمان ، عن سلمان ، أو عن ابن مسعود - وأكبر^(٥) ظنني أنه عن سلمان -

(١) عزاه السيوطي في الدر المنثور ١٥/٢ إلى المصنف .

(٢) عزاه السيوطي في الدر المنثور ١٥/٢ إلى المصنف وأبي الشيخ .

(٣) تفسير عبد الرزاق ١/١١٧ .

(٤) - (٤) في النسخ : «عن سعيد بن عمرو» .

(٥) في س : «أكبر» .

قال : إن الله عز وجل خَمَّرَ طينةَ آدمَ أربعينَ ليلةً - أو قال : أربعينَ يوماً - ثم قال ^(١) بيده فيه ^(٢) ، فخرج كلُّ طَيْبٍ في يمينه ، وخرج كلُّ خَبِيثٍ في يده الأخرى ، / ثم خلط ^(٣) بينهما . ^(٤) وقال : ^(٥) فَمِنْ ثَمَّ يُخْرِجُ ^(٦) الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ ، وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ ^(٧) .

حدَّثنا الحسنُ بنُ يحيى ، قال : أخبرنا عبدُ الرزاقِ ، قال : أخبرنا مَعْمَرٌ ، عن الزهريِّ ، أن النبيَّ ﷺ دَخَلَ على بعضِ نساءِه ، فإذا بامرأةٍ حَسَنَةِ النِّعَمَةِ ^(٨) ، فقال : « من هذه ؟ » قالت : إحدى خَالَاتِكَ . قال : « إن خَالَاتِي بهذه البلدةِ لِعَرَائِبٍ ، وأئِي خَالَاتِي هذه ؟ » قالت : خالدةُ ^(٩) ابنةُ الأسودِ بنِ عبدِ يَعْتَرٍ . قال : « شَبَحَانَ الَّذِي يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ ! » وكانت امرأةً صالحَةً ، وكان أبوها كافرًا ^(١٠) .

حدَّثني محمدُ بنُ سنانٍ ، قال : ثنا أبو بكرٍ الحنفِيُّ ، قال : ثنا عبَّادُ بنُ منصورٍ ، عن الحسنِ بنِ عليٍّ ، قال : « وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ » . قال : هل عَلِمْتُمْ أن الكافرَ يَلِدُ مؤمناً ، وأن المؤمنَ يَلِدُ كافرًا ؟ فقال : هو كذلك .

(١ - ١) في ص ، ت ، ١ ، ت ، ٢ ، ت ، ٣ : « بعده فيه » ، وفي س : « بعده » .

(٢ - ٢) في م ، وتفسير ابن أبي حاتم : « ثم خلق منها آدم » ، وليست في بقية مصادر التخریج .

(٣) بعده في ت ، ٢ ، ت ، ٣ : « قال » .

(٤) بعده في م ، وتفسير ابن أبي حاتم : « يخرج للمؤمن من الكافر ، ويخرج الكافر من المؤمن » .

والأثر أخرجه الأجرى في الشريعة ٨٥٤/٢ (٤٣١ ، ٤٣٢) ، وأبو الشيخ في العظمة ص ٣٦٩ (١٠١٨) ،

والبيهقي في الأسماء والصفات ص (٧١٧) من طريق سليمان التيمي عن أبي عثمان عن سلمان وحده .

وأخرجه ابن أبي حاتم أيضا في تفسيره ٦٢٧/٢ (٣٣٦٧) من طريق سليمان به كلفظ المطبوعة .

(٥) في م ، ت ، ١ ، ت ، ٢ ، ت ، ٣ ، س : « النعمة » ، وفي مصادر التخریج : « الهبة » .

(٦) في النسخ : « خلدة » بدون ألف .

(٧) تفسير عبد الرزاق ١١٧/١ . وأخرجه ابن أبي حاتم في تفسيره ٦٢٦/٢ (٣٣٦٢) عن الحسن بن يحيى به .

وأخرجه ابن سعد ٨/٢٤٨ ، وابن أبي حاتم في تفسيره ٦٢٦/٢ (٣٣٦٠) من طريق معمر به نحوه وعند ابن

أبي حاتم عن الزهري عن عبيد الله بن عبد الله . وينظر الإصابة ٥/٥٩٧ .

وأولى التأويلات التي ذكرناها في هذه الآية بالصواب تأويل من قال : يُخْرِجُ
الإنسانَ الحيَّ^(١) والأنعامَ والبهائمَ الأحياءَ من التُّطْفِيفِ المَيْتَةِ ، وذلك لإخراجِ الحيِّ من
المَيْتِ ، ويُخْرِجُ التُّطْفِيفَةَ المَيْتَةَ مِنَ الإنسانِ الحيِّ والأنعامِ والبهائمِ الأحياءِ ، وذلك لإخراجِ
المَيْتِ مِنَ الحيِّ . وذلك أن كلَّ حيٍّ فَارَقَهُ شَيْءٌ مِنْ جَسَدِهِ ، فَذَلِكَ الَّذِي فَارَقَهُ مِنْهُ
مَيْتٌ ، فَالتُّطْفِيفَةُ مَيْتَةٌ لِمُفَارَقَتِهَا جَسَدَ مَنْ خَرَجَتْ مِنْهُ ، ثُمَّ يُنْشِئُ اللَّهُ مِنْهَا إِنْسَانًا حَيًّا
وبهائمَ وأنعامًا أحياءَ ، وكذلك حُكْمُ كُلِّ شَيْءٍ حَيٍّ زَاتِلَهُ شَيْءٌ مِنْهُ ، فَالَّذِي زَاتِلَهُ مِنْهُ
مَيْتٌ . وذلك هو نَظِيرُ قَوْلِهِ : ﴿ كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ
يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴾ [البقرة : ٢٨] .

وأما تأويل من تأوله بمعنى الحَبَّةِ مِنَ السَّنْبَلَةِ ، وَالسَّنْبَلَةُ مِنَ الحَبَّةِ ، وَالبَيْضَةُ مِنَ
الدُّجَاجَةِ ، وَالدُّجَاجَةُ مِنَ البَيْضَةِ ، وَالمُؤْمِنِ مِنَ الكَافِرِ ، وَالكَافِرِ مِنَ المُؤْمِنِ ، فَإِنَّ ذَلِكَ
وَإِنْ كَانَ لَهُ وَجْهٌ مَفْهُومٌ ، فَلَيْسَ ذَلِكَ الأَغْلَبُ الظَّاهِرُ فِي اسْتِعْمَالِ النَّاسِ فِي الكَلَامِ .
وَتَوْجِيهُهُ مَعَانِي كِتَابِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ إِلَى الظَّاهِرِ المُسْتَعْمَلِ فِي النَّاسِ ، أَوْلَى مِنْ تَوْجِيهِهَا
إِلَى الخَفِيِّ القَلِيلِ فِي الاسْتِعْمَالِ .

وَاخْتَلَفَتْ القِرَاءَةُ فِي قِرَاءَةِ ذَلِكَ ؛ فَقَرَأَتْهُ جَمَاعَةٌ مِنْهُمْ : ﴿ وَتُخْرِجُ أَلْحَى مِنْ
أَلْمَيْتِ وَتُخْرِجُ أَلْمَيْتَ مِنَ أَلْحَى ﴾ ، بِالتَّشْدِيدِ وَتَثْقِيلِ اليَاءِ مِنْ « المَيْتِ »^(٢) ، بِمَعْنَى أَنَّهُ
يُخْرِجُ الشَّيْءَ الحَيَّ مِنَ الشَّيْءِ الَّذِي قَدْ مَاتَ وَمِمَّا لَمْ يَمُتْ .

وَقَرَأَتْ جَمَاعَةٌ أُخْرَى مِنْهُمْ : (تُخْرِجُ الحَيَّ مِنَ المَيْتِ وَتُخْرِجُ المَيْتَ مِنَ الحَيِّ)
بِتَخْفِيفِ اليَاءِ مِنْ « المَيْتِ » ، بِمَعْنَى أَنَّهُ يُخْرِجُ الشَّيْءَ الحَيَّ مِنَ الشَّيْءِ الَّذِي قَدْ مَاتَ ،

(١) سقط من : ت ١ .

(٢) وهي قراءة نافع وعاصم - في رواية حفص - وحمزة والكسائي ، وقرأ ابن كثير وعاصم - في رواية أبي بكر - وأبو عمرو وابن عامر ، بالتخفيف ، وسيدكره المصنف . ينظر السبعة لابن مجاهد ص ٢٠٤ .

Bu Bölümde Ne Öğrendik

İbn Cerir et-Taberi'nin tefsir ilmindeki yerini, tefsir anlayışını, tefsirinin adını, özelliklerini, içeriğini, Bakara suresindeki ilgili ayetleri tefsir ediş tarzını, ayetleri tefsir ederken diğer ayetlerden ve hadislerden nasıl yararlandığını, kelimelere nasıl mana verdiğini öğrenmiş olduk. Ayrıca tefsirinin Kur'an'ı rivayet yöntemi üzere tefsir eden en mükemmel eser olduğunu, bu açıdan çok önem arzettiğini, bu mühim eserin dilimize tercüme edilerek Türk okuyucusunun hizmetine sunulduğunu da görmüş olduk.

Bölüm Soruları

1. “Cerîriyye” kelimesi size neyi hatırlatmaktadır?

- A. Taberînin mensub olduğu tarikatı
- B. Taberî'nin mensubu olduğu itikadî mezhebi
- C. Taberî'nin müntesibi kalmamış fikhî mezhebini
- D. Son zamanlarda ortaya çıkmış sapık bir tarikatı
- E. Taberî'nin doğduğu şehri

2. Aşağıdaki özelliklerden hangisi Taberî tefsîrinde yoktur?

- A. Taberî tefsîrinde isrâîlî haberlere yer verir
- B. Taberî tefsîrinde kelimelerin izahında eski arap şiirinden istifade eder.
- C. Taberî tefsîrinde ehl-i sünnete aykırı olan mezheplerin görüşlerini eleştirir
- D. Taberî tefsîrinde işarî yorumlara da yer yer temas eder
- E. Taberî tefsirinde ahkâm istinbatında kıraat farklılıklarını da değerlendirir

3. “Taberî, tefsirinde Kelam ve Akîde konularına hiç temas etmemiştir.” cümlesi sizce doğru mudur? Yoksa yanlış mıdır?

4. "Taberî, tefsînde naklettiği rivayetlerin metni ve senedi hakkında herhangi bir eleştiride bulunmaz." hükmü doğru mudur? Yanlış mıdır?

5. Yukardaki metinlerde Taberî'nin tefsirinin hangi özelliklerini gördünüz?

6. Tefsîri yapılan âyetlerin toplu bir mealini veriniz.

7. Taberî, “mâlike'l-mülk” ifadesini nasıl açıklamıştır?

8. Taberî (وَتُخْرَجُ الْحَيِّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرَجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ) ayeti hakkında hangi yorumları veriyor? açıklayınız.

9. Taberî'nin kaydettiğine göre Hasan-ı Basri (وَتُخْرَجُ الْحَيِّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرَجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ) ayetine nasıl anlam vermiştir, yazınız?

10. Taberî (وَتُخْرَجُ الْحَيِّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرَجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ) ayetiyle ilgili yapılan yorumların hangisini bernimsiyor, yazınız.

1 – C; 2 – D; 3 – Yanlış; 4 – Yanlış.

**4. EBÛ'L-LEYS ES-SEMERKANDÎ, HAYATI, TEFSİRİNİN
ÖZELLİKLERİ VE TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN**

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Bu derste tefsir Tarihinin önemli simalarından olan Ebu'l-Leys es-Semerkandi'yi ve tefsir anlayışını öğrenecek, yazdığı tefsirin genel özelliklerini, içeriğini görmüş olacağız. Ayrıca tefsirinin tercüme edilip edilmediğini de göstereceğiz. Ebu'l-Leys'in tefsirinden örnek bir metni okuyup tartışarak tefsirini yakinen tanımayı, değerlendirmeyi, böylece metin okuma ve anlama, anladığından neticeler çıkarabilme bilgi ve becerisinin elde edilmesini sağlamaya çalışacağız.

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- 1) Ebu'l-Leys es-Semerkandi'nin yaşadığı dönemi araştırın ve ondan önce yazılmış tefsirlerin genel özellikleri hakkında bilgi toplayın.
- 2) Ebu'l-Leys es-Semerkandi'nin tefsiri Osmanlıcaya çevrilmiştir. Pek çok tefsir varken neden bu tefsir seçilmiştir, araştırınız.
- 3) Ebu'l-Leys es-Semerkandi'nin tefsiri Türkçeye tercüme edilmiş midir? Araştırınız.

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
Örnek metin üzerinden Kur'an'ı yorumlama	Örnek metin üzerinden Kur'an'ın nasıl yorumlandığı ve nasıl yorumlanması gerektiği öğrenilir, bu konuda tecrübe kazandırılır.	Örnek metin okuma, metni çözümleme, metne dayalı değerlendirme ve tartışma yaparak konunun daha kolay anlaşılması sağlanacaktır.

Anahtar Kavramlar

- Tefsir
- Ebu'l-Leys es-Semerkandi
- Tasavvuf
- İsrailiyat
- Rivayet
- Sebeb-i nüzul
- Osmanlıca
- Musa el-İzniki
- Tercüme

Giriş

Bu derste ilk Türk asıllı müfessirlerden olan Ebu'l-Leys es-Semerkindî'yi ve önemli tefsirlerden biri olan Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm adlı eserini tanıyacağız. Ebu'l-Leys es-Semerkindî ve tefsiri sayesinde, o dönemdeki tefsir anlayışını, tefsir ilminin temel bazı konularının nasıl değerlendirildiğini, müfessirlerin anahatlarıyla profilini öğrenmiş olacağız. Yine bu sayede Kur'an'ın nasıl tefsir edildiğini, Kur'an'ı tefsir etmek için ne tür özelliklere ve yetkinliklere sahip olmak gerektiğini göreceğiz. Müfessirlerimizin Kur'an'ı yorumlama tarzını, ayetlere nasıl mana verip izah ettiklerini Ebu'l-Leys es-Semerkindî ve Bahru'l-Ulûm adlı tefsiri ölçğinde görmüş olacağız.

İbn Cerir et-Taberi'nin ardından tefsirde önemli gelişmeler olmuş, mühim bazı tefsirler alimlerimiz tarafından yazılmıştır. Bu cümleden olarak ez-Zeccâc'ın (v. 311/923) *Maâni'l-Kur'ân*, Tahavî'nin (v. 321/933) *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Ebu Müslim el-İsfehânî'nin (v. 322/933) *Camîu't-Te'vîl li Muhkemi't-Tenzîl*, İbn Ebi Hâtim'in (v. 327/938) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (v. 333/944) *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, Ebûbekir el-Cassâs'ın (v. 370/981) *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı eserlerini bilhassa zikretmek gerekir. Dilbilim alimlerinin en önemlilerinden biri olan Zeccac Kur'an'ın manalarını bu çerçevede ortaya koymuşken, Tahavi ve Cassas birer fakih olarak Kur'an'ı fıkıh penceresinden tefsir etmişlerdir. Ebu Müslim el-İsfahani, tefsir tarihinin en ilginç ve orijinal şahsiyetlerinden biri olarak Kur'an'ın bazı kısımlarını daha önceki müfessirlerden farklı olarak izah etmiştir. O Mutezile mezhebine mensup olması hasebiyle Kur'an'ı bu mezhebi esas alarak tefsir etmiştir. İbn Ebi Hatim bilhassa Hz. Peygamber'den gelen rivayetler çerçevesinde Kur'an'ı izah etmeye çalışmışken, aynı zamanda Maturidiyye mezhebinin kurucusu olan Ebu Mansur el-Matürîdi de dirayet/kelam eksenli olarak Kur'an'ı tefsir etmiştir. Bunlara ve eserlerine ait daha fazla bilgi *Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri I* adlı eserde mevcuttur.

Bütün bunlardan sonra Ebu'l-Leys es-Semerkindî geliyor. Şimdi bu alimimizi görelim.

4.1. Ebû'l-Leys es-Semerkindî'nin (v. 375/985) Hayatı

Müfessirimizin tam adı Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkindî'dir (أبو الليث نصر بن محمد بن إبراهيم السمرقندي). Kısaca Ebû'l-Leys es-Semerkindî diye meşhur olmuştur.

Harita 4 (Müfessirimiz Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin doğup yetiştiği şehri ve bölgeyi gösteren harita)
<https://www.google.com/maps/@39.6550626,65.9812562,8z> (14 Temmuz 2015).

Müfessirimizin doğup yetiştiği Semerkant bölgesi tarihte çok sayıda önemli âlimin çıktığı bir bölgedir. Semerkant, o zamanlar ilim, kültür ve medeniyet merkeziydi. Öğrenci ve müridânın kiblesi gibiydi; her taraftan oraya talebe ve müridler gelip ilim öğrenir, oradaki feyz ve bereketten istifade ederlerdi. Orası aynı zamanda ulema, fukahâ, vuazâ ve mutasavvifânın da toplandığı bir merkez idi. Bu yüzden de Semerkant, hem bölgede, hem de İslam âleminin diğer şehirleri arasında temayüz etmiş ve özel bir konum kazanmıştı. Başta Ebû'l-Leys olmak üzere pek çok âlim burada yetişmiş ve bu yüzden de “Semerkandî” diye meşhur olmuşlardır.

Bu dönemde bölgede başta sünenlerin sahibi âlimler olmak üzere, Hadis, Tefsir, Fıkıh, Lügat ve benzeri alanlarda pek çok âlim yetişmiştir.

Resim 9: Müfessirimizin doğduğu şehir olan Semerkant

Müfessirimizin doğum tarihi hakkında net bir bilgi olmamakla birlikte hicrî 301-310 tarihleri arasında doğduğu sanılmaktadır. Hayatı hakkında yeterli bilgiye sahip olamadığımız Semerkandî'nin ölüm tarihi konusunda da kaynaklarda farklı bilgilerle karşılaşmaktayız. Tefsirini tahkik ederek neşreden muhakkikler, 375/985 tarihini tercih etmekle birlikte bu konuda farklı tarihlerin olduğunu da belirtmektedirler.

Ebû'l-Leys küçük yaşlardan itibaren ilim tahsiline başlamış ve devrinin önemli âlimlerinden dersler almıştır. Bu arada onu İmam Mâtürîdî'nin öğrencileri arasında sayıp ondan ders aldığını söyleyenler de vardır. Kısa bir süre sonra İslâmî ilimlerin tümünde derin bir vükufiyet kesbetmiş, bu yüzden de “İmâmü'l-Hüdâ” unvanını almıştır.

Ebû'l-Leys, Tefsir ilminde meşhur olduğu gibi Fıkıh alanında da oldukça önemli bir şöhrete sahiptir. Hatta kendisine bunun için “el-Fakîh” lakabı verilmiştir ki, bu lakap, “zamanında ‘fakih’ denince onun akla geldiği ve bölgede ondan üstün fakih olmadığı” anlamındadır.

Müfessirimizin Farsça ve İbraniceyi de gayet iyi bildiği, hatta Tefsirinde zaman zaman bu dillerden kelimelere yer verdiği de görülüyor. O aynı zamanda aralarında tıp ve felsefenin de olduğu kendi döneminde meşhur olan bütün ilimleri bilen, ilmiyle onları ihata eden bir âlimdi.

Bütün bu konularda geniş bir bilgi ve derin bir kavrayışa sahip olduğu için müfessirimiz, bölgede büyük şöhret kazanmış olan ve pek çok kütüphanede muhtelif nüshaları bulunan *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı tefsirini yazabilmiştir. Zira iyi bir tefsir yazabilmenin temel şartı, başta Arap dili ve belagatı olmak üzere bütün bu ilimlere sahip olmak ve aynı

zamanda bu bilgileri geniş bir perspektifle yorumlayabilecek derin bir kavrayışı kendinde bulundurmaktadır. Müfessirimizin bu vasıflara sahip olduğunu, telif ettiği diğer eserlerinden anlamak mümkündür. Nitekim müfessirimiz Tefsir yanında, ayrıca Fıkıh, Akaid, Kelam, Ahlak, Felsefe ve benzeri alanlarda da önemli eserler vermiştir.

4.2. Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin Eserleri

Müfessirimiz, Tefsiri yanında ayrıca muhtelif alanlarda daha başka önemli eserler de yazmıştır. Bilhassa *Bostânu'l-Ârifîn*, *Tenbihu'l-Gâfilîn*, *Kurratu'l-Uyûn ve Müferrihü'l-Kalbi'l-Mahzun* gibi eserleri sadece ilim ve kültür çevrelerinde değil, aynı zamanda halk arasında özellikle de tasavvufî ortamlarda çok yayılmış ve büyük ilgi görmüştür.

Diğer eserlerine gelince sayıları yirmiye yaklaşan bu eserler daha ziyade Fıkıh alanıyla ilgilidirler. Bunların içinden bizim açımızdan en önemlisi tefsiri olduğu için aşağıda onun üzerinde duracağız.

4.3. Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin Tefsîru'l-Kur'ân Adlı Tefsiri ve Özellikleri

Semerkandî'nin tefsirinin ismi üzerinde bazı tartışmalar olmuştur. Onun isminin *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (تفسير القرآن العظيم), *Tefsîru'l-Kur'ân* (تفسير القرآن) olduğunu söyleyenler olduğu gibi, isminin “ilim deryası” anlamında *Bahru'l-Ulûm* olduğunu söyleyenler de vardır. Ancak aşağıda geleceği gibi bu ismin ona ait olup olmadığı hususunda bazı şüpheler irad edilmiştir. Eser, aynı zamanda *Tefsîru Ebi'l-Leys* (تفسير أبي الليث), *Tefsîru's-Semerkandî* (تفسير السمرقندي) gibi isimlerle de anılmaktadır. Tefsiri tahkik edip neşredenler, kapakta *Tefsîru's-Semerkandî el-musemmâ Bahru'l-Ulûm* (بحر العلوم) diye yazmışlar ki, bununla eserin isminin *Tefsîru's-Semerkandî* olduğunu, ama aynı zamanda *Bahru'l-Ulûm* diye bilindiğini belirtmişlerdir.

Resim 10: Ebu'l-Leys es-Semerkandi Tefsiri

Bahru'l-Ulûm adıyla Alâuddîn Alî b. Yahyâ es-Semerkandî'ye (v. 860/1456) atfedilen başka bir tefsirin olmasından dolayı, eserin ve müelliflerinin isim benzerliği sebebiyle bir

karişıklık söz konusu olmuşsa da, Bahru'l-Ulûm adında bir tefsirin müfessirimiz Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî'ye ait olduğu, ancak aynı isimle Alâuddîn Alî b. Yahyâ es-Semerkandî'ye atfedilen bir tefsirin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Alî Şevâh İshâk da *Mu'cemu Musannafâti'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eserinde *Bahru'l-Ulûm* adı ile iki isme de atfen birer tefsirin varlığından bahsetmektedir. Şayet bütün bu bibliyografik kaynaklarda verilen bilgilere itibar edeceksek, iki tane Bahru'l-Ulum'un olduğunu; bunlardan birinin müfessirimiz Ebû'l-Leys es-Semerkandî'ye, diğzerinin de Alaeddin es-Semerkandî'ye ait olduğunu kabul edeceğiz. Ancak bazı araştırmacılar Ebû'l-Leys'in tefsirinin adının Bahru'l-Ulum olmadığını ileri sürmektedirler ki, bu durumda bütün bu bibliyografik kaynaklarda verilen bilgilerin doğru olmadığı gibi bir sonuç ortaya çıkar. Tabii ki böyle bir ihtimal de söz konusu olabilir. Zira iki müfessir de Semerkantlıdır. Ebû'l-Leys bizzat kendisi bu eserine Bahru'l-Ulum diye bir isim verdiğini yazmamaktadır. Oysa Alaeddin es-Semerkandî bizzat kendisi tefsirine Bahru'l-Ulum ismini vermiştir. Buna göre eski bazı bibliyografik kaynaklar ikisinin de Semerkantlı olması hasebiyle Ebû'l-Leys'in tefsirinin ismini sehven böyle kaydetmiş olabilirler ve bu yanlış isimlendirme daha sonraki kaynaklara da aynen geçmiş olabilir.

Ebû'l-Leys'in tefsiri yalın bir dille yazılmış olup, rivâyet ve dirâyet metotlarının her ikisini de içermektedir. Ancak rivâyet yönü öne çıkan, bu yüzden de rivâyet tefsirlerinden addedilen bir tefsirdir. Müfessirimiz ayetleri tefsir ederken, Kur'ân'da bulunan ilgili diğzer ayetlerden de istifade etmekte, böylece Kur'ân tefsirinde çok mühim bir husus olan Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir yöntemini uygulamaya çalışmaktadır. Bunun yanında başta Arap dili ve belağati olmak üzere sahip olduğu diğzer tüm bilgileri de ayetlerin yorumunda devreye sokarak, tefsirde dirâyet yöntemini başarılı bir şekilde uygulamaktadır. Sonra Peygamberimizin sözleri ve fiilleriyle tefsir yapmaktadır ki tefsirde buna dair pek çok örnek mevcuttur. Ebû'l-Leys, Sahâbeden nakiller yaparak da tefsir yapmaktadır. Nakil yaptığı sahâbîler arasında Hz. Ali, Hz. Ömer, Ubey b. Kâ'b, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Zübeyr, Câbir b. Abdillâh ve benzeri sahâbîleri sayabiliriz. Bunların arasından en çok nakil yaptıklarının başında İbn Abbâs gelmektedir. Ayrıca en fazla Mücâhid olmak üzere Hasan-ı Basrî, Dahhâk, Said b. Cübeyr, İkrime, Mukâtil b. Süleyman ve daha pek çok tabiîn ve tebeüttabiîn müfessirlerinden de nakiller aktarmaktadır. Ancak bu nakillerde senetler her zaman tam olarak verilmemiştir. Bunu da okuyucuyu usandırmamak için yapmıştır. Böylece tefsirinde rivâyet yöntemi diye bilinen tarzı da uygulamaktadır.

Dirâyetle tefsir konusunda çok hassas davranan müfessirimiz, Arapça ve Kur'ân'la alakalı ilimleri bilmeden kişinin Kur'ân'ı tefsir etmesini caiz görmemektedir. Hatta *Bostânu'l-Ârifîn* adlı eserinde bu konunun bilhassa altını çizmekte ve Kur'ân'ı ancak ehil kişilerin tefsir edebileceğini yazmaktadır. Tefsirinin mukaddimesinde de (باب الحث على طلب (التفسير) (babu'l-hassi alâ talebi't-tefsîr) başlığı altında, kendi heva ve hevesine göre tefsir yapmanın sakıncalarına ve bunun haram olduğuna dair bilgiler vermekte ve başta Hz. Ebûbekir olmak üzere bazı zevattan buna dair nakiller yapmaktadır.

Diğzer pek çok tefsirimizde olduğu gibi ne yazık ki Ebû'l-Leys'in tefsirinde de çok sayıda İsrâiliyât dediğimiz türden asılsız haber ve rivâyet vardır. Bu tür rivâyetleri başta İbn Abbâs olmak üzere muhtelif zevattan nakletmektedir. Mesela Şeytanın Âdem ve Havvâ'yı cennetten çıkardığını işleyen Bakara suresi 36. ayetinin tefsirinde, Şeytanın onları kışkandığını, bu yüzden de yılan kılığına girerek cennete girdiğini ve onları kandırdığını uzun uzun anlatıyor. Müfessirimiz bu tür haberleri ayrıca doğrudan Tevrat'ı okuyarak oradan da almıştır. Nitekim Hûd suresi 71. ayeti tefsir ederken, Hz. İbrahim'in eşinin gülmesini, İkrime'nin "hayız oldu" şeklinde yorumladığını belirttikten sonra, "Tevrat'ta da böyledir.

Onda 'kendisine oğlunun olacağı müjdelendiğinde kendi kendine güldü ve yaşlandıktan sonra yeniden genç olmaya başladım' dediğini okudum" demektir. Bazen de direkt Tevrat okuyan Yahûdî bilgileriyle görüşüp onlardan alıntılar yaptığı olmaktadır. Nitekim zaman zaman tefsirinde "Tevrat'ı bilen Yahûdî âlimlerin şöyle dediğini duydum" diyerek onlardan nakil yapmaktadır. Ayrıca İsrâilî nakiller konusunda meşhur olan İkrime, Dahhâk, Mukâtil, Vehb b. Münebbih gibi kişilerden de nakiller yapmaktadır.

Ebû'l-Leys'in, tefsir yapmak için Arap dilini bilmenin zarureti inandığını yukarıda belirttik. Kendisi tefsirinde Arapça kelime ve ibareleri yine Kur'ân'dan yararlanarak veya Arap şair ve hatiplerinin sözleriyle istişhadda bulunarak ya da diğer bazı önemli dil âlimlerinin görüşlerini alarak açıklamaktadır.

Müfessirimiz tefsirinde kıraat farklılıklarına işaretlerken onlardan bolca yararlanmıştı. Aynı şekilde ayetlerin mekki-medeni oluşu üzerinde de durmuştur. Bazı ayetlerin diğer bazı ayetleri nesh ettiğine inanan ve buna dair pek çok örnek veren Ebû'l-Leys, ayrıca bu ilmin önemine de dikkat çekmiştir. Ayetlerin açıklamalarına nüzûl sebepleriyle başlamış olan Ebû'l-Leys, nüzûl sebebine de büyük ehemmiyet vermektedir. O aynı zamanda ahkâm ayetlerine de büyük özen göstermekte ve bunları ağırlıklı olarak mensubu olduğu Hanefî fihına göre açıklamaktadır.

Tefsirde zaman zaman nâsihat türünden oldukça faydalı bilgiler, bazı ahlaki hikâyeler de verilmekte, tasavvufî yorumlar yapılmaktadır.

4.4. Ebû'l-Leys es-Semerkandî Tefsirinin Tercümesi

Resim 11: Semerkandî Tefsirinin Tercümesi

Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin yukarıda sözü geçen tefsiri, oldukça eski zamanlarda *Enfesü'l-Cevahir* ve *Terceme-i Tefsir-i Ebi'l-Leys es-Semerkandî* adlarıyla Türkçeye aktarılmıştır. Tefsir, aynı zamanda Türkçeye çevrilmiş ilk tefsirdir. Bu çevirinin Anadolu Türkçesiyle yapılmış ilk Kur'ân tercümesi oluşu da kaydedilmektedir. Bu dönemlere kadar daha ziyade satırarası veya satıraltı yahut kelime kelime, cümle cümle dediğimiz türden tercüme yapıyor iken, XIV. asırdan itibaren daha geniş izahlı tefsirler yapılmaya başlandı.

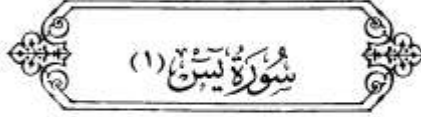
Esasen Anadolu Beyleri, Selçuklu sultanlarının aksine Farsçaya ve Arapçaya hâkim olmadıkları için, kendi dilleri olan Türkçe ile eser verilmesine veya bu dillerde yazılmış mühim eserlerin Türkçeye tercüme edilmesine büyük önem vermişlerdir. İşte Ebû'l-Leys tefsiri tercümesi bunların en mühim örneklerinden biridir. Bu açıdan da önem arz etmektedir. Bugün kütüphanelerimizde bulunan tam Türkçe Kur'ân tefsirlerinin büyük bir kısmı Ebû'l-Leys'in tefsirinin tercümeleridir.

Bu tercümeyi Osmanlı döneminde üç âlimin çevirdiği belirtilmektedir. Daha doğrusu kütüphanelerimizde bulunan tercüme bu üç âlime isnat edilmiştir. Bu nüshaların bir kısmının Musa el-İzniki'ye (v. 850/1446) veya İbn Arabşâh diye meşhur olan Şihâb b. Ahmed b. Muhammed'e (v. 854/1450) ait olabileceği söylenmişken, ayrıca eserin büyük ihtimalle Ahmed-i Dâî'ye (v. 820/1417) ait olabileceği kanaatine varanlar da olmuştur. Ancak *XIV-XVIII Asır (1300-1800 Yılları Arası) Türkçe Kur'ân Tefsirleri ve Bunların Örnek Metinlerle Tanıtımı* adıyla sunduğumuz ve İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimince 4505 numara ile desteklenen projemiz çerçevesinde yaptığımız araştırma ve karşılaştırmalardan Ebû'l-Leys tefsirinin kesinlikle Ahmed-i Dâî'ye ait olmadığı, eserin İbn Arabşâh, özellikle de Musa el-İzniki tarafından tercüme edilmiş olduğu kanaati bizde ağırlık kazanmış bulunmaktadır.

Kütüphanelerimizde Ebû'l-Leys tefsirinin tercümesi *Terceme-i Tefsir-i Ebi'l-Leys* olarak kaydedildiği gibi *Enfesü'l-Cevâhir* diye de kaydedilmiştir ve eser iki isimle de İzniki'ye atfedilmiştir; yani hem Ebû'l-Leys tefsiri, hem de Enfesü'l-Cevâhir; bunların ikisi de Musa el-İzniki'ye isnat edilmiştir.

Kütüphanelerimizde pek çok mahtut nüshası bulunan tefsir aynı zamanda Mehmet Karadeniz tarafından Latinize edilip sadeleştirilerek 1993-1996 yılları arasında *Tefsîru'l-Kur'ân* adıyla 6 cilt halinde basılmıştır.

4.5. Ebû'l-Leys es-Semerkandî Tefsirinden Örnek Metin

وهي ثمانون وثلاث آية مكية

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

يَس ﴿١﴾ وَالْقُرْآنِ الْحَكِيمِ ﴿٢﴾ إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ ﴿٣﴾ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿٤﴾ تَنْزِيلَ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ ﴿٥﴾

قوله تبارك وتعالى ﴿يَس﴾ قرأ حمزة بين الكسر والفتح، وقرأ الكسائي بالإمالة، وقرأ الباقون بالفتح، وقرأ ابن

(١) من أغراض هذه السورة التحدي بإعجاز القرآن بالحروف المقطعة وبالقسم بالقرآن تنويهاً به وأدمج وصفه بالحكيم إشارة إلى بلوغه أعلى درجات الإحكام والمقصود من ذلك تحقيق رسالة محمد - صلى الله عليه وسلم - وتفضيل الدين الذي جاء به في كتاب منزل من الله لإبلاغ الأمة الغاية السامية وهي استقامة أمورها في الدنيا والفوز في الحياة الأبدية فلذلك وصف الدين بالصراط المستقيم كما تقدم في سورة الفاتحة .

وأن القرآن داع لإيقاظ العرب الذين لم يسبق مجيء رسول إليهم لأن عدم سبق الإرسال إليهم تهيئة لنفوسهم لقبول الدين إذ ليس فيها شاغل سابق يعز عليهم فراقه أو يكتفون بما فيه من هدى . ووصف إعراض أكثرهم عن تلقي الإسلام وتمثيل حالهم الشنيعة وحرمانهم من الانتفاع بهدي الإسلام وأن الذين اتبعوا دين الإسلام هم أهل الخشية وهو الدين الموصوف بالصراط المستقيم . وضرب المثل لفريقي المتبعين والمعرضين من أهل القرى بما سبق من حال أهل القرية الذين شابه تكذيبهم الرسل تكذيب قريش . وكيف كان جزاء المعرضين من أهلها في الدنيا وجزاء المتبعين في درجات الآخرة . ثم ضرب المثل بالأعم وهم القرون الذين كذبوا فأهلكوا . والرثاء لحال الناس في إضاعة أسباب الفوز كيف يسرعون إلى تكذيب الرسل .

وتخلص إلى الاستدلال على تقريب البعث وإثباته بالاستقلال تارة وبالاستطراد أخرى . مدمجاً في آياته الامتنان بالنعمة التي تتضمنها تلك الآيات . ورامزاً إلى دلالة تلك الآيات والنعم على نفرد خالقها وتمتعها بالوحدانية إيقاظاً لهم . ثم تذكيرهم بأعظم حادثة حدثت على المكذبين للرسل والمتمسكين بالأصنام من الذين أرسل إليهم نوح نذيراً فهلك من كذب ونجا من آمن . ثم سبقت دلائل التوحيد المشوية بالامتنان للتذكير بواجب الشكر على النعم بالتقوى والإحسان وترقب والجزاء . والإقلاع عن الشرك والاستهزاء بالرسول واستعجال وعيد العذاب . وحذروا من حلوله بغتة حين يفوت التدارك . وذكروا بما عهد الله إليهم مما أودعه في الفطرة من الفطنة . والاستدلال على عداوة الشيطان للإنسان . واتباع دعاة الخير . ثم رد العجز على الصدر فعاد إلى تنزيه القرآن عن أن يكون مفترى صادراً من شاعر بتخيلات الشعراء وسل الله رسوله - صلى الله عليه وسلم - أن لا يجزئه قومه وأن له بالله أسوة إذ خلفهم فمعللوا قدرته عن إيجادهم مرة ثانية ولكنهم راجعون إليه . فقامت السورة على تقرير أمهات أصول الدين على أبلغ وجه وأتمه من إثبات الرسالة والوحي ومعجزة القرآن وما يعتبر في صفات الأنبياء وإثبات القدر وعلم الله والحشر، والتوحيد، وشكر المنعم، وهذه أصول الطاعة بالاعتقاد والعمل ومنها تنفرع الشريعة وإثبات الجزاء على الخير والشر من إدماج الأدلة من الآفاق والأنفس بتفنن عجيب فكانت هذه السورة جذيرة بأن تسمى (قلب القرآن) لأن من تقاسمها تشعب شرايين القرآن كله . وإلى وتينها ينصب مجراها .

قال الغزالي : إن ذلك لأن الإيمان صحته باعتراف بالحشر والحشر مقرر في هذه السورة بأبلغ وجه كما سميت الفاتحة أم القرآن إذ كانت جامعة لأصول التدبير في أفانيه كما تكون أم الرأس ملاك التدبير في أمور الجسد . انظر التحرير ٢٢/٣٤٢ - ٣٤٣ - ٣٤٤ .

عامر، والكسائي «يس والقرآن» مدغم بالنون، وقرأ ابن كثير، وأبو عمرو ونافع، وحمزة بإظهار النون، وكل ذلك جائز في اللغة، وقرئ في الشاذ «ياسين» بنصب النون، ومعناه اتل ياسين، لأن يس اسم سورة، وقرأة العامة بالتسكين لأنها حروف هجاء^(١) فلا تحتمل الإعراب، مثل قوله تعالى (الْم) وروى عن ابن عباس في تفسير قوله (يس) يعني يا إنسان بلغة طيء^(٢)، وهكذا قال مقاتل، عن قتادة، والضحاك، وروى عن محمد ابن الحنفية أنه قال (يس) يعني يا محمد، وروى معمر عن قتادة قال (يس) اسم من أسماء القرآن، ويقال افتتاح السورة، وقال مجاهد هذه فواتح السور يفتح بها كلام رب العالمين، وقال شهر بن حوشب، قال كعب (يس) قسم أقسم الله تعالى به قبل أن يخلق السموات والأرض بالفي^(٣)، عام فقال: يس ﴿وَالْقُرْآنَ الْحَكِيمَ﴾ ويا محمد ﴿إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾ وقال ابن عباس في قوله (وَالْقُرْآنَ الْحَكِيمَ) أي أحكم حلاله وحرامه وأمره ونهيه، ويقال: حكيم يعني محكم من التناقض والعيب، ويقال الحكيم: أي الحاكم كالعليم يعني العالم، يعني القرآن حاكم على جميع الكتب التي أنزلها الله تعالى من قبل ﴿إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾ فهذا جواب القسم، ومعناه يا إنسان، والقرآن الحكيم، إنك لمن المرسلين، يعني رسولاً كسائر المرسلين، جواباً لقولهم لست مرسلأ ﴿عَلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ يعني إنك على صراط مستقيم (ويقال هذا نعت للمرسل، يعني إنك لمن المرسلين، الذين كانوا على صراط مستقيم، أي على طريق الإسلام)^(٤) ثم قال عز وجل ﴿تَنْزِيلَ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ﴾ قرأ ابن كثير ونافع وأبو عمرو، وعاصم في إحدى الروايتين (تَنْزِيلٌ) بضم اللام، ومعناه: هذا القرآن تنزيل، أو هو تنزيل العزيز الرحيم، وقرأ الباقون (تَنْزِيلٌ) بالنصب، ومعناه نزله تنزيلاً^(٥)، فصار نصيباً بالمصدر.

لِنُنذِرَ قَوْمًا مَّا أُنذِرَآ أَبَاؤُهُمْ فَهُمْ غَافِلُونَ ﴿٦﴾ لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلَٰٓىٰ أَكْثَرِهِمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٧﴾ إِنَّا جَعَلْنَا فِيٓ أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا فَهِيَ إِلَىٰ الْأَذْقَانِ فَهُمْ مُّقْمَحُونَ ﴿٨﴾ وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ ﴿٩﴾ وَسَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٠﴾

ثم قوله تعالى ﴿لِنُنذِرَ﴾ يعني لتخوف بالقرآن ﴿قَوْمًا مَّا أُنذِرَ أَبَاؤُهُمْ﴾ يعني كما أنذر آباؤهم الأولون ﴿فَهُمْ غَافِلُونَ﴾ عن ذلك، يعني عما أنذر آباؤهم ثم قال عز وجل ﴿لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ﴾ أي وجب القول بالعذاب ﴿عَلَىٰ أَكْثَرِهِمْ﴾ أي على الكفار، ويقال لقد حق القول، وهو قوله (لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ) ويقال: القول كتابة عن العذاب، أي وجب عليهم العذاب ﴿فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ يعني لا يصدقون بالقرآن ﴿إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا﴾ قال مقاتل:

(١) إنما جاز إظهارها وإن كانت تحقى مع حروف القم ولا تتبين لأن هذه الحروف مبنية على الوقف، ومما يدل على ذلك استجارتهم فيها الجمع بين ساكنين كما يجتمعان في الكلمة التي يوقف عليها، ولولا أن ذلك لم يميز فيها الجمع بينها وحجة من لم يبين هي وإن كانت في تقدير الوقف لم تقطع فيه همزة الوصل وذلك قوله ﴿أَلَمْ اللَّهُ﴾ ألا ترى أنهم حذفوا الوصل ولم يبينوها كما لم يبينوها مع غيرها فلا يكون التقدير فيها وهي تجري مجرى قوله ﴿مَنْ وَاقٍ﴾ انظر حجة القراءات ٥٩٥ - النشر في القراءات ٣٥٣/٢.

(٢) ذكره السيوطي في الدر المنثور ٢٥٨/٥ وعزاه لابن أبي شيبة وعبد بن حميد وابن جرير وابن المنذر وابن أبي حاتم.

(٣) ذكره السيوطي في الدر المنثور ٢٥٨/٥ وعزاه لابن مردويه عن كعب الأحبار.

(٤) سقط في ظ.

(٥) انظر حجة القراءات ٥٩٥ - ٥٩٦، إنحاف فضلاء البشر ٣٩٧/٢.

نزلت في بني مخزوم، وذلك أن أبا جهل حلف لئن رأى النبي - صلى الله عليه وسلم - ليدفعنه بحجر، فأتاه وهو يصلي فرجع الحجر ليدمغه، فبيست يده إلى عنقه، والتزق الحجر بيده ورجع إلى أصحابه، فخلصوا الحجر من يده، ورجل آخر من بني المغيرة أتاه ليقنله فطمس الله على بصره فلم ير النبي - صلى الله عليه وسلم - وسمع قوله، فرجع إلى أصحابه فلم يرههم حتى نادوه، فذلك قوله تعالى: ﴿إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا وَذَكَرَ فِي رِوَايَةِ الْكَلْبِيِّ نَحْوَ هَذَا، وَقَالَ بَعْضُهُمْ (إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا) أَي نَجْعَلُ فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَيُقَالُ مَعْنَاهُ (إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا) أَي جَعَلْنَا أَيْدِيَهُمْ مَمْسُكَةً عَنِ الْخَيْرَاتِ مَجَازَةً لِكُفْرِهِمْ (وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا) أَي حَائِلًا لَا يَهْتَدُونَ إِلَى الْإِسْلَامِ، وَلَا يَبْصُرُونَ الْهَدَى، وَقَالَ بَعْضُهُمْ: (إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا). يَعْنِي أَيْدِيَهُمْ، وَلَمْ يَذْكَرْ فِي آيَةِ الْيَدِ، وَفِيهَا دَلِيلٌ لِأَنَّ الْغُلَّ لَا يَكُونُ إِلَّا بِالْيَدِ إِلَى الْعُنُقِ، فَلَمَّا ذَكَرَ الْعُنُقَ فَكَانَ مَذْكَرَ الْيَدِ، وَرَوَى عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، وَابْنِ مَسْعُودٍ أَنَّهُمَا قَرَأَا: إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَيْمَانِهِمْ أَغْلَالًا، وَقَرَأَ بَعْضُهُمْ: فِي أَيْدِيهِمْ وَكُلُّ ذَلِكَ يَرْجِعُ إِلَى مَعْنَى وَاحِدٍ، لِأَنَّهُ لَا يَجُوزُ أَنْ يَكُونَ الْغُلُّ بِأَحَدِهِمَا دُونَ الْآخَرِ، كَقَوْلِهِ (سَرَابِيلٌ تَقِيكُمُ الْخُرَّ) وَلَمْ يَذْكَرِ الْبَرْدَ لِأَنَّ فِي الْكَلَامِ دَلِيلًا عَلَيْهِ ثُمَّ قَالَ: ﴿فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ﴾ (أَي رَدَدْنَا أَيْدِيَهُمْ إِلَى أَعْنَاقِهِمْ)^(١) إِلَى الْأَذْقَانِ، أَي الْحَنَكِ الْاَيْسَرِ (فَهُمْ مُقْمَحُونَ) أَي رَافَعُوا الرَّأْسَ إِلَى السَّمَاءِ، غَاضُوا الطَّرْفَ، لَا يَبْصُرُ مَوْضِعَ قَدَمَيْهِ، وَقَالَ قَتَادَةُ: أَي مَغْلُولِينَ مِنْ كُلِّ خَيْرٍ ثُمَّ قَالَ عَزَّ وَجَلَّ ﴿وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا﴾ أَي ظَلَمَةٌ ﴿فَأَعْشَيْنَاهُمُ﴾ بِالظُّلْمَةِ ﴿فَهُمْ لَا يَبْصُرُونَ وَسَوَاءٌ عَلَيْهِمْ﴾ آيَةٌ، يَعْنِي خَوْفَتِهِمْ، اللَّفْظُ لَفْظُ الْاسْتِفْهَامِ وَالْمُرَادُ بِهِ التَّوْبِيخُ (وَسَوَاءٌ عَلَيْهِمْ) ﴿أَنْذَرْتَهُمْ﴾ يَعْنِي خَوْفَتِهِمْ ﴿أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ يَعْنِي أَمْ لَمْ تَخَوْفَهُمْ لَا يَصْدُقُونَ، إِنَّمَا نَزَلَتْ آيَةُ فِي شَأْنِ الَّذِينَ مَاتُوا عَلَى كُفْرِهِمْ، أَوْ قَتَلُوا عَلَى كُفْرِهِمْ، قَرَأَ حَمْزَةُ وَالْكَسَائِيُّ وَعَاصِمٌ فِي رِوَايَةِ حَفْصِ (سَدًّا) بِنَصْبِ السَّيْنِ فِي كِلَاهِمَا، وَقَرَأَ الْبَاقُونَ بِالضَّمِّ^(٢)، وَقَالَ أَبُو عُبَيْدَةَ قَرَأْتُمَا بِالضَّمِّ لِأَنَّهُمَا مِنْ فَعَلَ اللَّهُ تَعَالَى، وَلَيْسَ مِنْ فَعَلَ بَنِي آدَمَ، وَقَالَ الْقَتَبِيُّ: الْمَقْمَحُ الَّذِي يَرْفَعُ رَأْسَهُ وَيَغْضُ بَصْرَهُ، يُقَالُ بَعِيرٌ قَامِحٌ: إِذَا رَوَى مِنَ الْمَاءِ فَقَمَحَتْ عَيْنَاهُ وَقَالَ: وَالسَّدُّ: الْجَبَلُ (فَأَعْشَيْنَاهُمْ) يَعْنِي أَعْمَيْنَا أَبْصَارَهُمْ عَنِ الْهَدَى.

إِنَّمَا تُنذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّكْرَ وَخَشِيَ الرَّحْمَنَ الْعَلِيمَ فَبَشِّرْهُ بِمَغْفِرَةٍ وَأَجْرٍ كَرِيمٍ ﴿١١﴾ إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي الْمَوْتِ وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَآثَرَهُمْ وَكُلَّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُبِينٍ ﴿١٢﴾

ثم قال عز وجل: ﴿إِنَّمَا تُنذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّكْرَ﴾ يعني تخوف بالقرآن من اتبع الذكر، يعني من قبل الموعدة

(١) سقط في ظ.

(٢) قال أبو عمرو: (السد: الحاجز بينك وبين الشيء والسد بالضم في العين) وأبو عمرو (ذهب في سورة الكهف (إلى) الحاجز بين الفريقين ففتح) وذهب ها هنا إلى سدة العين فرجع والعرب تقول: (يعينه سدة) والذي / يدل على هذا قوله: ﴿فَأَعْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يَبْصُرُونَ﴾ أي: جعلنا على أبصارهم غشاوة فلم يبصروا طريق الهدى والحق. وقال أبو عبيدة: (كل شيء وجدته (العرب) من فعل الله من الجبال والشعاب فهو (سُد) بالضم وما بناه الأدميون فهو سد فمن رفع في سورة الكهف ذهب أنه من صنع الله وهو قوله تعالى: ﴿بين السدين﴾ وذهب في (يس) إلى المعنى وذلك أنه يجوز أن يكون الفتح فيها على معنى المصدر الذي صدر من غير لفظه لأنه لما قال ﴿وجعلنا من بين أيديهم سدا﴾ كأنه قال (وسدنا من بين أيديهم سدا) فأخرج المصدر على معنى الجعل إذ كان معلوماً أنه لم يرد بقوله (سدا) ما أريد في قوله (بين السدين) لأنهما في ذلك الموضع جبلان، وهما ها هنا عارض في العين. انظر حجة القراءات ٥٩٦ - ٥٩٧ والنشر ٣٥٣/٢.

وسمع القرآن ﴿وَخَشِيَ الرَّحْمَنَ الْعَلِيمَ﴾ يعني أطاعه في الغيب ﴿فَبَشِّرْهُ بِمَغْفِرَةٍ﴾ في الدنيا ﴿وَأَجْرٍ كَرِيمٍ﴾ في الآخرة ثم قال عز وجل ﴿إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي الْمَوْتَى﴾ يعني نبعثهم في الآخرة ﴿وَنَكْتُبُ مَا قَدُمُوا﴾ يعني نحفظ ما أسلفوا، وما عملوا من أعمالهم، ويقال ﴿وَنَكْتُبُ مَا قَدُمُوا﴾ يعني نكتب أعمالهم الكرام الكاتبون، وما عملوا من خير أو شر ﴿وَأَنذَرْتَهُمْ﴾ يعني ما استنوا من سنة خير، أو شر عملوه، واقتدى بهم من بعدهم، فلهم مثل أجورهم أو عليهم مثل أوزارهم، من غير أن يتقص منه شيئاً، وهذا كقوله عز وجل ﴿يُبَيِّنُ الْإِنسَانَ يَوْمِئِذٍ مَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ﴾، وهذا كما قال النبي - صلى الله عليه وسلم: «مَنْ سَنَّ سُنَّةً حَسَنَةً فَلَهُ إِلَى آخِرِهِ، وَقَالَ مجاهد: (وَأَنذَرْتَهُمْ) يعني خطاهم، وروى مسروق أنه قال: مَا حَطَا عَبْدٌ خَطْوَةَ إِلَّا كُتِبَتْ لَهُ بِهَا حَسَنَةٌ أَوْ سَيِّئَةٌ^(١)»، وروى عن جابر بن عبد الله أنه قال: إن بني سلمة ذكروا للنبي - صلى الله عليه وسلم - بعد منازلهم من المسجد، فقال النبي - صلى الله عليه وسلم - «يا بني سلمة دياركم فإنما تكتب آثاركم»^(٢) ثم قال ﴿وَكُلُّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ﴾ أي حفظناه وبيناه ﴿فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ﴾ يعني في اللوح المحفوظ.

وَأَضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ ﴿١٣﴾ إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ فَقَالُوا إِنَّا إِلَيْكُمْ مُّرْسَلُونَ ﴿١٤﴾

قوله عز وجل ﴿وَأَضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا﴾ أي وصف لهم شيئاً ﴿أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ﴾ أهل القرية وهي أنطاكية ﴿إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ﴾ يعني رسل عليه السلام ﴿إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ﴾ قال مقاتل: هما: تومان، وطالوس ﴿فَكَذَّبُوهُمَا فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ﴾ يعني قوتيهما بثالث، وهو شمعون، وقرأ عاصم في رواية أبي بكر (فَعَزَّزْنَا) بالتخفيف، ومعناها غلبنا، نقول عزه يعزه، إذا غلبه، ومنه قوله تعالى (وَعَزَّيْنِي فِي الْخَطَابِ) يعني غلبني في القول، وقرأ الباقون (فَعَزَّزْنَا) بالشديد^(٣)، ومعناه قوتينا وشددنا الرسالة برسول ثالث، وذلك أن عيسى بن مريم عليهما السلام رسولين إلى أنطاكية، وإنما كان إرساله بإذن الله عز وجل، فأضاف إليه حيث قال ﴿إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ﴾ ثم بعث بعد ذلك شمعون، وروى في بعض الروايات أن عيسى عليه السلام أوصى إلى الحواريين أن يتفرقوا في البلدان، ثم رفع عيسى إلى السماء، وكان مجيء الرسل بعدما رفع عيسى، وفي بعض الروايات أنه أرسل الرسل ثم رفع وكان للرسل من المعجزة ما للأنبياء عليهم السلام بدعاء عيسى عليه السلام، فلما جاء الرسولان الأولان ودخلا أنطاكية وجعلا يناديان فيها بالإيمان بالرحمن، يعني يدعوان إلى الإيمان بالله عز وجل ويزجران أهلها عن عبادة الأصنام والشيطان، فأخذوهما شرط الملك، وأتوا بهما إلى الملك، فلما دخلا على الملك، قالوا إن الأوثان التي تعبدون ليست بشيء وإن الهكم الله الذي في السماء، وأن من مات منكم صار إلى النار، فغضب الملك وجلدهما وسجنهما، ثم حضر شمعون، ودخل أنطاكية وجاء إلى السجن فقال للسجان ائذن لي حتى أدخل السجن، فإني أريد أن أدفع إلى كل واحد كسرة خبز، فأذن له فدخل وجعل يعطي لكل واحد كسرة خبز حتى انتهى إلى صاحبيه، فقال لهما إني أريد أن آتي الملك وأطلب فكاكما حتى أخلصكما، فإنكما لم تأنيا الأمر من قبل

(١) ذكره السيوطي في الدر المنثور ٥/٢٦٠ وعزاه لعبد بن حميد وابن جرير وابن المنذر وابن أبي حاتم.

(٢) أخرجه مسلم ١/٤٦٢ كتاب المساجد (٢٨٠ - ٦٦٥) وأحمد في المسند ٣/٣٣٣ وأبو عروانة ١/٣٨٨ والطبري في التفسير

٢٢/١٠٠، وأخرجه البخاري من حديث أنس رضي الله عنه بلفظ «يا بني سلمة ألا تحسبون آثاركم» البخاري ٢/١٦٦ وفي مسلم

(٦٦٢) في المساجد.

(٣) انظر حجة القراءات ٥٩٧ - النشر ٢/٣٥٣.

Bu Bölümde Ne Öğrendik

Ebu'l-Leys es-Semerkandi'nin tefsir ilmindeki yerini, tefsir anlayışını, tefsirinin adını, özelliklerini, içeriğini, Yasin suresindeki ilgili ayetleri tefsir ediş tarzını, ayetleri tefsir ederken diğer ayetlerden ve hadislerden nasıl yararlandığını, kelimelere nasıl mana verdiğini öğrenmiş olduk. Ayrıca tefsirinin Kur'an'ı rivayet yöntemi üzere tefsir eden önemli bir eser olduğunu, bu açıdan çok önem arzettiğini, bu mühim eserin önce Osmanlılar döneminde tercüme edildiğini, daha sonra da bugünkü dile sadeleştirilerek aktarıldığını, Türk okuyucusunun hizmetine sunulduğunu da görmüş olduk.

Bölüm Soruları

1 – İlim ve kültür tarihimizde pek çok âlim “es-Semerkindî” diye bilinir. Bunlara neden “Semerkandî” denmektedir?

2 – Tarihte Semerkandî diye bilinen beş âlimin adını bulup yazınız.

3 – Semerkant’ın ilim ve kültür tarihimizdeki yerini araştırınız.

4 – Semerkant bugün nerede, hangi ülkenin sınırları içinde bulunmaktadır, harita üzerinde araştırma yaparak bulunuz.

5 - Aşağıdakilerin hangisinde müfessirimizin ve tefsirinin adı doğru bir şekilde verilmiştir?

A – Alauddin es-Semerkindî: Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm

B – Ebu’l-Leys es-Semerkindî: Tefsîru’l-Kitâbi’l-Azîz

C – Ebu’l-Leys es-Semerkindî: el-Bahru’l-Muhît

D – Ebu’l-Leys es-Semerkindî: Bahru’l-Ulûm

E – Alauddin es-Semerkindî: Tefsîru’l-Kitâbi’l-Azîz

6 - Aşağıdakilerden hangisi Müfessirimizin vefat tarihi olarak muhakkiklerin tercih ettiği tarihtir?

A - 375/985

B – 373/983

C – 376/986

D – 393/1003

E – 398/1008

7 - Aşağıdakilerden hangisi Ebu’l-Leys tefsirini tercüme edenlerden biri olarak gösteriliyor?

A – Molla Fenârî

B – Musa İznikî

C – Kutbuddin İznikî

D – Molla Gürânî

E – Davud Kayserî

8 - Aşağıda israili haber nakletmekle meşhur olmuş bulunanlardan hangisi Ebu’l-Leys’in kendisinden israili habeler naklettiklerinden biri değildir?

A – İkrime

B - Dahhâk

C - Mukâtil

D - Vehb b. Münebbih

E – Katâde b. Diâme

9 - Aşağıdakilerden hangisi Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin eserlerinden biri değildir?

A - Bostânu'l-Ârifîn

B - Tenbîhu'l-Gâfilîn

C - Kurratu'l-Uyûn

D – Bahru'l-Ulûm

E – Avârifu'l-Maârif

10 - Aşağıdakilerden hangisi Ebu'l-Leys'in tefsirinde istifade ettiği kaynaklardan biridir?

A – el-Keşşâf (Zemahşerî)

B – Mefâtihu'l-Ğayb (Râzî)

C – et-Tefsîru'l-Kebîr (Mukâtil b. Süleyman)

D - Meâlimu't-Tenzîl (Beğavî)

E – ed-Durru'l-Mensûr (Suyutî)

5 – D; 6 – A; 7 – B; 8 – D; 9 – E; 10 - C

**5. ES-SA'LEBİ, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE
TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN**

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Bu derste tefsir Tarihinin önemli simalarından, bilhassa israiliyat ve asılsız haberlere bolca yer veren isimlerinden biri olan es-Sa'lebi'yi ve tefsir anlayışını öğrenecek, yazdığı tefsirin genel özelliklerini, içeriğini görmüş olacağız. Ayrıca tefsirinin tercüme edilip edilmediğini de göstereceğiz. Sa'lebi'nin tefsirinden örnek bir metni okuyup tartışarak tefsirini yakinen tanımayı, değerlendirmeyi, böylece metin okuma ve anlama, anladığından neticeler çıkarabilme bilgi ve becerisinin elde edilmesini sağlamaya çalışacağız.

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- 1) Sa'lebi'nin yaşadığı dönemi araştırın ve ondan önce yazılmış tefsirlerin genel özellikleri hakkında bilgi toplayın.
- 2) Sa'lebi tefsirinde israiliyata ve asılsız haberler çokça yer verilmiştir, bunun nedenini araştırınız..
- 3) Sa'lebi'nin tefsiri Türkçeye tercüme edilmiş midir? Araştırınız.

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
Örnek metin üzerinden Kur'an'ı yorumlama	Örnek metin üzerinden Kur'an'ın nasıl yorumlandığı ve nasıl yorumlanması gerektiği öğrenilir, bu konuda tecrübe kazandırılır.	Örnek metin okuma, metni çözümleme, metne dayalı değerlendirme ve tartışma yaparak konunun daha kolay anlaşılması sağlanacaktır.

Anahtar Kavramlar

- Tefsir
- Es-Sa'lebi
- Tasavvuf
- İsrailiyat
- Rivayet
- Sebeb-i nüzul
- Uydurma haberler

Giriş

Es-Sa'lebî hicrî 5. Asrın en önemli âlimlerindedir. Tefsiri de en çok şöret bulmuş tefsirledendir. Ancak içinde çok sayıda uydurma rivayet, zayıf haber ve israili rivayetler bulunduğu düşüncesiyle de eleştirilmiştir. Rivayet tefsirinin en iyi örneklerinden biri olan eserde lügavi tahliller ve işari yorumlar da vardır. Şimdi eseri daha yakından görelim.

Ancak önce, Ebu'l-Leys es-Semerikandi ile Ebu İshak es-sa'lebi arasındaki dönemde yaşamış bazı önemli müfessirlere işaret etmek istiyoruz. Ebû Abdillâh Muhammed İbn Ebi Zemenîn (v. 399/1009), Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî (v. 412/1021), El-Kâdî Ebû'l-Hasan Abdulcebâr b. Ahmed (v. 415/1025) bunların en önemlileridir. Es-Sülemi tasavvufî/işari tefsirin en mühim isimlerinden biridir. Kadi Abdülcebbar ise Mutezilenin en önde gelen simalarındandır. Bunlara ve eserlerine ait yeterli bilgi *Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri I* adlı eserde mevcuttur.

5.1. Ebû İshak es-Sa'lebî'nin (v. 427/1035) Hayatı

Müellifimizin tam adı Ebû İshak Ahmed b. İbrahim es-Sa'lebî en-Nîsâburi'dir (أبو إسحاق أحمد بن إبراهيم النيشابري). Hicrî 4. asrın sonlarıyla 5. asrın başlarında yaşamış bir âlimdir. Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte III/IX. yüzyılın ortalarında doğmuş olabileceği ileri sürülmüştür.

Nisâbur'da doğmuş olan müellifimiz, kendi bölgesinde ilk tahsilini yaptıktan sonra muhtelif beldeleri gezerek oradaki âlimlerden dersler aldı. Tefsir ve Arapça ilimlerinde otorite idi. Kaynaklar es-Sa'lebî'nin kendi döneminde tefsir ilminin yegâne otoritesi olduğuna işaret etmekte ve tefsirinin diğer tefsirlerden üstün olduğunu söylemektedirler. Döneminin en ünlü âlimlerinden biri olan müfessir, aynı zamanda iyi bir vaiz ve edip idi. Müfessir, hâfız, mukri, vâiz gibi sıfatlarla da anılan es-Sa'lebî'nin tefsir ve Kur'ân ilimlerindeki yerini, geride bıraktığı ve tefsir malzemesi açısından son derece zengin olan tefsirine bakarak anlamak mümkündür. Kendisinden sonraki pek çok müfessir ondan ve tefsirinden istifade etmişlerdir. Hatta el-Begavî'nin *Meâlimu't-Tenzil* isimli meşhur eserinin bu tefsirin bir hulasası olduğu dahi söylenmiştir ki bunlar onun tefsir ilmindeki yerini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Müellifimiz ve tefsiri pek çok âlimin takdirini ve övgüsünü kazanmış, hatta İbn Hallikân onu diğer tüm tefsirlerin fevkinde görmüştür. Bununla birlikte müfessir, bazıları tarafından güvensiz olmakla itham edilmiş ve yaptığı nakillerine güvenilmeyen bir kişi olarak gösterilmiştir. Bilhassa eserinde bulunan rivâyetler ve sure başlarında verdiği surenin faziletiyle ilgili zayıf ve uydurma hadisler sebebiyle tenkid edilmiştir. Kendisi de İbn Cerîr et-Taberî olmak üzere kendisinden önce yazılmış olan muhtelif tefsirleri ve müfessirleri eleştirmiştir.

Müellifimiz dindar ve sufi bir kişiliğe sahip biri olarak da bilinir. Tefsirinde işârî yorumlara ve haberlere yer vermiştir. Kuşeyrî'nin anlattığı şu hikâyeye onun tasavvufî hayatı hakkında yeterli bilgiyi vermektedir: “Kuşeyri diyor ki: Rüyamda Yüce Rabbimi gördüm; bana hitab ediyordu, ben de ona hitab ediyordum. O anda Yüce Allah dedi ki: Salih kul geldi. Bir de baktım ki o gelen Ahmed es-Sa'lebî'dir.” es-Sa'lebî, doğduğu Nisâbûr şehrinde Muharrem 427'de (Kasım 1035) vefat etmiştir.

5.2. es-Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Tefsiri ve Özellikleri

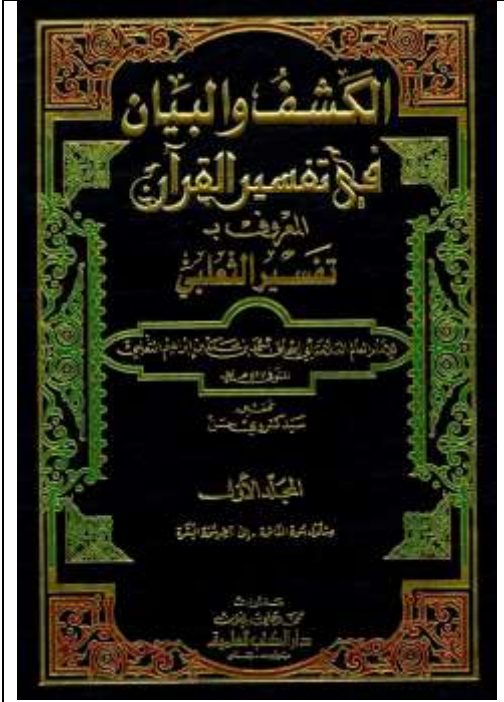
Muhtelif eserleri bulunan es-Sa'lebî'nin bizim açımızdan en önemli eseri burada üzerinde duracağımız *el-Keşf ve'l-Beyân* (الكشف والبيان في تفسير القرآن) veya *Tefsîru's-Sa'lebî* (تفسير السعبي) adlı tefsiridir. Bunun yanında ayrıca Kur'ân'da peygamber kıssalarına tahsis ettiği *Kitâbu'l-Arâis fi Kasasi'l-Enbiyâ* adlı eseri de önemlidir. Bizim açımızdan önem arz eden diğer eserleri ise şunlardır: *Katlâ el-Kur'ân*: Kur'ân okudukları veya dinledikleri için öldürülen insanlardan söz eden bir eserdir. *el-Kâmil fi'l-Kur'ân*: Öğrencisi olan Ebu'l-Hasan el-Vâhidî'nin (v. 468/1076), es-Sa'lebî'den okuduğu kitaplar arasında saydığı bu eserinin de günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir. *Divânü's-Sa'lebî* ve *Rebî'u'l-Müzekkirîn* de müfessirimizin eserlerindedir.

Müellifimiz, “es-Sa'lebî” diye bilindiği gibi ayrıca “es-Saâlibî” lakabıyla da bilinmektedir. Tilki derisi dövmekle meşgul olanlara verilen bu nispenin, Ebû İshâk'a verilmesinin nedeni onun veya ailesinin bu işle iştigal ediyor olmasından olmalıdır.

Müfessirimiz, hocası Ebu'l-Kasım İbn Habîb (v. 406/1016) ve öğrencisi el-Vâhidî ile birlikte Nisabur tefsir ekolünün en önemli temsilcileri arasındadır. Hocaları arasında İbn Habîb en-Nisâbûrî, Ali bin Muhammed et-Terrâzî, Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed el-Mahledî, Ebû Tâhir Muhammed b. Fazl b. Huzeyme ve Muhamme b. Hüseyin es-Sülemî'nin isimleri geçmektedir.

Müellifimizin *el-Keşf ve'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân* adlı eserine gelince, asıl adı bu olmakla birlikte, müellifinin şöhretinden dolayı daha çok *Tefsîru's-Sa'lebî* diye meşhur

olmuştur. Tefsir Ebû Muhammed İbn Âşûr tarafından tahkik edilerek 10 cilt halinde tabedilmiştir.

Resim 12: Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân adlı tefsiri

Burada belirtelim ki *el-Keşf ve'l-Beyân*'da çok sayıda rivâyet ve nakil vardır. Bunların içerisinde bol miktarda İsrâîlî haber ve aslı olmayan rivâyetler bulunmaktadır. Kıssa ve hikâye aktarmaya çok düşkün olduğundan dolayı Sa'lebî'nin bunları kitabına almaktan kendini alamadığı belirtilmiş, bundan dolayı da eleştirilmiştir. Bu hususun onun meşhur bir vaiz olmasından kaynaklandığı belirtilmiştir. Çünkü vâizler çoğunlukla geçmiş ümmetlerin haberlerine ve kıssalarına fazla düşkün olurlar, vaaz esnasında bunları insanlara anlatırlar. Halka yönelik kitap yazdıklarında da bunları eserlerine alırlar. Sa'lebî'nin peygamberlerin kıssalarına dair telif ettiği *Arâis* adlı eseri hurafelere olan düşkünlüğünü, garip ve ilginç olan rivâyetlere olan tutkusunu gösteren en büyük delildir. Cerrahoğlu Hocamızın belirttiği gibi tefsir bir ayna mesabesinde ve yazıldığı devrin kültürünü, örf, adet, yaşayış ve anlayışını kısaca toplumsal yapısını aynen yansıtır. Buna göre es-Sa'lebî'nin tefsiri de o dönemde bu tür hikâye ve rivâyetlere çok itibar edildiği için bunları yansıtmış olmalıdır. Tefsir bu açıdan da önemlidir.

Aynı şekilde o diğer birçok müfessirin Kur'ân'ın faziletleri ile ilgili uydurma rivâyetler nakletmekle düştükleri hataya düşmüş ve bu konudaki mevzu hadisleri her surenin başına eklemiştir. Hatta oldukça erken dönemlerde yazılmış bir tefsir olması hasebiyle onun bu konuda öncülük yaptığı da söylenebilir. Zira ondan sonra yazılan el-Beğavî, ez-Zemahşerî, el-Beydâvî, en-Nesefî gibi birçok tefsirde sure başlarında (veya sonlarında) surenin faziletiyle ilgili olarak onun tefsirinde zikrettiği hadisler aynen nakledilmiştir. Sa'lebî'nin tefsiri bundan dolayı da tenkid edilmiştir.

Eser ağırlıklı olarak bir rivâyet tefsiridir ve tefsirde rivâyet metodu kullanılmıştır. Bilindiği gibi rivâyet tefsiri, meşhur anlayışa göre Kur'ân-ı Kerîm'in yine Kur'ân'ın kendisine, Resulullah (sas)'ın sünnetine, Sahâbe ve Tâbiûn sözlerine dayanan bir tefsir metodudur. Rivâyet tefsirleri âyetlerin manalarını, kırâat vecihlerini, muhkem ve müteşabih yönlerini, nüzûl sebeplerini, nâsih ve mensûhunu bildirdiği gibi, geçmiş ümmetler ve onlarla

İlgili ayetler hakkında da bilgi verirler. Buna binaen bir rivâyet tefsiri olan es-Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân* adlı tefsiri, metot olarak Kur'ân'ın önce Kur'ân ile sonra sünnet, Sahâbe sözleri ve tabiûn kavliyle tefsiri şeklinde dört temel üzerine oturmaktadır. Bununla birlikte eserinde âyetlerin tefsirini yaparken fikhî, lügavî ve nahvî bilgilere çok fazla yer verdiğiinden, eseri neredeyse bir rivâyet tefsiri görünümünden uzaklaşmış, rivâyet tefsiri niteliğine bürünmüştür.

Müellif tefsirin mukaddimesinde rivâyetlerin isnatlarını zikretmiş, tefsir kısmında bunları vermemiştir.

Ahkâm ayetlerini genişçe açıklayan müfessir, diğer mezheplerin görüşlerine yer vermekle birlikte daha ziyade mensubu olduğu Şâfiî mezhebinin görüşlerini öne çıkarmaktadır.

Tefsirin dikkat çeken bir yanı her surenin başında o surede kaç ayet, kaç kelime ve kaç harf bulunduğu hakkında bilgi vermesidir. Bu yöntem daha sonraki bazı tefsirler üzerinde de etkili olmuştur. Nitekim Sa'lebî'den çok sonraki dönemlerde yazılmış önemli bir tefsir olan el-Hâzin el-Bağdâdî'nin (v. 741/1341) *Lübabü't-Te'vil fi Maâni't-Tenzil* adlı tefsirinde de bunu görebiliyoruz. Ondan önce tefsirinde böyle bir yöntem takip eden bir müfessir göremedik.

Tefsirde sebep-i nüzûle de bolca yer verilmiş ve buna göre ayetlere manalar verilmiştir.

Kıraatler konusunda da Sa'lebî'nin tefsiri önemli bir kaynak niteliğindedir. Çünkü içinde kıraatlere ve kıraat farklılıklarına dair bolca bilgi vardır.

Eser henüz Türkçeye tercüme edilmiş değildir.

5.3. Sa'lebî'nin Tefsirinden Seçme Bir Metin

﴿ولكنّ الشياطين كفروا﴾ قرأ أهل الكوفة والشام بتخفيف النون ورفع الشياطين وكذلك في الأيمان ﴿ولكنّ الله قتلهم﴾^(١) ﴿ولكنّ الله رمى﴾^(٢).

الباقون: بالتشديد ونصب ما بعده، ولكن كلمة لها معنيان نفي الخبر الماضي واثبات الخبر المستقبل، وهي مبنية من ثلاث كلمات أصلها لا كان لا نفي والكاف خطاب وإنّ نصب ونسق فذهبت الهمزة استثقلاً وهي تثقل وتخفف فإذا ثقلت نصب بها ما بعدها من الاسماء كما تنصب بأن الثقلة فإذا خففتها رفعت بها ما ترفع بأن الخفيفة.

﴿يُعلّمون الناس السحر﴾ قال بعضهم: السحر العلم والخطابة دليله قوله: بأن الساحر: أي العالم.

وقال بعضهم: هو التمويه بالشيء حتى يتوهم المتوهم إنه شيء ولا حقيقة له كالسراب غير من رآه وأخلف من رجاء قال الله تعالى: ﴿يخيل إليه من سحرهم أنها تسمى﴾^(٣).

﴿وما أنزل على الملكين﴾ محل ما بعد اتباع التعليم عليه معناه لا يعلمون الذي أنزل على الملكين أي [.....]^(٤) ويجوز أن يكون نصباً بالاتباع تقديره: واتبعوا ما أنزل على الملكين، وجعل بعضهم ما جحداً وحيث لا محل له يعني لم ينزل السحر على الملكين كما زعم اليهود، وإنما يعلمونهم [..... من ذات]^(٥) أنفسهم والقول الأول أصح.

وقرأ ابن عباس والحسن والضحاك ويحيى بن أبي كثير: ملكين بكسر اللام، وقالوا: هما رجلان ساحران كانا ببابل من الملائكة لا يعلمون الناس السحر، وفسرهما الحسن فقال: غلجان ببابل وهي بابل عراق وسمي بابل لتبليل الألسنة بها عند سقوط صرح نمرود أي تفرقها.

أو ان الله تعالى امتحن الناس بالملكين في ذلك الوقت فمن شقى بتعلم السحر منهما فيكفر به ومن سعد بتركه فيبقى على الإيمان فيزداد المعلمان بالتعليم عذاباً ففيه ابتلاء المعلم والمتعلم والله تعالى يمتحن عباده بما يشاء كما يشاء فله الأمر والحكم.

وقال الخليل بن أحمد: إنّما سميت بابل لأنّ الله تعالى حين أراد أن يخالف بين السنة بني آدم بعث ريحاً فحفرتهم من كل أفق إلى بابل فبيلب الله ألسنتهم فلم يدري أحد ما يقول الآخر، ثم فرقتهم تلك الرياح في البلاد وهو لا ينصرف؛ لأنه اسم موضع معروف.

﴿هاروت وما روت﴾ اسمان سريانيان في محل الخفض على تفسير الملكين بدلاً منهما إلا أنّهما نصباً لعجمتهما ومعرفتهما وكانت قصتهما على ما ذكره ابن عباس والمفسرون: إنّ

(٣) سورة طه: ٦٦.

(١) و (٢) سورة الأنفال: ١٧.

(٤) كلمة غير مقروءة في المخطوط.

(٥) كلمة غير مقروءة في المخطوط.

الملائكة رأوا ما يصعد إلى السماء من أعمال بني آدم الخبيثة وذنوبهم الكثيرة وذلك في زمن إدريس فعبروهم بذلك، ودعت عليهم قالوا: هؤلاء الذين جعلتهم في الأرض واخترتهم فهم يعصونك. فقال الله عز وجل لهم: لو أنزلتكم إلى الأرض وركبت فيكم ما ركبت فيهم لرتكبتم ما ارتكبوه. فقالوا: سبحانك ما كان ينبغي لنا أن نعصيك. قال الله تعالى: اختاروا ملكين من خياركم ثم اهبطهما إلى الأرض. فاختاروا هاروت وما روت وكانا من أصلح الملائكة وأخصهم.

قال الكلبي: قال الله تعالى لهم: اختاروا ثلاثة: عزرا وهو هاروت وعزايا وهو ماروت. غير اسمهما لما قارفا الذنب كما غير اسم إبليس وعزائيل فركب الله فيهم الشهوة التي ركبها في بني آدم. فاهبطهم إلى الأرض وأمرهم أن يحكموا بين الناس بالحق، ونهاهم عن الشرك والقتل بغير الحق والزنا وشرب الخمر - وأما عزائيل فإنه لما وقعت الشهوة في قلبه استقال ربه، وسأله أن يرفعه إلى السماء، فأقاله ورفعه، فسجد أربعين سنة، ثم رفع رأسه ولم يزل بعد ذلك مطأطأ رأسه حياءً من الله عز وجل.

وأما الآخران فإنهما ثبتا على ذلك وكانا يغضبان من الناس يومهما فإذا أمسياً ذكرا اسم الله الأعظم وصعدا إلى السماء.

قال قتادة: فما مر عليهما شهر حتى افتتنا قالوا جميعاً وذلك انهم اختصم عليهما ذات يوم الزهرة، وكانت من أجمل النساء. قال علي بن أبي طالب (كرم الله وجهه) وكانت من أهل فارس، وكانت ملكة في بلدها. فلما رأياها أخذت بقلوبهما فراوداها عن نفسها وانصرفت، ثم عادت في اليوم الثاني. ففعلا مثل ذلك. فأبت وقالت: لا إلا أن تعبدا ما أعبد وتُصليا لهذا الصنم وتقتلا النفس وتشربا الخمر فقالا: لا سبيل إلى هذه الأشياء فإن الله قد نهانا عنها. فانصرفت ثم عادت في اليوم الثالث ومعها قدح من خمر وفي أنفسهما من الميل إليها ما فيها. فراوداها عن نفسها. فعرضت عليهما ما قالت بالأمس. فقالا: الصلاة لغير الله عظيم، وقتل النفس عظيم وأهون الثلاثة شرب الخمر فانتعشا ووقعا بالمرأة وزنيا. فلما فرغا رأهما أنسانا فقتلاه.

قال الربيع بن أنس: سجدا للصنم فمسخ الله الزهرة كوكباً وقال علي بن أبي طالب (كرم الله وجهه) والسدي والكلبي: إنها قالت لهما: لن تدركاني حتى تخبراني بالذي تصعدان به إلى السماء. فقالا: بسم الله الأكبر. قالت: فما أنتما تدركاني حتى تعلمانيه. فقال أحدهما لصاحبه: علمها. قال: فأنني أخاف الله.

قال الآخر: فأين رحمة الله فعلماهما ذلك. فتكلمت به وصعدت إلى السماء فمسخها الله كوكباً.

فعلى قول هؤلاء هي الزهرة بعينها وقيدوها. فقالوا: هي هذه الكوكبة الحمراء واسمها بالفارسية ناهيد، وبالنبطية بيذخت يدل على صحة هذا القول ما روى جابر عن الطفيل عن علي

(رضي الله عنه) قال: كان النبي ﷺ إذا رأى سهيلاً قال: لعن الله سهيلاً إنّه كان عشاراً باليمن ولعن لله الزُّهرة فإنّها فتنت ملكين.

وقال مجاهد: كنت مع ابن عمر ذات ليلة فقال لي: أرمق بالكوكبة يعني الزُّهرة فإذا طلعت فأيقظني. فلما طلعت ايقظته فجعل ينظر إليها ويسبّها سباً شديداً. فقلت: رحمك الله سببت نجماً سامعاً مُطيعاً ماله ليسبّ؟ فقال: إنّ هذه كانت بغياً. فلقى ملكان منها مالقيا.

وقال ابن عمر إذا رأى الزُّهرة قال: لا مرحباً بها ولا أهلاً وروى أبو عثمان [المرندي] عن ابن عباس: إنّ المرأة التي فتنت بها الملكان مُسخت فهي هذه الكوكبة الحمراء يعني الزهرة قال: وكان يسميها بيذخت. وأنكر الآخرون هذا القول. قالوا: ان الزهرة من الكواكب السبعة السيارة التي جعلها الله تعالى قواماً للعالم وأقسم بها فقال: ﴿فلا أقسم بالخنس والجوار الكنس﴾^(١). قلنا كانت هذه التي فتنت هاروت وماروت امرأة كانت تسمى زهرة من جمالها فلما بغت مسخها الله تعالى شهياً فلما رأى رسول الله ﷺ الزهرة ذكر هذه المرأة لموافقة الاسمين فلعنها، وكذلك سهيل العشار ولما رأى رسول الله ﷺ النجم ذكره فلعنه وبدل عليه ما روى قيس ابن عبّاد عن ابن عباس في هذه القصة:

قال: كانت امرأة فضّلت على الناس كما فضّلت الزهرة على سائر الكواكب، ومثله قال كعب الأحبار والله أعلم.

قالوا: فلما أمسى هاروت وماروت بعدما قارفا الذنب هما بالصعود إلى السماء فلم تطاوعهما أجنحتهما فعلما ما حلّ بهما فقصدا إدريس النبي ﷺ فأخبراه بأمرهما وسألاه أن يشفع لهما إلى الله عزّ وجلّ فقالا له: إنّنا رأيناك يصعد لك من العبادة مثل ما يصعد لجميع أهل الأرض فاستشفع لنا إلى ربّك؟

ففعل ذلك ادريس فخيرهما الله تعالى بين عذاب الدنيا وعذاب الآخرة فأختارا عذاب الدنيا إذ علما إنّ يتقطع فهما ببابل يعذبان.

واختلف العلماء في كيفية عذابهما فقال عبدالله بن مسعود: هما معلّقان بشعورهما إلى قيام الساعة.

قتادة: كبّلا من أقدامهما إلى أصول أفخاذهما.

مجاهد: إنّ جبّاً ملئت ناراً فجعلها فيها حضيف معلّقان منكسان في السلاسل.

عمير بن سعد: منكوسان يضربان بسياط الحديد.

ويروى إنّ رجلاً أراد تعلّم السحر فقصد هاروت وماروت فوجدهما معلّقين بأرجلهما

(١) سورة التكوين: ١٦.

مزرقّة عيونهما مسوّدّة جلودهما ليس بين السنّتهما وبين الماء إلاّ قدر أربع أصابع وهما يعذبان بالعطش فلما رأى ذلك هاله مكانهما فقال: لا إله إلاّ الله وقد نهى عن ذكر الله فلمّا سمعا كلامه قالوا له: من أنت؟ قال: رجل من الناس. قالوا: ومن أيّ أمة أنت؟

قال: من أمة محمّد ﷺ. قالوا: وقد بعث محمّد؟ قال: نعم قالوا: الحمد لله وأظهرا الاستبشار. فقال الرجل: وممّ إستبشاركما؟

قالوا: لأنّه نبي السّاعة وقد دنا إنقضاء عذابنا. قالوا ومن ثمّ استغفار الملائكة لبني آدم. وعن الأوزاعي قال: المعنى إنّ جبرئيل أتى النبي ﷺ فقال له: «يا جبرئيل صف لي النّار؟ فقال: إنّ الله أمر بها فأوقد عليها ألف عام حتّى احمرّت ثمّ أوقد عليها ألف عام حتّى اصفرّت ثمّ أوقد عليها ألف عام حتّى اسودّت فهي سوداء مظلمة لا يضي لهيبتها ولا جمرها، والذي بعثك بالحق لو أنّ ثوباً من ثياب أهل النّار أظهر لأهل الأرض لماتوا جميعاً ولو أنّ ذنوباً من سرايها صبّت في الأرض جميعاً لقتل من ذاقه، ولو أنّ ذراعاً من السلسلة التي ذكرها الله وضع على جبال الأرض جميعاً لذابت وما استقلّت ولو إنّ رجلاً دخل النّار ثمّ أخرج منها لمات أهل الأرض من نتن ريحه وتشويه خلقه وعظمه فبكى النبي ﷺ وبكى جبرئيل لبكائه وقال: أتبكي يا محمّد وقد غفر الله لك ما تقدّم من ذنبك وما تأخّر؟ قال: «أفلا أكون عبداً شكوراً» [٩٧]، ولم يكيت يا جبرئيل وأنت الرّوح الأمين أمين الله على وحيه؟ قال: أخاف أن أبتلّي بما أبتلّي هاروت وماروت. فهو الذي منعي عن اتكالي على منزلي عند ربّي فأكون قد آمنت مكره فلم يزالا يبكيان حتّى نوديا من السّماء أنّ يا جبرئيل ويا محمّد إنّ الله قد أمنكما أن تعصياه فيعذبكما^(١) ففضّل محمّد على الأنبياء كفضل جبرائيل على ملائكة السّماء.

﴿وما يعلمان﴾ يعني الملكين ﴿من أحد﴾ من صلة لا يعلمان السحر أحداً حتّى ينصحاء أولاً وينهياه ويقولوا ﴿إنّما نحن فتنة﴾ ابتلاء ومحنة.

﴿فلا تكفر﴾ بتعلم السحر وأصل الفتنة الاختبار.

تقول العرب: فتنت الذهب إذا أدخلته النّار لتعرف جودته من رداءته.

وفتنت الشمس الحجر إذا سوّدته.

وإنّما وحدّ الفتنة وهما إثنان؛ لأنّ الفتنة مصدر والمصدر لا تثنى ولا تجمع كقولهم: ﴿وعلى سمعهم﴾ وفي مصحف أبي: وما يعلم الملكان من أحد حتّى يقولوا إنّما نحن فتنة فلا تكفر سبع مرّات.

(١) إلى هنا في بحار الأنوار: ٣٠٦/٨ ح ٦٤.

Bu Bölümde Ne Öğrendik

Ebu İshak es-Sa'lebi'nin tefsir ilmindeki yerini, tefsir anlayışını, tefsirinin adını, özelliklerini, içeriğini, Bakara suresindeki ilgili ayetleri tefsir ediş tarzını, ayetleri tefsir ederken diğer ayetlerden ve hadislerden nasıl yararlandığını, kelimelere nasıl mana verdiğini öğrenmiş olduk. Ayrıca tefsirinde ne kadar çok israili haberlere yer verdiğini gördük ki bu açıdan çok eleştirilmiştir.

Bölüm Soruları

- 1) Es-Sa'lebî'nin vefaati tarihi aşağıdakilerden hangisidir?
  - A) Muharrem 425
  - B) Kasım 1035
  - C) Kasım 427
  - D) Muharrem 135
  - E) III. Yüzyıl ortaları
- 2) Es-Sa'lebî tefsir yaparken aşağıdaki metodlardan hangisini kullanmıştır?
  - A) Kıssadan hisse metodu
  - B) Sadece ayetle ayeti tefsir metodu
  - C) Sadece ayeti sünnetle açıklama metodu
  - D) Rivayet metodu
  - E) Dirayet metodu
- 3) Aşağıdakilerden hangisi Es-Sa'lebî'nin eserleri arasında değildir?
  - A) Arâisü'l-Mecâlis
  - B) Katlâ el-Kur'ân
  - C) El-Keşfu ve'l-beyan
  - D) el-Kâmil fi'l-Kur'ân
  - E) El-Kamil Fi't-Tarih
- 4) Es-Sa'lebî hangi tefsir ekolünün temsilcileri arasındadır?
  - A) Nişabur
  - B) Kûfe
  - C) Mekke
  - D) Medine
  - E) Bağdat
- 5) Kaynaklar, es-Sa'lebî'nin kendi döneminde tefsir ilminin yegâne otoritesi olduğunu ve tefsirinin diğer tefsirlerden üstün olduğunu söylemektedirler. (Doğru/Yanlış)
- 6) Tefsirinde tasavvufî yorumlara yer verdiği için dolayı tefsiri, işârî tefsirler arasında sayılmaktadır. (Doğru/Yanlış)
- 7) Sahabe tefsirine azamî önem göstererek âyetleri tefsir ederken sahabe tefsirinden çokça nakilde bulunmuştur. Ayrıca tefsirine sahabenin öğrencileri olmaları bakımından tabiûn tefsirine önemli yer vermiştir. (Doğru/Yanlış)
- 8) Arâisü'l-Mecâlis fi Kasasi'l-Kur'ân isimli eseri Es-Sa'lebî'nin tefsirindeki peygamber kıssalarına ilişkin tefsirî izahatın genişletilmiş halini içermektedir ve adeta tefsirini tamamlamaktadır. Buna karşın bu eseri, tefsiri kadar ilgi görmemiştir. (Doğru/Yanlış)
- 9) el-Keşfu ve'l-Beyân bir çok müellif tarafından mükemmel olarak nitelendirilse de zayıf bazı rivayetlere ve İsrailiyyat kabilinden kıssa ve haberlere yer vermesi bakımından da eleştirilen bir tefsirdir. (Doğru/Yanlış)
- 10) Es-Sa'lebî tefsirinde Sahabe ve Tâbiûn sözlerine dayanan ..... metodunu kullanmıştır.

1 – c; 2 – d; 3 – e; 4 – a; 5 – Doğru; 6 – Doğru; 7 – Doğru; 8 – Doğru; 9 – Doğru; 10 - rivayet

**6. MAVERDİ, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE
TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN**

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Bu derste Tefsir Tarihinin önemli simalarından olan el-Maverdi'yi ve tefsir anlayışını öğrenecek, yazdığı tefsirin genel özelliklerini, içeriğini görmüş olacağız. Ayrıca tefsirinin tercüme edilip edilmediğini de göstereceğiz. Maverdi'nin tefsirinden örnek bir metni okuyup tartışarak tefsirini yakinen tanımayı, değerlendirmeyi, böylece metin okuma ve anlama, anladığından neticeler çıkarabilme bilgi ve becerisinin elde edilmesini sağlamaya çalışacağız.

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- 1) Maverdi'nin yaşadığı dönemi araştırın ve ondan önce yazılmış tefsirlerin genel özellikleri hakkında bilgi toplayın.
- 2) Maverdi'nin tefsir dışında bilhassa siyaset alanında çok meşhur olmuş bir eseri vardır, bunun hangi eser olduğunu araştırınız.
- 3) Maverdi'nin tefsiri Türkçeye tercüme edilmiş midir? Araştırınız.

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
Örnek metin üzerinden Kur'an'ı yorumlama	Örnek metin üzerinden Kur'an'ın nasıl yorumlandığı ve nasıl yorumlanması gerektiği öğrenilir, bu konuda tecrübe kazandırılır.	Örnek metin okuma, metni çözümleme, metne dayalı değerlendirme ve tartışma yaparak konunun daha kolay anlaşılması sağlanacaktır.

Anahtar Kavramlar

- Tefsir
- El-Maverdi
- El-Ahkamu's-Sultaniyye
- İsrailiyat
- Dirayet
- Sebeb-i nüzul

Giriş

Bu derste ilk dönem müfessirlerinden sayılan Mâverdî (H.364-450/M. 974-1058) ve *en-Nüket ve'l-Uyûn* adlı tefsiri hakkında bilgi sunulacak ardından tefsirden örnek bir metin üzerinden tahliller yapılacaktır. Üzerinde tahlil yapılacak kısım Yasin suresinin ilgili ayetleridir. Öğrenci bu derste kendisi bir politikacı ve diplomat olan Mâverdî'nin hayatını ve eserini tanıyacak, ansiklopedik denebilecek yöntemini tanıyacaktır. Ayrıca ilk kaynaklardan olan Mâverdî tefsirinden bir metin okumuş ve tahlil etmiş olacaktır.

6.1. Ebû'l-Hasan el-Mâverdî'nin (v. 450/1058) Hayatı

Hicrî beşinci asrın en önemli âlimlerinden biri Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib Mâverdî el-Basrî'dir. Basra'da gül üretimi ile uğraşan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş olan el-Mâverdî, eğitimini doğduğu yer olan Basra'da ve daha sonra gidip yerleştiği Bağdat'ta yapmıştır. Ailesi hakkında yeterli bilgiye sahibi olamadığımız

Mâverdî, dönemin birçok ünlü hocasından dersler almıştır. Kendisi de pek çok öğrenci yetiştirmiş, aynı zamanda çok sayıda kitap yazarak ilme hizmet etmiştir. Fıkıh, Usul, Tefsir ve Arapçada imam olduğu belirtilen el-Mâverdî'nin *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* ve *Edebü'd- Dînyâ ve'd-Dîn* adlı eserleri kendisine büyük şöhret kazandıran çok önemli iki eseridir.

Kâdî'l-Kudat olan Mâverdî, aynı zamanda dönemin etkili gücü olan Büveyhiler ile Abbâsî halifeleri arasında arabuluculuk yaparak siyaset ve diplomaside de görev almıştır.

Üstün bir ahlaka sahip olan Mâverdî, 86 yaşındayken 450/1058 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir. Cenaze namazını öğrencisi el-Hatîp el-Bağdâdî kıldırılmıştır.

Resim 13: Müfessir Mavardi'nin doğduğu Basra şehrinden bir görünüm
<https://www.google.com.tr/search?> (15 Temmuz 2015).

Müfessirimizin, özellikle ilk tahsilini o zamanlar Bağdat'a hâkim olan Mu'tezilî âlimlerden almış olması hasebiyle Mu'tezile mezhebine, bu mezhebin Ehl-i sünnete en yakın ve ılımlı fırkasına mensup olduğu ileri sürülmüştür. Başka bir ifadeyle Ehl-i sünnete mensup olmakla birlikte kanaatine uygun gelen yerlerde Mu'tezilenin fikrine iştirak etmiştir. Bilhassa kader konusunda Mu'tezileye muvafakat etmiştir. Mâverdî ve tefsirine Mu'tezilî ithamında bulunan ve eleştirenlerin başında kendisinden iki asır sonra yaşamış olan İbn Salâh (v.643/1245) gelmektedir.

Amel olarak Şâfiî mezhebine mensup olup döneminde bu mezhebin en önemli temsilcilerinden idi. Bilhassa Şâfiî Fıkhiyla ilgili yazmış olduğu *el-Hâvî* ve *el-İknâ*' adlı eserleri oldukça meşhurdur. Bununla beraber el-Mâverdî bu konuda mutassıp biri değildi. Diğer mezhepleri de saygıyla karşılayan ve onlara da muttali olan bir âlimdi. Tefsirinde fikhî konulara değindiğinde diğer mezheplerin görüşlerini herhangi bir eleştiriye tabi tutmadan verir. Şâfiî mezhebinin kendi dönemindeki imamlarından olduğu halde bazı konularda İmam Şâfiî'ye ihtilaf etmiş ve kendine has görüşler beyân etmiştir.

6.2. Mavardi'nin en-Nüket ve'l-Uyun Adlı Tefsiri

Müfessirimizin tefsirinin adı *en-Nüket ve'l-Uyûn*'dur, ama *Tefsîru'l-Mâverdî* diye de bilinmektedir. Öteden beri birçok tefsirimizde oldukça anlaşılır durumda olan ayetler üzerinde

uzun uzun yorumlar yapıldığı gibi, ayetlerde geçen son derece açık her kelimeye de yorum yapılmaya çalışılmıştır. Bundan dolayı da tefsirler uzadıkça uzamış, okuyucuya bıkkınlık verir olmuştur. Oysa açık ve anlaşılır ayetleri –sanki okuyucuyu bunları anlayacak kapasitede değilmiş gibi kabul ederek- eşdeğer kelimelerle veya basit cümlelerle açıklamaya hiç gerek yoktur. İşte Mâverdî böyle yapmıştır. Eserde bütün ayetlerin tefsiri yapılmamış; anlamı açık olan ayetler okuyucunun anlayışına bırakılmış, anlamı kısmen kapalı olan ayetler ise tefsir edilmiştir.

Tefsir yapılırken ayetin anlamı hakkında önceki âlimlerden gelen farklı rivâyetler sistematik bir şekilde ve görüşü onu söyleyen âlime isnad ederek vermiştir. Böylece detaya inmeden ve laf kalabalığına boğmadan o ayetin nasıl anlaşılacağına dair görüşleri okuyucuya net bir şekilde ve derli toplu olarak sunmuştur. Bu konuda diğer ayetlerde veya Hz. Peygamber ile Sahâbenin kavlinde bir açıklama varsa onu da zikretmiştir. Bu açıdan tefsir, rivâyet tefsiri özellikleri taşımaktadır. Tefsir üslup olarak üzerinde durduğu ayetle ilgili rivâyet ve görüşleri serdeden ansiklopedik bir özellik arz eder. Yer yer rivâyet ve görüşler arasında kendi görüş ve tercihini de belirtmekle beraber genelde rivâyet ve görüşleri nesnel şekilde aktarmayı tercih eder.

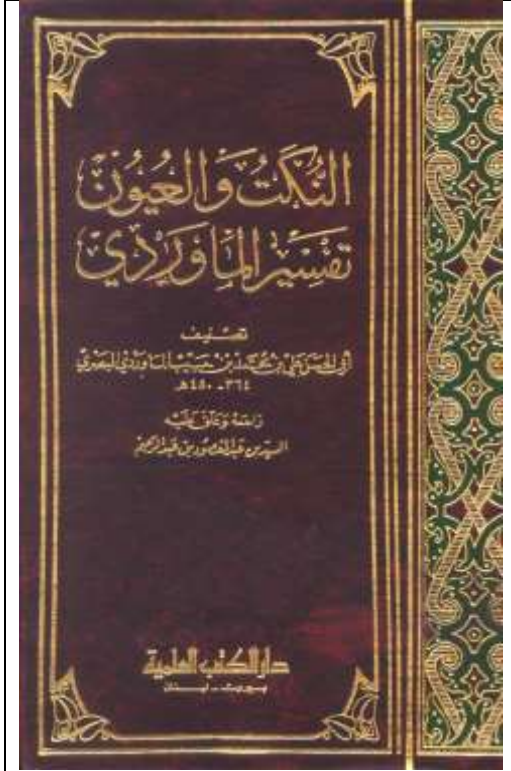
Eserde fıkıh ve kıraat konusunda da önemli açıklamalar yapılmıştır. Fıkhî konularda diğer mezheplerin görüşlerine yer vermekle birlikte mensubu olduğu Şâfiî mezhebine öncelik vermiştir.

Tefsirde akıcı bir üslup kullanılmıştır. Müellifimiz ayetleri tefsir ederken Esbâb-ı nüzûl ilminden bolca istifade etmiştir. Neshi kabul eden el-Mâverdî, tefsirinde nâsih ve mensûh ayetlerden bahsetmiştir.

Çok özlü ve faydalı bir tefsir olan eserde zaman zaman İsrâilî haberlere de yer verilmiştir. Ne yazık ki tefsirde az da olsa zayıf ve uydurma hadis ve haberler de bulunmaktadır.

Tefsirde zaman zaman dil/lügat tahlilleri de yapılmış, farklı vecihlere göre ayete anlamlar verilmiştir. Bu açıdan dirâyet tefsiri özellikleri de taşımaktadır.

Ayetlerde Mâverdî tefsirinde incelediği ayetlerde şayet kırâat farklılıkları varsa bunları da belirtmiştir.

Resim 14: Mâveridî'nin en-Nüket ve'l-Uyûn adlı tefsiri

Müfessir Kelâmî tartışmaların yaşandığı ayetlere ve tartışmalara da tefsirinde yer vermiştir. Bu yerlerde Ehl-i Sünnet, Mu'tezile ve Müşebbihe başta olmak üzere farklı ekollerin görüşlerini eleştiriye tabi tutmaksızın aktarmıştır. Bu nedenle tefsirin sadece ilim erbabınca okunabileceği belirtilmiş, doğru ve yanlış ayırt edebilecek kabiliyeti bulunmayıp ilim ehli olmayan kimselerin okumamasına dair uyarılar yapılmıştır. Mâveridî ve tefsirine Mutezili ithamında bulunan ve eleştirenlerin başında kendisinden iki asır sonra yaşamış olan İbn Salâh (v.643/1245) gelmektedir.

Mâveridî tefsirinde zaman zaman işârî yorumlara da yer vermiş ve ilgili ayetleri bu zaviyeden tefsir etmiştir. Bunları zahiri manayı verdikten sonra zikretmiştir. Ancak sözünü ettiği işârî yorumlar, ayetin zâhirî manasına muvafık olan yorumlar olup, herhangi bir bâtinî yönü bulunmamaktadır.

Mâveridî'nin tefsirinde en önemli kaynakları arasında Yahya b. Sellâm, Taberî, Câhız, Zeccâc ve Ebu Ubeyde Mamer b. Müsenna görünmektedir. Bu kaynakların özelliklerinden de anlaşılacağı üzere Mâveridî'nin tefsirinde rivayetler önemli olduğu kadar dil tahlilleri de büyük öneme sahiptir. Mâveridî'nin Tefsiri, Abdulsûd b. Abdurrahman tarafından üzerinde talikler yapılarak 6 cilt halinde neşredilmiştir.

Mâveridî'nin *en-Nüket ve'l-Uyûn* tefsiri kendinden sonraki tefsirler için önemli bir kaynak olmuştur. İbnü'l-Cevzî (v. 597/1200) *Zâdü'l-Mesîr*'de, Kurtubî (v. 671/1272) *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*'da; Şevkânî (v. 1250/1834) *Fethu'l-Kadîr*'de, Âlûsî (v. 1857/1924) *Rûhu'l-Meânî*'de Mâveridî'nin tefsirinden istifade etmişlerdir.

Mâveridî'nin tefsiri, yazıldıktan sonraki dönemlerde bir kısım müfessire kaynaklık etmiş olmakla beraber pek fazla tanınıp yaygınlaşmamıştır. 20. yüzyılda neşredildikten sonra

yeniden ilim dünyasında tanınmaya başlamıştır. Oldukça başarılı bir Kur'ân tercümesi hazırlamış olan Mustafa Öztürk de Mâverdi'nin tefsirinden bolca istifade etmiştir.

6.3. Maverdi'nin en-Nuket ve'l-Uyun Adlı Tefsirinden Örnek Metin

سورة يس الآية - ١٣ - ١٧

وَأَضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ ﴿١٣﴾ إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ فَقَالُوا إِنَّا إِلَيْكُمْ مُّرْسَلُونَ ﴿١٤﴾ قَالُوا مَا أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا وَمَا أَنْزَلَ الرَّحْمَنُ مِنْ شَيْءٍ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَكْذِبُونَ ﴿١٥﴾ قَالُوا رَبَّنَا يَعْلَمُ إِنَّا إِلَيْكُمْ لَمُرْسَلُونَ ﴿١٦﴾ وَمَا عَلَيْنَا إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ ﴿١٧﴾

قوله عز وجل: ﴿وَأَضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ﴾ هذه

القرية هي أنطاكية من قول جميع المفسرين.

﴿إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا﴾ اختلف في اسميهما على ثلاثة أقاويل:

أحدها: أنهما شمعون ويوحنا، قاله شعيب.

الثاني: صادق وصدوق، قاله ابن عباس وكعب الأحماس ووهب بن منبه.

الثالث: سمعان ويحيى، حكاه النقاش.

﴿فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ﴾ فيه ثلاثة تأويلات:

أحدها: فشددنا، قاله مجاهد.

الثاني: فزدنا، قاله ابن جريج.

الثالث: قوينا مأخوذ من العزة وهي القوة المنبذة، ومنه قولهم: من عز ويز.

واختلف في اسمه على قولين:

أحدهما: يونس قاله شعيب.

الثاني: شلوم، قاله ابن عباس وكعب ووهب. وكان ملك أنطاكية أحد الفراعنة

يعبد الأصنام مع أهلها، وكانت لهم ثلاثة أصنام يعبدونها، ذكر النقاش أن أسماءها

رومس وقيل وارطميس.

واختلف في اسم الملك على قولين:

أحدهما: أن اسمه أنطيوخس، قاله ابن عباس وكعب ووهب.

الثاني: انطرا، قاله شعيب.

قوله عز وجل: ﴿مَا أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا﴾ وهذا القول منهم إنكار لرسالته،

ويحتمل وجهين.

أحدهما: أنكم مثلنا غير رسل وإن جاز أن يكون البشر رسلاً.

الثاني : إن مثلكم من البشر لا يجوز أن يكونوا رسلاً .
﴿وَمَا أَنْزَلَ الرَّحْمَنُ مِنْ شَيْءٍ﴾ يحتمل وجهين :
أحدهما : أن يكون ذلك منهم إنكاراً للرحمن أن يكون إلهاً مرسلأ .
الثاني : أن يكون ذلك إنكاراً أن يكونوا للرحمن رسلاً .
﴿إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَكْذِبُونَ﴾ يحتمل وجهين :
أحدهما : تكذبون في أن لنا إلهأ .
الثاني : تكذبون في أن تكونوا رسلاً .
قوله عز وجل : ﴿قَالُوا رَبُّنَا يَعْلَمُ إِنَّا إِلَيْكُمْ لَمُرْسَلُونَ﴾ فإن قيل يعلم الله تعالى أنهم لا تكون حجة عند الكفار لهم .
قيل يحتمل قولهم ذلك وجهين :
أحدهما : معناه ربنا يعلم إنا إليكم لمرسلون بما يظهره لنا من المعجزات ، وقد قيل إنهم أحيوا ميتأ وأبرؤوا زمينأ .
الثاني : أن تمكين ربنا لنا إنما هو لعلمه بصدقنا .
واختلف أهل العلم فيهم على قولين :
أحدهما : أنهم كانوا رسلاً من الله تعالى إليهم .
الثاني : أنهم كانوا رسل عيسى عليه السلام من جملة . الحواريين أرسلهم إليهم فجاز ، لأنهم رسل رسول الله ، أن يكونوا رسلاً لله ، قاله ابن جريج .
﴿وَمَا عَلَيْنَا إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ﴾ يعني بالإعجاز الدال على صحة الرسالة أن الذي على الرسل إبلاغ الرسالة وليس عليهم الإجابة ، وإنما الإجابة على المدعويين دون الداعين .

قَالُوا إِنَّا تَطَيَّرْنَا بِكُمْ لَئِن لَّمْ تَنْتَهُوا لَنَرْجِمَنَّكُمْ وَلَيَمَسَّنَّكُم مِّنَّا عَذَابٌ أَلِيمٌ
﴿١٨﴾ قَالُوا طَيَّرْنَا بِكُمْ أَفَلَا لَكُمْ أَعْيُنٌ أَذْكُرْتُمْ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ ﴿١٩﴾

قوله عز وجل : ﴿قَالُوا إِنَّا تَطَيَّرْنَا بِكُمْ﴾ فيه ثلاثة أوجه :
أحدها : تشاءنا بكم ، وعساهم قالوا ذلك لسوء أصابهم ، قاله يحيى بن سلام . قيل إنه حبس المطر عن أنطاكية في أيامهم .

الثاني : معناه إن أصابنا شر فإنما هو من أجلكم ، قاله قتادة . تحذيراً من الرجوع عن دينهم .

الثالث : استوحشنا منكم فيما دعوتونا إليه من دينكم .

﴿لَئِن لَّمْ تَنْتَهُوا لَنَرْجُمَنَّكُمْ﴾ فيه ثلاثة أوجه :

أحدها : ل نرجمنكم بالحجارة ، قاله قتادة .

الثاني : لنقتلنكم ، قاله السدي :

الثالث : لنشتمنكم ونؤذيكُم ، قاله النقاش .

﴿وَلَيَمَسَّنَّكُم مِّنَّا عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ فيه وجهان :

أحدهما : أنه القتل .

الثاني : التعذيب المؤلم قبل القتل .

قوله عز وجل : ﴿قَالُوا طَائِرُكُم مَّعَكُمْ أَئِن ذُكِّرْتُم﴾ فيه أربعة أوجه :

أحدها : أن أعمالكم معكم أثن ذكرناكم بالله تطيرتم بنا ، قاله قتادة .

الثاني : أن الشؤم معكم إن أقمتم على الكفر إذا ذكرتم ، قاله ابن عيسى .

الثالث : معناه أن كل من ذكركم بالله تطيرتم به ، حكاه بعض المتأخرين .

الرابع : أن عملكم ورزقكم معكم ، حكاه ابن حسان المالكي .

﴿بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ﴾ فيه وجهان :

أحدهما : في تطيركم ، قاله قتادة .

الثاني : مسرفون في كفركم ، قاله يحيى بن سلام . وقال ابن بحر : السرف ها

هنا الفساد ومعناه بل أنتم قوم مفسدون ، ومنه قول الشاعر^(٦) :

إن امرأ سرف الفؤاد يرى عسلاً بماء غمامة شتمي

وقيل : إن شمعون من بينهم أحياناً بنت ملك أنطاكية من قبرها ، فلم يؤمن أحد

منهم غير حبيب النجار فإنه ترك تجارته حين سمع بهم وجاءهم مسرعاً فأمن ، وقتلوا

جميعاً وحبيب معهم ، وألقوا في بئر . قال مقاتل : هم أصحاب الرس . ولما عرج

بروح حبيب إلى الجنة تمنى فقال ﴿يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ

الْمُكْرَمِينَ﴾

(٦) هو طرفة بن العبد والبيت في اللسان (سرف) والشطر الثاني فيه :

عسلاً بماء سحابة شتمي

وَجَاءَ مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى قَالَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ ﴿٢٠﴾
 اتَّبِعُوا مَنْ لَا يَسْئَلُكُمْ أَجْرًا وَهُمْ مُهْتَدُونَ ﴿٢١﴾ وَمَالِيَ لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي
 وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٢٢﴾ أَأَتَّخِذُ مِنْ دُونِهِ آلِهَةً إِنْ يُرِدْنِ الرَّحْمَنُ بِضُرٍّ لَا تُغْنِي
 عَنِّي شَفَعَتُهُمْ شَيْئًا وَلَا يُنْقِذُونِ ﴿٢٣﴾ إِنْ أَرَادَنِيَ ضِلَالٌ مُبِينٌ ﴿٢٤﴾ إِنْ
 ءَامَنْتُ بِرَبِّكُمْ فَاسْمَعُونَ ﴿٢٥﴾

قوله عز وجل: ﴿وَجَاءَ مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى﴾ اختلف فيه على ثلاثة

أقويل:

أحدها: أنه كان إسكافاً، قاله عمر بن عبد الحكيم.

الثاني: أنه كان قصاراً، قاله السدي.

الثالث: أنه كان حبيب النجار، قاله ابن عباس، وعكرمة، ومجاهد.

﴿قَالَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ﴾ وفي علمه بنسوتهم^(٧) وتصديقه^(٨) لهم

قولان:

أحدهما: لأنه كان ذا زمانة أو جذام فأبرؤوه، قاله ابن عباس.

الثاني: لأنهم لما دعوه قال أناخذون على ذلك أجراً؟ قالوا لا، فاعتقد صدقهم

وآمن بهم، قاله أبو العالية.

قوله عز وجل: ﴿اتَّبِعُوا مَنْ لَا يَسْئَلُكُمْ أَجْرًا﴾ يحتمل وجهين:

أحدهما: أن يكون قال ذلك تنبيهاً على صدقهم.

الثاني: أن يكون قال ذلك ترغيباً في إجابتهم.

﴿وَهُمْ مُهْتَدُونَ﴾ يحتمل وجهين:

أحدهما: مهتدون لهدايتكم.

الثاني: مهتدون فاهتدوا بهم.

قوله عز وجل: ﴿وَمَا لِيَ لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي﴾ أي خلقتني ﴿وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

(٧) وفي هذا خلاف بين العلماء واستشكالا كبيرا راجع تفسير ابن كثير (٥٦٩/٣).

(٨) واستظهر ابن كثير كونهم رسل من عند الله وليسوا من الحوارين لأنه لم يدل على ذلك دليل من سياق

الآيات (٥٦٩/٣).

أي تبعثون. فإن قيل: فلم أضاف الفطرة إلى نفسه والبعث إليهم وهو معترف أن الله فطرهم جميعاً وبعثهم إليه جميعاً؟
قيل: لأنه خلق الله تعالى له نعمة عليه توجب الشكر، والبعث في القيامة وعيد يقتضي الزجر، فكان إضافة النعمة، إلى نفسه إضافة شكر، وإضافة الزجر إلى الكافر أبلغ أثراً.

قال قتادة: بلغني أنهم لما قال لهم: وما لي لا أعبد الذي فطرني وثبوا عليه وثبة رجل واحد فقتلوه وهو يقول: يا رب اهد قومي، أحسبه قال: فإنهم لا يعلمون.

قوله عز وجل: ﴿إِنِّي ءَامَنْتُ بِرَبِّكُمْ فَاسْمِعُونِ﴾ فيه قولان:

أحدهما: أنه خاطب الرسل بذلك أنه يؤمن بالله ربهم ﴿فَاسْمِعُونِ﴾ أي فاشهدوا لي، قاله ابن مسعود.

الثاني: أنه خاطب قومه بذلك، ومعناه إني آمنت بربكم الذي كفرتم به فاسمعوا قولي، قاله وهب بن منبه.

قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ ﴿٢٦﴾ بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ ﴿٢٧﴾

قوله عز وجل: ﴿قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ﴾ فيه قولان:

أحدهما: أنه أمر بدخول الجنة.

الثاني: أنه أخبر بأنه قد استحق دخول الجنة لأن دخولها يستحق بعد البعث.

﴿قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ﴾ في هذا التمني منه قولان:

أحدهما: أنه تمنى أن يعلموا حاله ليعلموا حسن مآله وحميد عاقبته.

الثاني: أنه تمنى ذلك ليؤمنوا مثل إيمانه فيصيروا إلى مثل حاله. قال ابن

عباس: نصح قومه حياً وميتاً.

ويحتمل قوله: ﴿وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ﴾ وجهين:

أحدهما: ممن أكرمه بقبول عمله.

الثاني: ممن أحله دار كرامته.

Bu Bölümde Ne Öğrendik

El-Maverdi'nin tefsir ilmindeki yerini, tefsir anlayışını, tefsirinin adını, özelliklerini, içeriğini, Yasin suresindeki ilgili ayetleri tefsir ediş tarzını, ayetleri tefsir ederken diğey ayetlerden ve hadislerden nasıl yararlandığını, kelimelere nasıl mana verdiğini öğrenmiş olduk.

Bölüm Soruları

1. Mâverdî hakkında aşağıdakilerden hangisi doğrudur.

- a) Mâverdî Hicri 4.yy-5.yy/ Miladi 10. yy 11. yy'da Bağdat'da yaşamış bir müfessirdir.
- b) Mâverdî Hicri 5.yy-6.yy/ Miladi 11. yy 12. yy'da Basra'da yaşamış bir müfessirdir.
- c) Mâverdî Hicri 4.yy-5.yy/ Miladi 10. yy 11. yy'da Şam'da yaşamış bir müfessirdir.
- d) Mâverdî Hicri 5.yy-6.yy/ Miladi 11. yy 12. yy'da Bağdat'da yaşamış bir müfessirdir.
- e) Mâverdî Hicri 5.yy-6.yy/ Miladi 11. yy 12. yy'da Bağdat'da yaşamış bir müfessirdir.

2. Mâverdî'nin *en-Nüketü ve'l-Uyûn* tefsirinin etkilediği tefsirler hangileridir?

3. Mâverdî'nin *en-Nüketü ve'l-Uyûn* tefsiri hakkında aşağıdaki ifadelerden hangisi doğru değildir.

- a) Rivayet tefsiridir.
- b) Dirayete yer verir.
- c) Bir kısmı işari tefsir özelliği taşır.
- d) Fıkhî yorumlara yer verir.
- e) Kelamî görüşlere nesnel şekilde değinir.

4. Örnek metinde Mâverdî'nin *en-Nüketü ve'l-Uyûn* isimli tefsirinin hangi özelliği en belirgin şekilde ortaya çıkmaktadır.

- a) Ayetin tefsiri hakkında görüşleri listelemesi
- b) İşari yoruma dikkat çekmesi
- c) Ayeti tabiun sözlerinden çok sahabe sözleriyle tefsir etmesi
- d) Dil tahlillerini önemsemesi
- e) Kelami konuları öncelemesi

5. Yasin suresinin ilgili ayetlerinin tefsirini ele alan metinde Mâverdî Kur'ân'da israili haberler konusunda aşağıdakilerden hangisini yapmıştır?

- a) İsrailiyatı şiddetle reddetmiştir.
- b) İsrailiyatı şiddetli bir şekilde savunmuştur.
- c) İsrailiyata yer vermiş ama hakkında herhangi bir değerlendirme yapmamıştır.
- d) İsrailiyata hiç yer vermemiştir.

e) İsrailiyat hakkında alimlerin görüşlerini vermiştir.

6. Mâverdî'nin *en-Nüketü ve'l-Uyûn* tefsiri hakkında aşağıdakilerden hangisi yanlıştır?

a) Her ayetin tefsirine yer vermemesi

b) Nesnel şekilde kelami görüşlere yer vermesi

c) Fıkhi konularda Şafii mezhebine tabi olması

d) Diplomat ve politik kimliğiyle tefsirine görüşlerini yansıtmış olması

e) Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri, Hadis ve sahabe sözleriyle tefsire öncelik vermesi

7. Mâverdî'nin *en-Nüketü ve'l-Uyûn* tefsirine eserleriyle kaynaklık eden müfessirleri ve eserlerini yazınız.

8. Mâverdî'nin metinde atıfta bulunduğu isimleri yazınız sahabeden olan isimleri belirtiniz

9. Mâverdî metinde "*tatayyur*" kelimesinin kaç anlamından söz etmiştir? Görüşler nedir ve kimlere aittir?

10. Mâverdî metinde şehrin ötesinden gelen adamın kişiliği hakkında kaç görüş vermektedir? Görüşler nedir ve kimlere aittir?

1 – A; 3 – A; 4 – A; 5 – C; 6 – D;

**7. BEĞAVİ, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE
TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN**

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Bu derste tefsir Tarihinin önemli simalarından olan el-Beğavi'yi ve tefsir anlayışını öğrenecek, yazdığı tefsirin genel özelliklerini, içeriğini görmüş olacağız. Ayrıca tefsirinin tercüme edilip edilmediğini de göstereceğiz. Beğavi'nin tefsirinden örnek bir metni okuyup tartışarak tefsirini yakinen tanımayı, değerlendirmeyi, böylece metin okuma ve anlama, anladığından neticeler çıkarabilme bilgi ve becerisinin elde edilmesini sağlamaya çalışacağız.

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- 1) Beğavi'nin yaşadığı dönemi araştırın ve ondan önce yazılmış tefsirlerin genel özellikleri hakkında bilgi toplayın.
- 2) Beğavi tefsirinin daha önce yazılmış bir tefsirin bir tür hülasası olduğu söylenmektedir. Bunun hangi tefsir olduğunu araştırınız..
- 3) Beğavi'nin tefsiri Türkçeye tercüme edilmiş midir? Araştırmınız.

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
Örnek metin üzerinden Kur'an'ı yorumlama	Örnek metin üzerinden Kur'an'ın nasıl yorumlandığı ve nasıl yorumlanması gerektiği öğrenilir, bu konuda tecrübe kazandırılır.	Örnek metin okuma, metni çözümleme, metne dayalı değerlendirme ve tartışma yaparak konunun daha kolay anlaşılması sağlanacaktır.

Anahtar Kavramlar

- Tefsir
- El-Beğavi
- Tasavvuf
- İsrailiyat
- Rivayet
- Sebeb-i nüzul
- Tercüme

Giriş

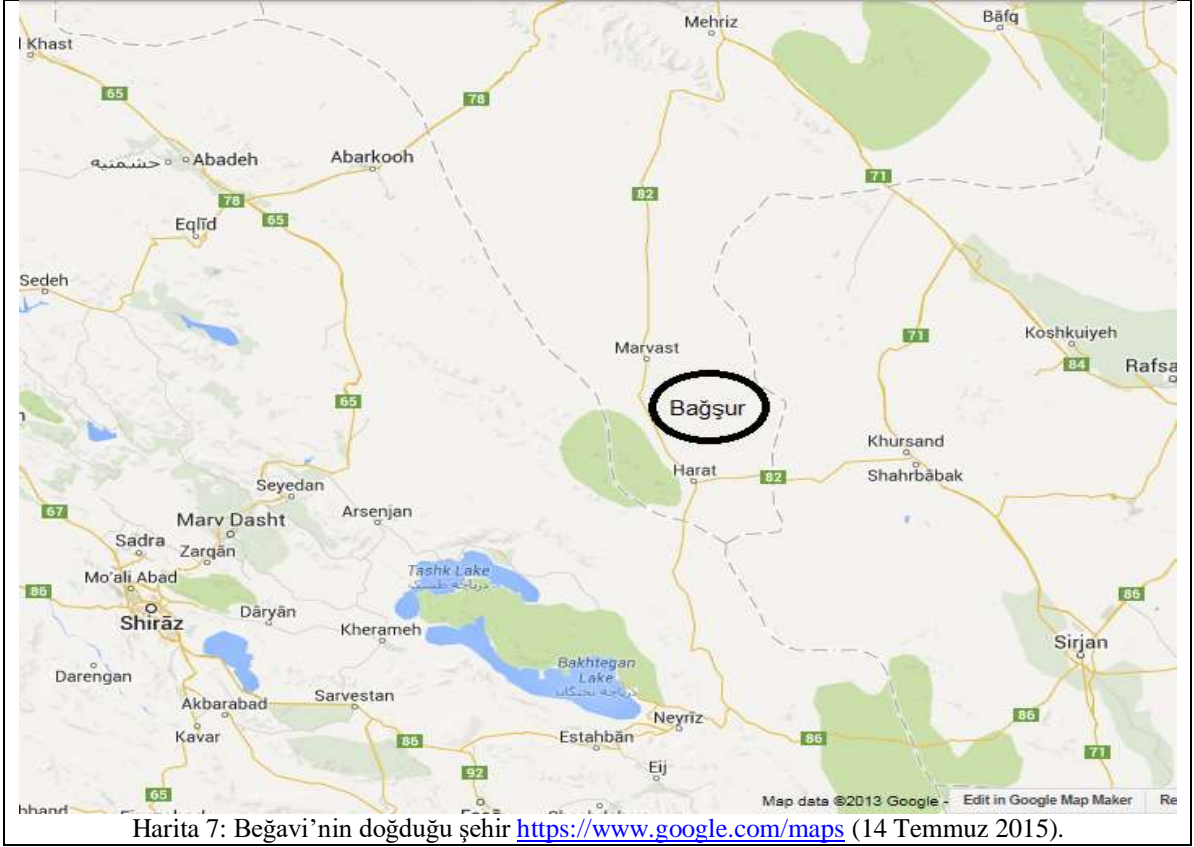
Yaşadığı dönemde bilhassa Tefsir, Hadis ve Fıkıh ilimlerinde ileri gelen bir âlim olan Beğavî ele alacağımız tefsiriyle de, tefsîr, hadis, fıkıh, kırâat, lügat, nahiv ve Kur'ân ilimleri gibi İslâmî ilimleri çok iyi bilen büyük bir âlim olduğunu göstermiş ortaya değerli bir eser koymuştur. Nitekim sonradan gelen müfessirlerin sık sık onun bu tefsirine atıfta bulunarak aynen iktibaslarda bulunmaları, hatta zaman zaman onun görüşlerini diğer müfessirlere tercih etmeleri de bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bu dersimizin hedefi işte böyle değerli bir âlim ve Tefsiri hakkında bilgi vermek, böylece Tefsir İlminin gelişim sürecinde önemli bir noktada duran müfessir ve eseri hakkında ön bilgiler edinilmesini sağlamaktır. Ayrıca onun tefsirinden bir örneğin bizzat kendi metninden okunulması ortamını sunarak öğrenciyi tefsirle doğrudan karşı karşıya getirip tefsir hakkında müşahedeye dayalı bilgi edinmesini sağlamak, metin okuma ve anlama, anladığından neticeler çıkarabilme bilgi ve becerisini kazandırmaktır.

Ancak önce, el-Maverdi ile el-Beğavi arasındaki dönemde yaşamış bazı önemli müfessirlere işaret etmek istiyoruz. Er-Râğıb el-İsfahânî (v. 450/1058), Abdulkerim el-Kuşeyrî (v. 465/1073), Ebû'l-Hasan el-Vâhidî (v. 468/1075), İlkiyâ el-Herrâsî (v. 504/1110), Tâcu'l-Kurrâ el-Kirmânî (v. 505/1110) bunların en önemlileridir. el-Kuşeyrî tasavvufi/işari tefsirin en mühim isimlerinden biridir. El-Vahidi rivayet tefsirinin mühim simalarındandır. El-Herrasi ise ahkam tefsirinin önde gelen simalarındandır ve tefsirini Şafii mezhebini esas alarak hazırlamıştır. Bunlara ve eserlerine ait yeterli bilgi *Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri I* adlı eserde mevcuttur.

7.1. el-Beğavî'nin (v. 516/1122) Hayatı

Müfessirimizin tam adı Ebû Muhammed Muhyissünneh el-Hüseyin İbn Mes'ûd b. Muhammed İbnu'l-Ferra el-Beğavî (أبو محمد محي السنة الحسين بن مسعود بن محمد ابن الفراء البغوي) olup 433/1041 tarihinde Horasan'ın Merverruz ile Herat şehirleri arasında bulunan Bağşur veya Bağ adındaki küçük kasabasında dünyaya gelmiştir.

Harita 7: Beğavî'nin doğduğu şehir <https://www.google.com/maps> (14 Temmuz 2015).

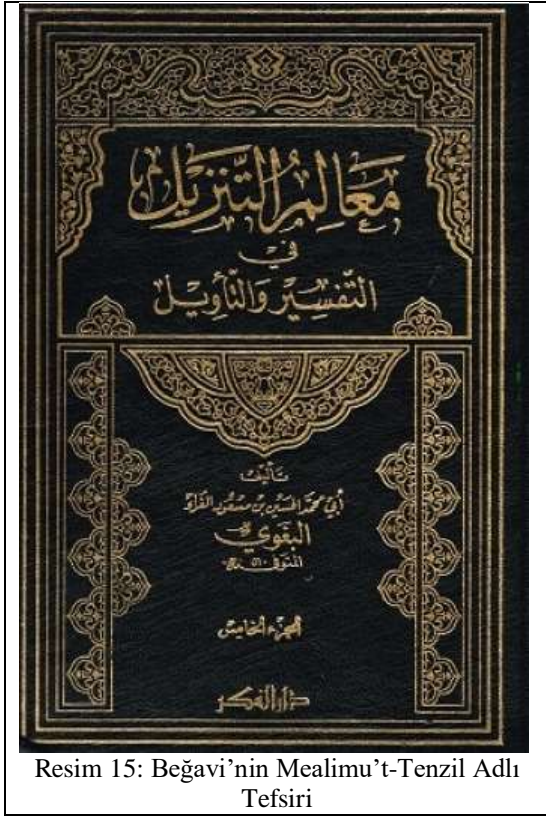
Doğduğu bu kasabaya nispetle Beğavî denmiştir. İlk tahsilini doğduğu kasaba olan Bağşur'da yapan el-Beğavî, daha sonra Merverruz'a gitmiş, orada bulunan ünlü Şâfiî fıkıh âlimi el-Kâdî el-Hüseyin'den fıkıh ilmi tahsil etmiştir. Uzun süre burada kalan el-Beğavî, daha sonra bölgenin diğer önemli ilim merkezlerini gezmiş ve oralarda bulunan âlimlerden ilim almıştır. Tekrar ikinci vatan edindiği Merverruz'a gelen Beğavî, burada kendini ilme vermiş; pek çok önemli eser yazmış ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Bilhassa Fıkıh, Tefsir ve Hadiste derya gibiydi. el-Beğavî zâhidâne bir hayat sürmüş ve daima kanaatkâr biri olarak yaşamıştır. Hatta sadece ekmek yediği bundan dolayı rahatsızlık duyunca zeytinle birlikte yiyerek hayatını sürdürdüğü anlatılır. Kıyafeti de son derece mütevazı idi. Aynı zamanda çok müttaki olan âlimimiz, asla abdestsiz ders vermezdi. Bununla beraber Hac yapma imkânı bulamamıştır. Aynı zamanda Bağdad'ı da görmemiştir. Müellif 80 yaşında 516/1122 tarihinde Merverruz'da vefat etmiştir.

Müellifimizin çok önemli eserleri vardır. Hadis alanında yazmış olduğu *el-Cem' Beyne's-Sahihayn*, *el-Mesâbih*, *Şerhu's-Sünneh*; Fıkıh alanında yazmış olduğu *et-Tehzîb*, *el-Kifâye fi'l-Furû'* bunlardan bazılarıdır.

7.2. el-Beğavî'nin Meâlimu't-Tenzîl Adlı Tefsiri ve Özellikleri

Bizim açımızdan en önemli eseri burada üzerinde duracağımız Meâlimu't-Tenzîl (معالم التنزيل) veya Tefsîru'l-Beğavî (تفسير البغوي) adlı tefsiridir. Tefsir kolay ve anlaşılır bir üslup ile konuyu işlemekte, zorlamaya gitmeden ve sıkacak derecede uzatmadan anlatmaktadır. Daha ziyade garip kelimeler üzerinde durmakta, bunları da aslına rücu ederek açıklamaktadır. Öte yandan tefsirde tafsilata dalmaktan ve detay konularda geniş bilgi vermekten sakınılmıştır. Tefsire geçilmeden önce sûrenin adı, âyet sayısı, mekkî veya medenî olduğu, nerede hangi olay hakkında indiği belirtilmiştir. Sonra ayetin tefsirine geçilmiştir. Ayetin manası açık ve anlaşılır bir üslup ile şerh ve izah edilmiştir. Bu açıklamalar lügat bakımından yapıldığı gibi,

aynı zamanda diğere âyet ve hadislerle sahâbî ve Tâbiûn kavliyle de işlenmiş, onların görüşlerinden istifade edilmiştir.

Resim 15: Beğavî'nin Mealimu't-Tenzil Adlı Tefsiri

Bunların yanında ayrıca eserini, Tefsirde meşhur olmuş zevat ve onların tefsirlerden, hadis, fıkıh, kırâat, lügat ve daha başka birçok ilimlere dair telif edilmiş olan eserlerden istifade ederek vücûda getirmiştir. Beğavî bu eserlerden yaptığı nakilleri her zaman olduğu gibi kabul etmemiş, zaman zaman onları tenkid etmiş ve aralarında tercihlerde bulunmuştur. Onların görüşlerini tefsirine hiç almadığı da olmuştur. Kur'ân âyetlerini kelime kelime, cümle cümle ele alıp tefsîr etmiş, Kur'ân'ın Kur'ân'la ve Kur'ân'ın sünnetle tefsirine büyük önem vermiştir.

Müellifimiz ayetlerin tefsîr ve beyân edilmesinde, irab ve tahlillerinin yapılmasında ve ayetlerde geçen kelimelerin lügat manalarının açıklanmasında sık sık Kur'ân'a ve Sünnet'e başvurmuştur. Ayrıca sebep-i nüzûle de çok yer verir. Esasen ayetlerin isâbetli bir şekilde tefsiri ve doğru olarak anlaşılması için buna ihtiyaç vardır.

Beğavî Kur'ân'da neshin varlığını kabul eder, zaman zaman mensûh ayetlere ve onları nesheden ayetlere işaret eder. Ona göre Kur'ân'da 49 ayet neshedilmiştir. Müellifimiz Kur'ân'ın meşhur sünnetle, sünnetin de Kur'ân'la neshedilebileceğine inanıyor ve buna dair örnekler veriyor.

Beğavî, aynı zamanda büyük bir muhaddis olması hasebiyle tefsirinin mukaddimesinde ve tefsir esnasında zikrettiği isnadların Sahîh olmasına büyük özen göstermiştir. Bundan dolayı isnadların hemen hemen hepsi Sahîh ve sağlamdır. Bunun yanında bazı zayıf isnadlı hatta asılsız haberleri de tefsirinde rivâyet etmiş, ancak bu haberlerin hepsini olduğu gibi kabul etmemiş, yer yer tenkid edip reddettiği haberler olduğu gibi, zayıflığına dikkat çektiği de olmuştur.

Mesela surelerin faziletiyle ilgili Übeyy İbn Kâb'a nisbet edilen mevzû/uydurma hadisleri Beğavî tefsirine almamıştır. Oysaki Beğavî'nin çok istifade ettiği Ebû İshak es-Sa'lebî ile el-Vâhidî bunları tefsirlerine almışlardı. Bununla birlikte tefsirinde hiçbir tenkide tabi tutmadan naklettiği bazı asılsız haberlerin mevcut olduğu da bir gerçektir. Bilhassa İsrâilî haberler ve kıssalar böyledir. Beğavî, tefsirinde İsrâilî haber ve kıssa nakleden önemli müfessirlerden biridir. Esasen o, daha önce işaret ettiğimiz gibi Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân* adlı tefsirinin muhtasarıdır. Dolayısıyla orada bulunan haberlerin büyük bir kısmı ihtisar edilmiş olarak burada da vardır. Ancak müellifin bunları yer yer tenkit süzgecinden geçirdiğini ve bazılarını red ettiğini de görüyoruz. Hatta İbn Teymiyye'ye Zemahşerî, Kurtubî ve Beğavî tefsirlerinden hangisinin Kitap ve Sünnete daha yakın olduğu sorulunca o, Beğavî tefsirinin bidat ve uydurma haber açısından diğerlerinden daha sâlim olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte hadisler konusunda gösterdiği titizliği kıssalar, haberler ve İsrâiliyat'a dair konularda göstermediği belirtilerek eleştirilmiştir.

el-Beğavî hem yaşayışında, hem de ilmi anlayışında selefin yolunu takip etmiştir. Esasen kendisi Ehl-i sünnetin önemli âlimlerinden biridir. Bu anlayışla müteşâbih âyetleri te'vîl etmekten kaçınmıştır. Bazen kendine göre, bazı müşkil meseleleri ortaya atıp sual-cevap şeklinde bir metod uygulayarak, bunları halletmeye çalışmıştır.

Beğavî emsâlül'l-Kur'ân'a büyük önem vermiş, Kur'ân'daki yemin ve tekrarların hikmetlerini gayet güzel bir şekilde izah etmiştir.

Kıraatler konusuna gelecek olursak Beğavî, tefsirinde daha çok mütevâtir kıraatlere yer vermiştir. Ancak bazen ayetlerin tefsirini yapabilmek için müdrec ve şâzz kıraatlere de başvurmuştur. Bu arada bazı mütevâtir kıraatlerin lügat bakımından üstün olduklarını mukayese ederek belirtmiştir. Esasen el-Beğavî kıraatler konusunda *el-Kifâye fi'l-Kirâe* adında önemli bir eser yazacak kadar yetkin bir âlimdir.

Amel olarak Şâfiî mezhebine bağlı olan müellif, bu mezhebin en önemli âlimlerinden biri olarak görülmektedir. Bilhassa *et-Tehzîb* adı ile Şâfiî fikhına dair kaleme aldığı eser ona bu mezhep içinde büyük bir şöhret kazandırmıştır. O yüzden de tefsirinde fikhî meselelerde diğer mezheplerin görüşlerini vermekle birlikte Şâfiî mezhebinin görüşünü tercih etmektedir. Bununla birlikte o mezhep taassubuna düşmemiş, Şâfiî mezhebinde mudakkik, muhakkik ve görüşler arasında tercih yapabilen bir âlim olarak bilinmiştir. Aynı zamanda diğer mezheplerin görüşlerini inceleyip nasslara en uygun ve delil yönünden en kuvvetli bulduklarını benimsemekte tereddüt etmemiştir.

el-Beğavî'nin müteşâbih ayetlerin yorumunda selef mezhebine tabi olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde diğer itikâdî konularla ilgili ayetleri tefsir ederken de selefin yaklaşımını benimsemiş, bu konularda münakaşalara girişmemiş, her görüşün delillerini zikretmekle yetinmiştir.

Tefsirde yoğun bir şekilde gramer tahlillerinin yapıldığını göremiyoruz. Ancak ayetlerde geçen bazı kelimelerin lügavî anlamları ve i'râb durumları ile ilgili olarak teferruata dalmadan, sadece ihtiyaç hâsıl olduğunda bir durumu aydınlatmak için kelime ve gramer tahlillerine girişmiş bunu yaparken de, Arapların sözlerinden ve şiirlerinden örnekler vererek konuyu izaha çalışmıştır.

el-Beğavî eserinde az da olsa işârî tefsirlere yer vermiş, Mu'tezile anlayışını açıkça reddetmiş, dилcilerin nassla çatışan görüşlerine karşı çıkmış, Râfizîler'in tefsirlerinden kaçınmıştır.

Başta tefsir, hadis, fıkıh, kıraat, lügat, nahiv ve Kur'ân ilimleri olmak üzere İslâmî ilimleri çok iyi bilen büyük bir âlim olan el-Beğavî *Meâlimu't-Tenzil* adlı tefsiriyle bizlere çok değerli bir eser bırakmıştır. Pek çok âlim onu takdirle yâd etmiş, ilminden ve tefsirinden sitayişle bahsetmiştir; ondan sonra gelen müfessirler sık sık onun bu tefsirine atıfta bulunarak aynen iktibaslarda bulunmuş, hatta zaman zaman onun görüşlerini diğer müfessirlere tercih ederek onun ne kadar önemli bir âlim olduğunu göstermişlerdir. Kendisinden çok sonraları el-Hâzin el-Bağdâdî, daha çok okunması ve daha fazla yaygınlık kazanması için onun tefsirini ihtisar ederek yeni bir tefsir oluşturma yoluna gitmiştir ki ileride bundan bahsedeceğiz. Ayrıca İbnü'l-Cevzî ve İbn Kesîr de tefsirlerinde ondan bolca istifade etmişlerdir.

el-Beğavî'nin tefsirini bütün bu cihetleri itibariyle ele aldığımızda onun ağırlıklı bir şekilde meşhur bir rivâyet tefsiri olduğunu, ancak dirâyet yönünün de bulunduğunu söyleyebiliriz.

Tefsir daha önceleri birçok kez müstakil veya diğer bazı tefsirlerle birlikte olarak basılmıştır. Son dönemlerde tahkikli baskıları da yapılmıştır. Bizim burada yararlandığımız baskı, Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cuma Dumayriyye ve Süleyman Müslim el-Hareş tarafından tahkik edilerek yapılan baskıdır.

Tefsir henüz Türkçeye tercüme edilmemiştir.

7.3. Tefsirinden Seçme Metin

الجزء الثالث والعشرون

سورة يس

إِنِّي آمَنْتُ بِرَبِّكُمْ فَاسْمِعُونِ ﴿٤٥﴾ قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ ﴿٤٦﴾ بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ ﴿٤٧﴾ وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى قَوْمِهِ مِنْ بَعْدِهِ مِنْ جُنْدٍ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا كُنَّا مُنْزِلِينَ ﴿٤٨﴾ إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ خَامِدُونَ ﴿٤٩﴾

﴿إِنِّي آمَنْتُ بِرَبِّكُمْ فَاسْمِعُونِ﴾، يعني: فاسمعوا مني، فلما قال ذلك وثب القوم عليه وثبة رجل واحد فقتلوه^(١).

قال ابن مسعود: وطئوه بأرجلهم حتى خرج قُصْبُهُ من دُبْرِهِ^(٢).

وقال السدي: كانوا يرمونه بالحجارة وهو يقول: اللهم اهد قومي، حتى قطعوه وقتلوه^(٣). وقال الحسن: خرقوا خرقاً في حلقة فعلقوه بسور من سور المدينة، وقبره بأنطاكية فأدخله الله الجنة، وهو حي فيها يرزق، فذلك قوله عز وجل:

﴿قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ﴾، فلما أفضى إلى الجنة، ﴿قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي﴾، يعني: بغفران ربي لي، ﴿وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ﴾، تمنى أن يعلم قومه أن الله غفر له وأكرمه، ليرغبوا في دين الرسل.

فلما قُتِلَ حبيب غضب الله له وعجل لهم البقعة، فأمر جبريل عليه السلام فصاح بهم صيحة واحدة، فماتوا عن آخرهم، فذلك قوله عز وجل:

﴿وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى قَوْمِهِ مِنْ بَعْدِهِ مِنْ جُنْدٍ مِنَ السَّمَاءِ﴾، يعني: الملائكة، ﴿وَمَا كُنَّا مُنْزِلِينَ﴾، وما كنا نفعل هذا، بل الأمر في إهلاكهم كان أيسر مما يظنون.

وقيل: معناه «وما أنزلنا على قومه من بعده» أي: على قوم حبيب النجار من بعد قتله من جند، وما كنا ننزلهم على الأمم إذا أهلكتناهم، كالطوفان والصاعقة والريح. ثم بين عقوبتهم فقال تعالى: ﴿إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً﴾، [وقرأ أبو جعفر: صيحة واحدة]^(٤)، بالرفع، جعل الكون بمعنى الوقوع.

(١) أخرجه ابن إسحاق فيما بلغه عن ابن عباس وكعب ووهب، انظر: ابن كثير: ٥٦٩/٣.

(٢) أخرجه الطبري: ١٦١/٢٢، وابن إسحاق عن بعض أصحابه عن ابن مسعود، انظر ابن كثير: ٥٦٩/٣.

(٣) أخرجه الطبري: ١٦١/٢٢ لكن عن قتادة، وكذلك عند ابن كثير: ٥٦٩/٣.

(٤) ما بين القوسين ساقط من «أ».

يَحْسِرَةٌ عَلَى الْعِبَادِ مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ ﴿٣٠﴾ أَلَمْ يَرَوْا
 كَمَا أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ أَنَّهُمْ إِلَيْهِمْ لَا يَرْجِعُونَ ﴿٣١﴾ وَإِنْ كُلٌّ لَمَّا جَمِيعٌ
 لَدُنَّا مُحْضَرُونَ ﴿٣٢﴾ وَآيَةٌ لَهُمُ الْأَرْضُ الْمَيْتَةُ أَحْيَيْنَاهَا وَأَخْرَجْنَا مِنْهَا حَبًّا فَمِنْهُ
 يَأْكُلُونَ ﴿٣٣﴾

قال المفسرون: أخذ جريرل بعضاذتي باب المدينة، ثم صاح بهم صيحة واحدة^(١)، ﴿فإذا هم
 خامدون﴾، ميتون .

﴿ياحسرة على العباد﴾، قال عكرمة: يعني ياحسرتهم على أنفسهم، والحسرة: شدة الندامة،
 وفيه قولان:

أحدهما: يقول الله تعالى: ياحسرة وندامة وكآبة على العباد يوم القيامة حين لم يؤمنوا بالرسول .
 والآخر: أنه من قول المالكين قال أبو العالية: لما عاينوا العذاب قالوا: ياحسرة أي: ندامة
 على العباد، يعني: على الرسل الثلاثة حيث لم يؤمنوا بهم، فتمنوا الإيمان حين لم ينفعهم .
 قال الأزهري: الحسرة لاتدعى، ودعاؤها تنبيه المخاطبين. وقيل: العرب تقول: ياحسرتي!
 وباعجاباً! على طريق المبالغة، والنداء عندهم بمعنى التنبيه، فكأنه يقول: أيها العجب هذا وقتك؟ وأيتها
 الحسرة هنا أوأناك؟

حقيقة المعنى: أن هذا زمان الحسرة والتعجب. ثم بين سبب الحسرة والندامة، فقال :

﴿ما يأتيهم من رسولٍ إلا كانوا به يستهزؤون﴾ .
 ﴿ألم يروا﴾، ألم يبحروا، يعني: أهل مكة، ﴿كم أهلكنا قبلهم من القرون﴾، والقرون: أهل
 كل عصر، سمو بذلك لاقرانهم في الوجود، ﴿أنهم إليهم لا يرجعون﴾، أي: لا يعودون إلى الدنيا
 فلا يعتبرون بهم .

﴿وإن كل لما جميع﴾، قرأ عاصم، وحمة: «لما» بالتشديد هاهنا وفي الزخرف والطارق، ووافق
 ابن عامر إلا في الزخرف، ووافق أبو جعفر في الطارق، وقرأ الآخرون بالتخفيف. فمن شدد جعل
 «إن» بمعنى الجحد، و«لما» بمعنى إلا، تقديره: وما كل إلا جميع، ومن خفف جعل «إن» للتحقيق
 و«ما» صلة، مجازه: وكل جميع، ﴿لدينا محضرون﴾ .

﴿وآية لهم الأرض الميتة أحييناها﴾، بالمطر، ﴿وأخرجنا منها حباً﴾، يعني: الحنطة والشعير وما

(١) ذكره ابن كثير: ٥٧٠/٣ وعضادنا الباب: ناحيته .

وَجَعَلْنَا فِيهَا جَنَّاتٍ مِّنْ نَّخِيلٍ وَأَعْنَابٍ وَفَجْرْنَا فِيهَا مِنَ الْعُيُونِ ﴿٣٤﴾
 لِيَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ وَمَا عَمِلَتْهُ أَيْدِيهِمْ أَفَلَا يَشْكُرُونَ ﴿٣٥﴾ سُبْحَانَ الَّذِي
 خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ وَمِنْ أَنْفُسِهِمْ وَمِمَّا لَا يَعْلَمُونَ
 ﴿٣٦﴾ وَعَايَةُ لَهُمُ اللَّيْلُ نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ فَإِذَا هُمْ مُظْلِمُونَ ﴿٣٧﴾ وَالشَّمْسُ
 تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ ﴿٣٨﴾

أشبههما، ﴿فمنه يأكلون﴾، أي: من الحب .

﴿وجعلنا فيها جنات﴾، بساتين، ﴿من نخيل وأعناب وفجرتنا فيها﴾، في الأرض، ﴿من

العيون﴾ .

﴿لِيَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ﴾، أي: من الثمر الحاصل بالماء، ﴿وما عملته﴾، قرأ حمزة، والكسائي، وأبو بكر: «عملت» بغير هاء، وقرأ الآخرون «عملته» بالهاء، أي: يأكلون من الذي عملته، ﴿أيديهم﴾، من الزرع والغرس، فالهاء عائدة إلى «ماء» التي بمعنى الذي. وقيل: «ماء» للنفي في قوله «ما عملته» أي: وجدوها معمولة ولم تعملها أيديهم، ولا صنع لهم فيها، وهذا معنى قول الضحاك ومقاتل .

وقيل: أراد العيون والأنهار التي لم تعملها يد خلق مثل دجلة والفرات والنيل ونحوها .

﴿أفلا يشكرون﴾، نعمة الله .

﴿سبحان الذي خلق الأزواج كلها﴾، أي: الأصناف، ﴿مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ﴾، من النار والحبوب، ﴿ومن أنفسهم﴾، يعني: الذكور والإناث، ﴿ومِمَّا لَا يَعْلَمُونَ﴾، مما خلق من الأشياء من دواب البر والبحر .

﴿وآية لهم﴾، تدل على قدرتنا، ﴿الليل نسلخ﴾، ننتزع ونكشط، ﴿منه النهار فإذا هم مظلمون﴾، داخلون في الظلمة، ومعناه: نذهب بالنهار ونجيء بالليل، وذلك أن الأصل هي الظلمة والنهار / داخل عليها، فإذا غربت الشمس سلخ النهار من الليل، فظهر الظلمة .

ب/٩٢

﴿والشمس تجري لمستقر لها﴾، أي: إلى مستقر لها، أي: إلى انتهاء سيرها عند انقضاء الدنيا

وقيام الساعة .

وقيل: إنها تسير حتى تنتهي إلى أبعاد مغاربها، ثم ترجع فذلك مستقرها لأنها لا تتجاوزها .

وقيل: مستقرها نهاية ارتفاعها في السماء في الصيف، ونهاية هبوطها في الشتاء، وقد صح عن

النبي ﷺ أنه قال: «مستقرها تحت العرش» .

وَالْقَمَرَ قَدَرْنَاهُ مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ ﴿٣٦﴾ لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ
تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ ﴿٣٧﴾

أخبرنا عبد الواحد المليحي، أخبرنا أحمد بن عبد الله النعيمي، أخبرنا محمد بن يوسف، أخبرنا محمد بن إسماعيل، حدثنا الحميدي، حدثنا وكيع، حدثنا الأعمش، عن إبراهيم التيمي، عن أبيه عن أبي ذر قال: سألت النبي ﷺ عن قوله عز وجل: ﴿والشمس تجري لمستقر لها﴾، قال: «مستقرها تحت العرش»^(١).

أخبرنا عبد الواحد المليحي، أخبرنا أحمد بن عبد الله النعيمي، أخبرنا محمد بن يوسف، أخبرنا محمد بن إسماعيل، أخبرنا الحميدي، أخبرنا وكيع، حدثنا سفيان، عن الأعمش، عن إبراهيم، عن أبيه، عن أبي ذر قال: قال رسول الله ﷺ لأبي ذر حين غربت الشمس: «أتدري أين تذهب؟ قلت: الله ورسوله أعلم، قال: «فإنها تذهب حتى تسجد تحت العرش، فتستأذن فيؤذن لها ويوشك أن تسجد فلا يقبل منها، وتستأذن فلا يؤذن لها، فيقال لها: ارجعي من حيث جئت فتطلع من مغربها، فذلك قوله تعالى: ﴿والشمس تجري لمستقر لها ذلك تقدير العزيز العليم﴾»^(٢).

وروى عمرو بن دينار عن ابن عباس: «والشمس تجري لا مستقر لها» وهي قراءة ابن مسعود، أي: لا قرار لها ولا وقوف فهي جارية أبداً ﴿ذلك تقدير العزيز العليم﴾.

﴿والقمر قدرناه منازل﴾، أي: قدرنا له منازل، قرأ ابن كثير، ونافع، وأهل البصرة: «القمر» برفع الراء لقوله: «وآية لهم الليل نسلخ منه النهار»، وقرأ الآخرون بالنصب لقوله: «قدرناه» أي: قدرنا القمر، ﴿منازل﴾، وقد ذكرنا أسامي المنازل في سورة يونس^(٣)، فإذا صار القمر إلى آخر المنازل دق فذلك قوله: ﴿حتى عاد كالعرجون القديم﴾، والعرجون: [عود العذق]^(٤) الذي عليه الشماريح، فإذا قدم وعتق ييس وتقوس واصفر، فشبّه القمر في دقته وصفرته في آخر المنازل به. ﴿لا الشمس ينبغي لها أن تدرك القمر﴾، أي: لا يدخل النهار على الليل قبل انقضائه، ولا يدخل الليل على النهار قبل انقضائه، وهو قوله تعالى: ﴿ولا الليل سابق النهار﴾، أي: هما يتعاقبان بحساب معلوم لا يجيء أحدهما قبل وقته.

(١) أخرجه البخاري في التفسیر - تفسير سورة يس - باب: (والشمس تجري لمستقر لها ذلك تقدير العزيز العليم) ٥٤١/٨، ومسلم في الإيمان، باب: بيان الزمن الذي لا يقبل فيه الإيمان برقم (٢٥١) ١٣٩/١، والمصنف في شرح السنة: ٩٥/١٥.

(٢) أخرجه البخاري في بدء الخلق، باب: صفة الشمس والقمر ٢٩٧/٦، ومسلم في الإيمان، باب: بيان الزمن الذي لا يقبل فيه الإيمان برقم: (٢٥١) ١٣٩/١، والمصنف في شرح السنة: ٩٤/١٥.

(٣) انظر فيما سبق: ٤ / ١٢١.

(٤) في أول العرق.

وَأَيُّهُمُ أَنَا حَمَلْنَا ذُرِّيَّتَهُمْ فِي الْفَلَكِ الْمَشْحُونِ ﴿٤١﴾ وَخَلَقْنَا لَهُمْ مِنْ مِثْلِهِ مَا يَرْكَبُونَ ﴿٤٢﴾ وَإِنْ نَشَاءُ نُغْرِقُهُمْ فَلَا صَرِيحَ لَهُمْ وَلَا هُمْ يُنقَدُونَ ﴿٤٣﴾ إِلَّا رَحْمَةً مِنَّا وَمَتَاعًا إِلَىٰ حِينٍ ﴿٤٤﴾ وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴿٤٥﴾

وقيل: لا يدخل أحدهما في سلطان الآخر، لا تطلع الشمس بالليل ولا يطلع القمر بالنهار وله ضوء، فإذا اجتمعا وأدرك كل واحد منهما صاحبه قامت القيامة .

وقيل: «لا الشمس ينبغي لها أن تترك القمر» أي: لا تجتمع معه في فلك واحد، «ولا الليل سابق النهار» أي: لا يتصل ليل بليل لا يكون بينهما نهار فاصل .

﴿وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ﴾، يجرون .

﴿وَأَيُّهُمُ أَنَا حَمَلْنَا ذُرِّيَّتَهُمْ﴾، قرأ أهل المدينة والشام، ويعقوب: «ذرياتهم» جمع، وقرأ الآخرون: «ذريتهم» على التوحيد، فمن جمع كسر التاء، ومن لم يجمع نصبها، والمراد بالذرية: الآباء والأجداد، واسم الذرية يقع على الآباء كما يقع على الأولاد، ﴿فِي الْفَلَكِ الْمَشْحُونِ﴾، أي: المملوء، وأراد سفينة نوح عليه السلام، وهؤلاء من نسل من حمل مع نوح، وكانوا في أصلابهم .
﴿وَخَلَقْنَا لَهُمْ مِنْ مِثْلِهِ مَا يَرْكَبُونَ﴾، قيل: أراد به السفن الصغار التي عملت بعد سفينة نوح على هيتها .

وقيل: أراد به السفن التي تجري في الأنهار، فهي في الأنهار كالفلك الكبار في البحار، وهذا قول قتادة، والضحاك وغيرهما .

وروي عن ابن عباس أنه قال: «وخلقنا لهم من مثله ما يركبون»، يعني: الإبل، فالإبل في البر كالسفن في البحر .

﴿وَإِنْ نَشَاءُ نُغْرِقُهُمْ فَلَا صَرِيحَ لَهُمْ﴾، أي: لا مغيث، ﴿لَهُمْ وَلَا هُمْ يُنقَدُونَ﴾، ينجون من الغرق .
وقال ابن عباس: ولا أحد ينقذهم من عذابي .

﴿إِلَّا رَحْمَةً مِنَّا وَمَتَاعًا إِلَىٰ حِينٍ﴾، إلى انقضاء آجالهم، يعني: إلا أن يرحمهم ويمتعمهم إلى آجالهم .
﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ﴾، قال ابن عباس: «ما بين أيديكم» يعني الآخرة، فاعملوا لها، «وما خلفكم» يعني الدنيا، فاحذروها، ولا تغتروا بها .

وقيل: «ما بين أيديكم» وقائع الله فيمن كان قبلكم من الأمم، «وما خلفكم» عذاب الآخرة، وهو قول قتادة ومقاتل .

Bu Bölümde Ne Öğrendik

Beğavi'nin tefsir ilmindeki yerini, tefsir anlayışını, tefsirinin adını, özelliklerini, içeriğini, Yasin suresindeki ilgili ayetleri tefsir ediş tarzını, ayetleri tefsir ederken diğer ayetlerden ve hadislerden nasıl yararlandığını, kelimelere nasıl mana verdiğini öğrenmiş olduk. Ayrıca tefsirinin Kur'an'ı rivayet yöntemi üzere tefsir eden en önemli eserlerden biri olduğunu, bu açıdan çok önem arzettiğini de görmüş olduk.

Bölüm Soruları

1. Aşağıdaki nisbetlerden hangisi Beğavî için geçerlidir?

- a. Hanefî
- b. Şâfî
- c. Mâlikî
- d. Hanbelî
- e. Ca'ferî

2. Müfessir Beğavî 433/1041'de ..... şehrinde doğmuş ve 516/1122'da ..... şehrinde vefat etmiştir.

3. "Müfessir Beğavî Kur'ân'ın Kur'ân'la ve sünnetle tefsîrine büyük önem vermiştir." cümlesi doğru mudur, yanlış mıdır?

4. "Müfessir Beğavî Kur'ân'da 49 ayetin mensuh olduğunu söylemiştir." cümlesi doğru mudur, yanlış mıdır?

5. " Beğâvî Kur'ân'ın meşhur sünnetle neshedilebileceği görüşündedir." cümlesi doğru mudur, yanlış mıdır?

6. Müfessir Beğavî Tefsir ilminden sonra hangi İslâmî bilim alanında meşhur olmuştur?

7. Yukardaki metinde Beğavî tefsirinin hangi özellikleri vardır?

8. Beğavi'ye göre sayha ne demektir?

9. Âyette geçen "urcun" kelimesine hangi mânâlar verilmiştir?

10. "Beğavî bazen kendi kendine bazı müşkil meseleleri ortaya atıp sual-cevap şeklinde bir metod uygulayarak, bunları halletmeye çalışmıştır." Cümlesi doğru mudur, yanlış mıdır?

1 – B; 2 (Bağış) (Merverruz); 3 – Doğrudur; 4 – Doğrudur; 5 – Doğru 10 - Yanlış

**8. ZEMAHŞERİ, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE
TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN**

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Bu derste tefsir Tarihinin en önemli simalarından olan, bilhassa belağat açısından en başta gelen ismi olan ez-Zemahşeri'yi ve tefsir anlayışını öğrenecek, yazdığı tefsirin genel özelliklerini, içeriğini görmüş olacağız. Ayrıca tefsirinin tercüme edilip edilmediğini de göstereceğiz. Zemahşeri'nin tefsirinden örnek bir metni okuyup tartışarak tefsirini yakinen tanımayı, değerlendirmeyi, böylece metin okuma ve anlama, anladığından neticeler çıkarabilme bilgi ve becerisinin elde edilmesini sağlamaya çalışacağız.

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- 1) Zemahşeri'nin yaşadığı dönemi araştırın ve ondan önce yazılmış tefsirlerin genel özellikleri hakkında bilgi toplayın.
- 2) Zemahşeri'ye "Carullah" (Allah'ın komuşusu) denmektedir. Ona neden böyle dendiğini araştırınız.
- 3) Zemahşeri'nin tefsiri Türkçeye tercüme edilmiş midir? Araştırınız.

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
Örnek metin üzerinden Kur'an'ı yorumlama	Örnek metin üzerinden Kur'an'ın nasıl yorumlandığı ve nasıl yorumlanması gerektiği öğrenilir, bu konuda tecrübe kazandırılır.	Örnek metin okuma, metni çözümleme, metne dayalı değerlendirme ve tartışma yaparak konunun daha kolay anlaşılması sağlanacaktır.

Anahtar Kavramlar

- Tefsir
- Ez-Zemahşeri
- Carullah
- Belağat
- Dirayet
- Sebeb-i nüzul

Giriş

Bu derste yazdığı tefsirle Kur'an'ı dirayet yöntemiyle tefsir etmenin en büyük ve en güzel örneğini veren büyük müfessir Cârullâh ez-Zemahşerî'yi ve onun muazzam bir eser olan Keşşâf adlı tefsirini tanıyacağız. Onun el-Keşşâf adlı tefsiri, eskiden olduğu gibi bugün de araştırmacıların sıkça başvurduğu bir temel kaynak durumundadır. Bilhassa Tefsir ilmiyle uğraşanların ondan bigâne kalmaları mümkün değildir. Bu yüzden çok ihtiyaç duyulan bir tefsirdir. Yayınevleri de bu durumu göz önünde bulundurarak onu defalarca basmışlardır. Ayrıca üzerinde tahkik yapılarak da neşredilmiştir. Aşağıda bu mühim tefsiri ve müfessirini daha yakından tanıtacağız.

En önemli Mutezili müfessirlerden biri olan ez-Zemahşerî'yi ve tefsirini daha iyi tanıyıp anlamak için Mutezile'nin tefsir anlayışını ve tarih boyunca yazılmış bazı önemli Mutezili tefsirleri görmek gerekir.

8.1. Mu'tezile ve Tefsir

Müfessirimizin Mu'tezile mezhebine mensup olmasından dolayı burada Ebû Müslim'den bahsetmeden önce kendi dönemine kadar gelmiş bazı Mu'tezili müfessirlerden ve onların tefsirlerinden kısaca bahsetmek istiyoruz. Yukarıda itizal hareketinin 131/748 yılında vefat eden Vasıl b. Ata ile başladığı hususu üzerinde durmuştuk. O zamanlar irade ve meşiet, kader, büyük günah işleyeninin durumu, Allah'ın sıfatları, hilafet meselesi gibi hususlarda başlayan tartışmalarla başlayan ayrışma, daha sonraları Mu'tezilenin sistemli bir mezhep halinde ortaya çıkmasına yol açtı.¹ Mezhebin görüşlerini açıklamak, haklılığını ortaya koymak ve savunmak üzere muhtelif alanlarda kitaplar yazılmaya başlandı. Bu arada Tefsir alanında da Mu'tezile anlayışını esas alan -ne yazık ki büyük bir kısmı zamanla zayı olmuş- çok sayıda eser vücuda getirildi.² Bu cümleden olarak zikredebileceğimiz ilk eserlerden biri Ebubekir el-Esam'ın (v. 240/854) tefsiridir ki yukarıda bununla ilgili biraz bilgi vermiştik. Muhammed b. Abdulvehhap Ebû Ali el-Cübbâî (v. 303/915) bu alanda zikredebileceğimiz en önemli isimlerden biridir. El-Cübbâî bu alanda önemli bir tefsir yazmış, fakat diğer pek çok Mu'tezile tefsiri gibi o da günümüze ulaşmamıştır.³ Sonra Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmed el-Belhî (v. 319/931) geliyor ki, bu da mezhebin en önemli isimlerden biridir ve 12 ciltlik bir tefsir yazmıştır.⁴ Bunların ardından müfessirimiz Ebû Müslim gelmektedir.⁵ Ebû Müslim'den sonra da Ebu'l-Hasan Ali b. İsa er-Rummânî (v. 384/994), Kâdî Abdulcebbâr (v. 415/1025) ve Cârullah ez-Zemahşerî (v. 538/1144) bu mezhebin en önemli isimleri olarak öne çıkacaklardır. Bu arada belirtelim ki birçok Ehl-i sünnet âlimi, bu tefsirleri sakıncalı görmüş ve bunları okumaktan sakındırmıştır.⁶

Mu'tezile uleması ayetleri, mezhebin beş temel ilkesi olan ve özellikle Kâdî Abdulcebbâr'da geniş açıklamasını bulan ⁷ *usulu'l-hamse* (beş esas) çerçevesinde

¹ Abdulhamid, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, 93-109; Kemal Işık, "Mutezilenin İlk Kurucusu Vasıl b. Ata ve Büyük Günah Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt XXIV, 337-357.

² Bkz. Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirin*, I/264-275.

³ Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirin*, I/275.

⁴ Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirin*, I/275.

⁵ Bkz. Goldziher, *Mezahibu't-Tefsir el-İslami*, 135.

⁶ Mesela bkz. Ebu İshak Ahmed es-Sa'lebi, *el-Keşf ve'l-Beyan el-Ma'ruf Tefsiri's-Sa'lebi*, (Tahk. Ebu Muhammed İbn Aşur), (Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1422/2002), I/74.

⁷ Bkz. Kâdî'l-Kudât Abdülcebbâr b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, (Ta'lik: Ahmed b. El-Hüseyin b. Ebi Haşim), (Tahk. Abdülkerim Osman), (Mektebetu Vehbe, ts.), 149-748; Sâlih Zeynelâbidîn eş-Şeybî, *el-Usûlu'l-Hamse inde'l-Mu'tezile ve Mevkifu's-Selefiyyine minhâ*, (Yüksek Lisans tezi), Câmîatu'l-Melik Abdulaziz, (Mekketu'l-Mükerrreme: 1397/1977), 7-123.

açıklamışlardır. Bu ilkelerin ilki ve aynı zamanda Mu'tezile mezhebinin ortaya çıkmasında büyük rol oynayan *el-menzile beyne'l-menzileteyn* ilkesidir. Mu'tezileye göre büyük günah işleyen kişi iman dairesinden çıkmakla birlikte inanç esaslarını inkâr etmediği için küfür dairesine de girmiş olmaz; iki daire arasında bir yerde olur ki buna *el-menzile beyne'l-menzileteyn* denir. Bu kişiye mü'min denmez, kâfir de denmez, fasık denir.⁸ İkinci ile *el-va'd ve'l-void* (sevap ve ceza sözü) ilkesidir. Bu ilkeye göre Allah, iman üzere yaşayıp salih amel işleyenlere sevap vaat etmiştir; küfür üzere yaşayanları da cezalandırmakla tehdit etmiştir; bunun gereğini yapmak Allah'ın üzerine vaciptir ve o mutlaka böyle yapacaktır.⁹ Üçüncü ile *el-emr bi'l-ma'ruf ve'n-nehî ani'l-münker* yani iyiliği emredip kötülüklerden sakındırma ilkesidir. Buna göre her müslümana etrafındakilere iyiliği emretmek ve şahid olduğu kötülüklerden sakındırmak vaciptir. Bunu yapabiliyorsa eliyle, o olmazsa diliyle o da olmazsa kalbiyle yapmak durumundadır. Hangisini nasıl yapacağını şartlar ve durumlar belirler.¹⁰ Bundan sonra *Tevhid* (Allah'ın birliği) ilkesi gelir ki bu ilke Mu'tezilenin en çok önemseydiği ilkelerin başında gelir. Nitekim Kâdî Abdülcebbar da beş ilkeyi sayarken bunu ilk sıraya koymuştur. Mu'tezile tevhid ilkesi gereği, Allah'ın zatından ayrı kadim bir sıfatının olamayacağını düşünmüş, böyle bir anlayışın taaddüd-i ilah fikrini doğuracağını hesaba katmış, bundan dolayı da Allah'ın kadim sıfatlarını inkâr etmiştir.¹¹ Mu'tezilenin son ilkesi ise *el-adl* yani adaletli olma ilkesidir. Onlara göre Allah bu özelliği gereği daima iyi yapar, doğru yapar, çirkin şeyler yapmaz.¹²

İşte Mu'tezile Kur'an ayetlerini tefsir ederken mutlaka bu beş ilkeyi göz önünde bulundurur ve buna göre tefsir yapar.¹³ Şimdi buna göre tefsir yapmış olan önemli bir mu'tezili müfessir olan ez-Zemahşerî'yi görelim.

8.2. ez-Zemahşerî'nin (v. 538/1144) Hayatı

Müfessirimizin tam adı Ebû'l-Kasım Mahmud b. Ömer Cârullah ez-Zemahşerî'dir (أبو القاسم محمود بن عمر جارالله الزمخشري). Tefsir Tarihinin en önemli simalarından biri olan ez-Zemahşerî, Harezm'de bulunan Zemahşer kasabasında 467/1074 tarihinde doğmuştur.

⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 697-717. Ayrıca bkz. Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, III/61-64.

⁹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 611-693. Ayrıca bkz. Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, III/61-64.

¹⁰ Kadi Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 739-748. Ayrıca bkz. Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, III/64-67.

¹¹ Kadi Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 149-298. Ayrıca bkz. Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, III/23-44.

¹² Kadi Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 299-510. Ayrıca bkz. Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, III/44-61.

¹³ Mehmet Altın, *Mu'tezile Görüşüne Temel Teşkil Eden Ayetlerin Tahlili –Keşşaf ve Medarik Örneği-*, (Yüksek Lisans tezi), Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Van, 2008), 5-6.

Harita 8: Müfessir Zemahşeri'nin doğduğu bölge <http://turkungecmisi.tr>. (19 Temmuz 2015).

Zemahşerî, küçük yaşlardayken maruz kaldığı şiddetli bir kar fırtınasında soğuktan kangren olan bir ayağını kaybeder ve ondan sonra tahtadan takma bir bacakla hayatını sürdürür. Çok soğuk olan bu bölgede daha başkalarının da başına buna benzer şeyler gelmiştir. Ayrıca bir kuşun ayağını kopardığı için annesinin kendisine “senin de bu şekilde ayağın kopsun” diye beddua ettiğini anlatmış, başına gelenin annesinin bu bedduasının kabulü olduğunu söylemiştir. Babası bu şekilde ayağını kaybeden oğlunu rahat eder düşüncesiyle terziliğe yönlendirir, fakat ondaki ilim aşkını ve şevkini görünce medreseye gönderir. Kendi köyünde imam olan babasından başladığı eğitimine, başta o zamanlar adeta âlimlerin Kabesi durumundaki Buhara’da bulunanlar olmak üzere Merv, Horasan, Harezm gibi bölgedeki diğer önemli medreselerde devam etmiştir. Bu arada Bağdat ve diğer merkezleri de ziyaret ederek oralarda bulunan önemli âlimlerden ve fazıl kişilerden ilim alır. En önemli hocalarından biri aynı zamanda ilk ciddi eğitimini aldığı ve itizali düşüncelerinden çok etkilenecek Mu’tezilî olmasına sebep olan Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsbahânî’dir (v. 507/1113).

Resim 16: Müfessir Zemahşeri'nin eğitim aldığı şehirlerden Buhara'da bir medrese
<https://www.google.com.tr/search> (15 Temmuz 2015).

Zemahşerî, çok zeki bir insan olması hasebiyle kısa sürede medreselerde okunması gereken tüm ilimleri okuyup bitirmiştir. Bilhassa dil ve edebiyat alanında çok iyi yetişmiştir. Daha sonra kendisi dersler vermeye ve öğrenci yetiştirmeye başlayan müfessir, bu arada zaman zaman başta muhtelif ilim beldelerine ilmi ziyaretler yapmış; oralarda bulunan ulema ile tanışarak bilgi alış verişinde bulunmuştur. Her gittiği yerde orada bulunanlar etrafında halka oluşturur ve ilminden istifade etmeye çalışırlardı; kiminle münazara yaptıysa, onu kendine hayran bırakmıştır. Onunla tartışan herkes ilmîni, zekâsını ve kabiliyetini teslim edip itiraf etmiştir.

Bu arada o zamanlar güçlü olan Selçuklu Devletinin başında bulunan Melikşah ile başveziri Nizamülmülk'ü öven şiirler yazan Zemahşerî, bunlarla onların takdir ve iltifatlarını kazanmayı umar. Fakat kendisi Mu'tezilî olduğu için bu devlet büyüklerinden beklediği ilgiyi görmez. Kendisine ikram ve ihsanda bulunsunlar diye başka devletlerin de reislerine bir takım övücü şiirler yazar. Onun bu şekilde devlet ricâline sokulup onlara medhiyeler düzmesinin sebebinin fakirlik olduğu, bu sayede fakirlikten kurtulacağını ümid ettiği belirtilir.

Müellifimiz 512 yılında şiddetli bir hastalığa yakalanır. Bu hastalıktan kurtulduğu takdirde devlet ricâlini öven şiirler yazmaktan vazgeçeceğini ve kendisini tamamen ilme adayacağını va'deder. İyileşince de dediği gibi yapar. Bunun için Bağdat, Şam gibi bölgeleri gezer. 526 yılında daha önce geldiği Mekke'ye bir kez daha gelir ve orada itibar görür. Mekke emiri olan İbn Vahhaş eş-Şerif, onu tefsir yazmaya ikna eder. Zemahşerî de Mescid-i Haram'ın hemen yanında bir eve yerleşir ve orada 526-528 (1132-1134) yılları arasında Zemzem ile Makâm-ı İbrahim arasındaki yerde kısaca *el-Keşşâf* adını verdiği tefsirini yazar.

Resim 17: Zemahşeri'nin yanbaşımda tefsirini yazdığı, bu yüzden Allah'ın komşusu anlamında Carullah lakabını aldığı Kabe'nin eski hali <https://www.google.com.tr/search> (15 Temmuz 2015).

Zemahşerî, burada “Allah’ın evi” olarak kabul edilen Kabenin yanında meskûn olduğu için, “Allah’ın komşusu” anlamına gelen “Cârullâh” lakabını almış ve daha sonraları bununla meşhur olmuştur.

Bir süre sonra tekrar memleketi Harezmi’ye dönmeye karar verir. Önce Bağdat’a uğrar, orada yeniden ilim ile uğraşır, yaşlı olmasına rağmen bir öğrenci gibi meşhur âlim Ebû Mansur el-Cevalikî’nin dizinin dibine çöker ve ondan ders alır. Burada uzun bir süre kaldıktan sonra Harezmi’ye dönerken yolda Cürcaniye denen yerde 538/1144 tarihinde 71 yaşında vefat eder ve oraya gömülür.

Hicrî 8. asrın başlarında Hârizmi’yi zirâyet eden İbn Batûta, Zemahşerî’nin kabrini gördüğünü ve üzerine bir kubbe inşa edilmiş olduğunu söyler.

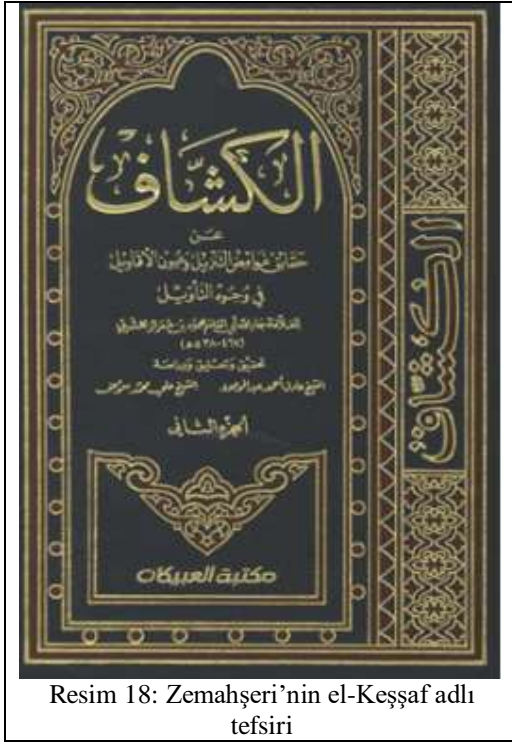
Zemahşerî, Mu’tezilî olduğu için çok kınanmış, ilgisiz kalmıştır. Hatta yukarıda geçtiği gibi devlet Ricâline pek çok medhiyeler yazdığı halde itibar görmemiştir. Ömrünün sonlarına doğru Mu’tezile mezhebinden çıktığına dair bazı rivâyetler varsa da bunu teyid eden ondan gelen bir bilgi yoktur. Tefsirinde yaptığı tüm yorumlar Mu’tezile mezhebine göredir.

ez-Zemahşerî Tefsir, Hadis, Nahiv ve Lüğat ilimlerinde asrının en önemli âlimiydi. Uzun hayatı boyunca hep ilimle uğraşmış, bu yüzden evlenmeye fırsat bulamamış, hep bekâr olarak yaşamıştır. Bunda çocuk yetiştirmenin zorluğundan çekinmesinin payı da vardır. Aynı zamanda çok dindar, müttaki, vera sahibi bir zat olan Zemahşerî, başta Arap Dili ve Belağati olmak üzere muhtelif alanlarda önemli eserler vermiştir. *Esasü’l-Belağa, el-Faik fi Ğaribi’l-Hadis, el-Makamat* ve benzeri muhtelif eserler bunlardan bazılarıdır. Bizim için Zemahşerî’nin en önemli eseri şüphesiz ki Tefsir alanında yazdığı kısaca *Keşşâf* diye bilinen eseridir. Aşağıda bu eserini daha yakından tanıyacağız.

8.3. ez-Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* Adlı Tefsiri ve Özellikleri

Zemahşerî'nin tefsirinin tam adı, (الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه) التأويل *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzil ve Uyûni'l-Akâvil fî Vucûhi't-Te'vîl* veya kısaca *Tefsîru'l-Keşşâf* (تفسير الكشاف). Müfessirimiz, tefsirini Mekke'de bulunduğu sırada 526-528 yılları arasında 2 yılda yazmıştır. O bu hususu “Hz. Ebûbekr'in hilafette kaldığı süre kadar bir zamanda yazdım” diyerek belirtir. Bununla tefsirini öven Zemahşerî kitabını iki yılda tamamlamasını, otuz yılda yapılacak işleri iki yılda gerçekleştiren Ebû Bekir (r.a.)'in başarılı hizmetlerine benzetir.

Tefsir ağırlıklı olarak bir dirâyet tefsiridir. Hatta diyebiliriz ki, dirâyet yöntemiyle yazılmış en önemli tefsirdir; aynı zamanda ilk önemli dirâyet tefsirlerinden biridir. Bu arada Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etmeye büyük özen gösteren Zemahşerî, tefsirinde rivâyet yöntemini de uygulamıştır. Bu cümleden olarak zaman zaman hadis ve Sahâbe kavliyle tefsir yapmış, bazen de Tâbiûn sözlerine göre açıklama ve izahlarda bulunmuştur.

Resim 18: Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı tefsiri

Tefsirin en belirgin ve en önemli özelliği, ayetleri tefsir ederken dil ve belâğat kaideleriyle eski Arap şiirlerinin dikkate alınmış ve onlardan çok yararlanılmış olmasıdır. Öyle ki eser, bu yönü itibarıyla Arap dili ve edebiyatının en önemli eserleri arasında sayılmaktadır. Hiç kimse Zemahşerî kadar güzel bir şekilde Kur'ân'ı Arap dilinin inceliklerine göre tefsir edememiştir. O bu tefsiriyle Kur'ân'ın bir belâğat mucizesi olduğunu çok net bir şekilde ortaya koymuştur. Bedi, beyân ve diğer bütün dil sanatlarını tefsirinde mükemmel bir tarzda kullanmıştır. Kendisi Arap asıllı olmadığı halde, Mekke'de Ebû Kubeyş dağına çıkıp, “Ey Araplar gelin size dilinizi öğreteyim” diyecek kadar Arapçayı iyi öğrenmiştir. Arap belâğat ve fesahati konusunda Kur'ân'da bulunup da Zemahşerî'nin ortaya çıkardığı incelikler, başta el-Beydâvî'nin *Envaru't-Tenzil* ve en-Nesefî'nin *Medariku't-Tenzil*'i olmak üzere ondan sonra yazılmış olan pek çok tefsirde aynen tekrar edilmiş; neredeyse hiçbir müfessir bu konuda ondan bigâne kalamamıştır.

Zemahşerî, Tefsirinde aklın ilkelerini esas almış; akılcı bir yöntem kullanmıştır. Bilhassa ilâhî isim ve sıfatları işlerken onun akılı çok güzel bir şekilde kullandığını görüyoruz. O aynı zamanda itizal anlayışına aykırı duran ayetleri de müteşabih addetmekte ve bunları muhkemlere göre açıklamaktadır.

Tefsirde, diğer tüm müfessirlerin yaptığı gibi kısmen de olsa sebab-i nüzûl üzerinde durulmuş; ilgili ayetlere mana verilirken nüzûl sebebi ve ortamı göz önünde bulundurularak izahlar yapılmıştır.

Tefsirin en büyük zaaflarından biri, içinde surelerin faziletiyle ilgili uydurma hadislerin bulunmasıdır. Ne yazık ki *Keşşâf* gibi muazzam bir eserde her surenin sonunda o sureyi okuyanın elde edeceği sevapla veya genel olarak surenin faziletiyle ilgili aslı esası olmayan uydurma hadisler yer almaktadır. Müfessir çoğunlukla bu hadislerle ilgili herhangi bir değerlendirme yapmaz, yani bu hadislerin zayıf, uydurma veya asılsız olduğu yönünde herhangi bir açıklama yapmaz.

Tefsirin zaaf sayılabilecek diğer bir yönü de içinde isarili haberlere yer verilmiş olmasıdır. Zemahşerî de diğer pek çok müfessirimizin yaptığı gibi tefsirine zaman zaman İsrâîlî haberler almıştır. Fakat Zemahşerî, çoğunlukla bunların İsrâîlî haber olduklarına dikkat çekmiştir. Bununla birlikte bazı yerlerde bunlar hakkında herhangi bir değerlendirme yapmadığı da olmuştur. Dolayısıyla *Keşşâf*'ı okuyan bir okuyucu, bu rivâyetlerin doğru olduğu zannına kapılabilir. Oysa Zemahşerî gibi büyük bir müfessirden beklenen, bu rivâyetlere itibar etmemesi, şayet yer vermek gerekiyorsa da bunların İsrâîlî haberler olduğu konusunda uyarıda bulunmasıdır.

Zemahşerî tefsirinde kıraat farklılıklarına değinir ve Kur'ân'ın üslubuna uygun olanları seçer.

O ayrıca Kur'ân ayetleri arasında neshin vaki olduğunu kabul etmekte ve nâsih-mensûh olan ayetlere işaret etmektedir.

Zemahşerî, amelî mezhep olarak Hanefî mezhebine mensup bir âlimdir. O yüzden ahkâm ayetlerini mensubu olduğu Hanefî mezhebi anlayışına göre yorumlamıştır. Fakat bazen farklı bazı görüşleri benimsediği de olmuştur.

Tefsirin en belirgin özelliklerinden biri şudur: Zemahşerî sürekli olarak (إن قلت) “in kulte” (şayet desen ki) diyerek okuyucunun zihnine takılabilecek muhtemel soruları hesaba katar, ardından da (قلت) “kultu” (ben de derim ki) diyerek, buna kendi cevabını verip yorum yapar.

İtikâdî mezhep itibarıyla Mu'tezilî olan Zemahşerî, doğal olarak tefsirinde ilgili tüm ayetleri Mu'tezile inancı istikametinde açıklamıştır. Hatta o Mu'tezilî anlayışını tefsirinin ilk cümlesinde “الحمد لله الذي خلق القرآن” diyerek dile getirmiş, Kur'ân'ın “mahlûk” olduğu şeklindeki Mu'tezilî analizi ilk cümlede yansıtmaya çalışmıştır. Ancak etrafındakilerin “böyle yazarsan insanlar onu okumaz, terk ederler” yönündeki uyarıları üzerine cümleyi aynı manayı vermek üzere “الحمد لله الذي جعل القرآن” şeklinde değiştirmiştir. Bazı nüshalarda “الحمد لله الذي أنزل القرآن” şeklinde yazıldığı görülmüştür ki, bunlar müellifin değil, daha sonrakilerin müdahalesidir. Zemahşerî, Mu'tezile inancıyla çelişen ve o inanca uymayan ayetleri zaman zaman bir takım zorlamalar yaparak kendi mezhebi istikametinde te'vîl eder ve ona göre açıklar. Bazen mezhebinin haklı çıkarmak için nahiv ve belağat kaidelerinde zorlamaya gittiği, hatta aynı amaçla zayıf hadisler kullandığı da olmuştur. Zemahşerî bu mezhebe o kadar

bağlıydı ki, biriyle görüşmeye gittiğinde, gelenin kim olduğu sorulduğuna “Ebû'l-Kasım el-Mu'tezili” der ve Mu'tezile nispesini özellikle zikrederdi.

Zemahşerî, *Keşşâf*’ında, bilhassa Mu'tezilenin (الاصول الخمسة) *el-Usûlu'l-hamse* dediği beş esas üzerinde durmakta, ilgili ayetleri buna göre yorumlamaktadır. Bu beş esas daha önce de geçtiği üzere *Tevhid*, *Adl*, *Menzile beyne'l-menzileteyn*, *el-Va'd ve'l-va'id* ve *el-Emru bi'l-marûf ve'n-nehî ani'l-münkerdir*.

Âlimimiz “Tevhid” anlayışında Allah’ı mahlûkata benzeten her türlü sınıftan tenzih eder. “Adl” anlayışında insanın iradesini ön plana çıkarır. “Menzile beyne'l-menzileteyn”de “büyük günah işleyenler ne kâfir ne de mümindirler, ikisi arasındadırlar” der. “el-Va'd ve'l-va'id”de “va'd sevap işleyen müminlere, va'id ise günah işleyenlerdir. Ancak va'id sadece büyük günahlarda olur; küçüklerde olmaz” demektedir. “Emr-i bil marûfu” ise, “müminlerin içinden bu işi bilen bir grubun olması ve bunların bu işi yapması farz-ı kifayedir” diyerek belirtir.

Zemahşerî’den önce de Mu'tezile anlayışına göre bazı mühim tefsirler yazılmıştır. Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfehânî’nin (322/934) *Câmiu't-Te'vil li Muhkemi't-Tenzil* ile el-Kâdî Abdulcebbar b. Ahmed el-Hemedânî’nin (415/1025) *Tenzihu'l-Kur'an ani'l-Metâin* adlı tefsirleri bunların en önemlilerindedir. Ancak Zemahşerî’nin *Keşşâf*’ı bunların hepsinden daha üstün kabul edilmektedir.

Daha pek çok önemli özelliğe sahip olan *Keşşâf*, kendisinden sonraki tüm tefsirlere kaynaklık etmiştir. Bilhassa Fahreddin er-Râzî, Beydavi, Nisâburi, Nesefî, Ebûsûûd, Hamdi Yazır ondan çok yararlanmışlardır. Kendinden sonra gelen bütün dirâyet tefsirleri ondan istifade etmiş olmaları hasebiyle *Keşşâf* “أم التفسير” (Tefsirlerin anası veya ana tefsir) kabul edilmiştir.

Tefsir, yukarıda belirttiğimiz gibi içinde Mu'tezilî fikirler olması açısından eleştirilmiştir. Bilhassa Kâdî İyâz (v. 544/1149), İbnu'l-Muneyyir (v. 683/1284), Ebû Hayyân el-Endülüsî (v. 745/1344) gibi müellifler, *Keşşâf*’taki itizalî fikirleri ortaya çıkararak çürütmeye çalışmışlardır. İçindeki aşırı itizalî fikirler yüzünden İbn Teymiyye, Şemsuddin ez-Zehebî, Taceddin es-Subkî, İbn Hacer el-Askalânî gibi bazı âlimler *Keşşâf*’ı okumayı dahi caiz görmemişlerdir. Bilmen de “ilm-i kelimadan bihakkin behresi olmayanların *Keşşâf* tefsirini mütalaa etmeleri ihtiyata münafidir” diyerek, benzer bir görüş serdetmiştir. Bütün bunlarla birlikte Zemahşerî’nin *Keşşâf*’ı kendisinden sonra yazılmış bütün tefsirler üzerinde ciddi bir etki meydana getirmiştir. Kendisinden sonra yazılan her tefsir bir şekilde ondan etkilenmiştir.

Keşşâf’ın temel kaynağı ez-Zeccâc’ın (v. 311/923) *Meani'l-Kur'an* adlı eseridir. Bunun yanında ayrıca rivâyet tefsirinde Mücâhid (v. 103/721), Amr b. Ubeyd el-Mu'tezili (v. 144/762), Ebûbekir el-Esam (v. 235/849) ve er-Rummânî (v. 384/994) gibi âlimlerden nakiller yapmıştır. Ayrıca Müşebbihe, Râfıza ve Mutasavvıfaya ait tefsirlerden de yararlanmıştır. Bilhassa Tasavvufta, Tâbiünden Şehr İbn Havşeb (v. 112/730), Tavûs b. Keysân (v. 106/724) ve Mâlik b. Dinâr’dan (v. 128/746) yararlanmıştır. Fakat bunları sert bir şekilde eleştirmiştir.

Kıraat ilimlerinde de ağırlıklı olarak Abdullah b. Mes'ûd (v. 34./654) ve Ubeyy b. Kâ'b (v. 30/650)'tan nakiller yapmıştır.

Zemaşeri, Dil ve Edebiyatta Sibeveyh'in (v. 194/809) *el-Kitab* adlı eserini; Müberred'in (v. 295/898) *el-Kâmil fi'l-Luġati ve'l-Edeb* adlı eseri ve el-Câhız'ın (v. 255/868) *Kitâbu'l-Hayevân*'ını kaynak olarak kullanmıştır.

Müfessirimiz Hadis kaynağı olarak da en çok Müslim b. el-Haccâc (v. 262/874)'ın *Sahîh*'ini kullanmıştır.

Tefsir henüz Türkçeye tercüme edilmemiştir.

8.4. ez-Zamahşerî'nin Tefsirinden Örnek Metin

وشكر الله: الثواب على الطاعة.

﴿كَلَّا نُمِدُّ هُنُوْلًا وَهُنُوْلًا مِّنْ عَطَايَ رَبِّكَ وَمَا كَانَ عَطَاؤُ رَبِّكَ مَحْظُورًا ﴿٢٠﴾﴾

﴿كَلَّا﴾: كل واحد من الفريقين، والتنوين عوض من المضاف إليه، ﴿نُمِدُّ﴾ هم: نزيدهم من عطائنا، ونجعل الأنف منه مدداً للسالف لا نقطعه، فنرزق المطيع والعاصي جميعاً على وجه التفضل، ﴿وَمَا كَانَ عَطَاؤُ رَبِّكَ﴾: وفضله ﴿مَحْظُورًا﴾ أي: ممنوعاً، لا يمنعه من عاص لعصيانه.

﴿أَنْظُرَ كَيْفَ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَلِلْآخِرَةِ الْكِبْرُ دَرَجَاتٍ وَأَكْبَرُ تَفْضِيلًا ﴿٢١﴾﴾

﴿أَنْظُرَ﴾: يعين الاعتبار ﴿كَيْفَ﴾: جعلناهم متفاوتين في التفضل، وفي الآخرة التفاوت أكبر؛ لأنها ثواب وأعواض وتفضل، وكلها متفاوتة، وروي أن قوماً من الأشراف فممن دونهم اجتمعوا بباب عمر - رضي الله عنه - فخرج الإذن لبلال وصهيب، فشق على أبي سفيان، فقال سهيل بن عمرو: إنما أتينا من قبلنا، إنهم دعوا ودعينا يعني إلى الإسلام، فأسرعوا وأبطأنا، وهذا باب عمر، فكيف التفاوت في الآخرة؛ ولئن حسدتموهم على باب عمر لما أعد الله لهم في الجنة أكثر، وقرئ: «وأكثر تفضيلاً»، وعن بعضهم: أيها العباهي بالرفع منك في مجالس الدنيا، أما ترغب في المباهاة بالرفع في مجالس الآخرة وهي أكبر وأفضل؟

﴿لَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتَقْعُدَ مَذْمُومًا مَّخْذُومًا ﴿٢٢﴾﴾

﴿فَتَقْعُدَ﴾: من قولهم شحذ الشفرة حتى قعدت، كأنها حربة بمعنى: صارت، يعني: فتصير جامعاً على نفسك الذم وما يتبعه من الهلاك من إهلك، والخذلان والمعجز عن النصرة ممن جعلته شريكاً له.

﴿وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَيَالِئُلَيْدِينَ إِحْسَنًا إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ

أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا ﴿٢٣﴾ وَأَخْفِضْ

لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ أَرْحَمُهُمَا كَمَا رَبَّيْتَنِي صَغِيرًا ﴿٢٤﴾﴾

﴿وَقَضَىٰ رَبُّكَ﴾: وأمر أمراً مقطوعاً به، ﴿أَلَّا تَعْبُدُوا﴾: أن مفسرة ولا تعبدوا نهي، أو بالأ تعبدوا؛ ﴿وَيَالِئُلَيْدِينَ إِحْسَنًا﴾: وأحسنوا بالوالدين إحساناً، أو بأن تحسنوا بالوالدين إحساناً، وقرئ: «وأوصى»، وعن ابن عباس - رضي الله عنهما -: و«وصى»، وعن بعض ولد معاذ بن جبل: «وقضاء ربك»، ولا يجوز أن يتعلق الباء في بالوالدين بالإحسان؛ لأن

المصدر لا يتقدم عليه صلته، ﴿إِنَّمَا﴾: هي «إن» الشرطية زيدت عليها «ما»؛ تأكيداً لها؛ ولذلك دخلت النون المؤكدة في الفعل، ولو أفردت «إن»: لم يصح دخولها، لا تقول: إن تكرم من زيداً يكرمك، ولكن إما تكرمته، و ﴿أَحَدَهُمَا﴾: فاعل يبلغن، وهو فيمن قرأ يبلغان بدل من ألف. الضمير الراجع إلى الوالدين، و ﴿كِلَاهُمَا﴾: عطف على أحدهما فاعلاً وبدلاً.

فإن قلت: لو قيل إما يبلغان كلاهما، كان كلاهما توكيداً لا بدلاً، فما لك زعمت أنه بدل؟

قلت: لأنه معطوف على ما لا يصح أن يكون توكيداً للثنيين، فانتظم في حكمه، فوجب أن يكون مثله.

فإن قلت: لو أريد توكيد التثنية لقيل: كلاهما، فحسب، فلما قيل: أحدهما أو كلاهما، علم أن التوكيد غير مراد، فكان بدلاً مثل الأول، ﴿أَف﴾: صوت يدل على تضجر، وقرئ: «أف»: بالحركات الثلاث منوناً وغير منون: الكسر على أصل البناء، والفتح تخفيف للضمة والتشديد كثم، والضم إتباع كمنذ.

فإن قلت: ما معنى عندك؟

قلت: هو أن يكبرا ويعجزا، وكانا كلا على ولدهما لا كافل لهما غيره، فهما عنده في بيته وكنفه؛ وذلك أشق عليه وأشد احتمالاً وصبراً، وربما تولى منهما ما كانا يتوليان منه في حال الطفولة، فهو مأمور بأن يستعمل معهما وطأة الخلق ولين الجانب والاحتمال، حتى لا يقول لهما إذا أضجره ما يستقذر منهما أو يستثقل من مؤنهما: أف، فضلاً عما يزيد عليه، ولقد بالغ سبحانه في التوصية بهما؛ حيث افتتحها بأن شفع الإحسان إليهما بتوجيهه، ونظمهما في سلك القضاء بهما معاً، ثم ضيق الأمر في مراعاتهما حتى لم يرخص في أدنى كلمة تنفلت من المتضجر مع موجبات الضجر ومقتضياته، ومع أحوال / ٢٠٠ أ لا يكاد يدخل صبر الإنسان معها في استطاعة، ﴿وَلَا تُسْرِهُمَا﴾: ولا تزجرهما عما يتعاطيان مما لا يعجبك، والنهي والنهر والنهم: أخوات، ﴿وَقُلْ لَهُمَا﴾: بدل التأفيف والنهر، ﴿قَوْلًا كَرِيمًا﴾: جميلاً، كما يقتضيه حسن الأدب والنزول على المروءة، وقيل: هو أن يقول: يا أبتاه، يا أماء، كما قال إبراهيم لأبيه: يا أبت، مع كفره، ولا يدعوها بأسمائهما؛ فإنه من الجفاء وسوء الأدب وعادة الدعار^(١)، قالوا: ولا بأس به في غير

(١) قوله: «سوء الأدب وعادة الدعار» من الدعارة وهي الفسق والخبث والفساد. كذا في الصحاح (ع).

وجهه، كما قالت عائشة - رضي الله عنها - : نحلني أبو بكر كذا (٨٥٣). وقرئ: «جناح الذل»، والذل: بالضم والكسر.

فإن قلت: ما معنى قوله: ﴿جَنَاحَ الذَّلِّ﴾؟

قلت: فيه وجهان:

أحدهما: أن يكون المعنى: واخفض لهما جناحك؛ كما قال: ﴿وَأَخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ﴾ [الحجر: ٨٨]، فأضافه إلى الذل أو الذل، كما أضيف حاتم إلى الجود على معنى: واخفض لهما جناحك الذليل أو الذلول.

والثاني: أن تجعل لذه أو لذه لهما جناحاً خفيفاً، كما جعل لبيد للشمال^(١) يداً، وللقوة زماماً، مبالغة في التذلل والتواضع لهما، ﴿مِنَ الرَّحْمَةِ﴾: من فرط رحمتك لهما وعطفك عليهما؛ لكبرهما وافتقارهما اليوم إلى من كان أفقر خلق الله إليهما بالأمس، ولا تكتف برحمتك عليهما التي لا بقاء لها وادع الله بأن يرحمهما رحمته الباقية، واجعل ذلك ذلك لرحمتكما عليك في صغرك وتربيتكما لك.

فإن قلت: الاسترحام لهما إنما يصح إذا كانا مسلمين.

قلت: وإذا كانا كافرين فله أن يسترحم لهما بشرط الإيمان؛ وأن يدعو الله لهما بالهداية والإرشاد، ومن الناس من قال: كان الدعاء للكفار جائزاً ثم نسخ، وسئل ابن عيينة عن الصدقة عن الميت، فقال: كل ذلك واصل إليه، ولا شيء أنفع له من الاستغفار، ولو كان شيء أفضل منه لأمركم به في الأبوين، ولقد كرر الله سبحانه في كتابه الوصية بالوالدين، وعن النبي ﷺ: «رَضَا اللَّهُ فِي رَضَا الْوَالِدَيْنِ، وَسَخَطُهُ فِي سَخَطِهِمَا» (٨٥٤) وروي: «يَفْعَلُ الْبَارُّ مَا يَشَاءُ أَنْ يَفْعَلَ فَلَنْ يَدْخُلَ النَّارَ، وَيَفْعَلُ الْعَاقُ مَا يَشَاءُ أَنْ يَفْعَلَ فَلَنْ

٨٥٣ - يأتي تخريجه في سورة «فاطر»، وقال الحافظ في الكشاف: أخرجه في الموطأ عن الزهري، عن عائشة قالت: «إن أبا بكر كان نحلني جداد عشرين من ماله بالعالية فلما حضرته الوفاة، قال: ما من الناس أحب إلي منك». انتهى.

٨٥٤ - أخرجه الترمذي (٣١٠/٤) - كتاب البر والصلة (٢٨) - باب ما جاء من الفضل في رضا الوالدين - (١٨٩٩)، وابن جبان في صحيحه (١٧٢/٢) (٤٢٩)، والبيهقي في شرح السنة (٤٢٩/٦) (٤٣٠) (٣٣١٨)، كلهم من طريق خالد بن الحارث، عن شعبة، عن يعلى بن عطاء، عن أبيه، عن عبد الله بن عمر قال: قال رسول الله ﷺ: «رَضَى الرَّبُّ... الْحَدِيثَ فَذَكَرَهُ مَرْفُوعاً وَأَخْرَجَهُ التِّرْمِذِيُّ (٣١١/٤)، والبخاري في الأدب المفرد (ص ١١) حديث رقم (٢)، والبيهقي في شرح السنة (٦) (٤٢٩) (٣٣١٧) من طرق، عن شعبة، عن يعلى بن عطاء، عن أبيه، عن عبد الله بن عمر موقوفاً. =

(١) قوله: «كما جعل لبيد للشمال يداً» في قوله [من الكامل]:

وغداة ريح قد كشفت وقرّة إذ أصبحت بيد الشمال زمامها (ع).

يَدْخُلُ الْجَنَّةَ (٨٥٥)، وروى سعيد بن المسيب: إن البار لا يموت ميتة سوء، وقال رجل لرسول الله ﷺ: إن أبوي بلغا من الكبر أني ألي منهما ما وليا مني في الصغر، فهل قضيتهما؟ قال: لا؛ فإنهما كان يفعلان ذلك وهما يحبان بقاءك، وأنت تفعل ذلك وأنت تريد موتهما (٨٥٦)، وشكا رجل إلى رسول الله أباه وأنه يأخذ ماله، فدعا به فإذا شيخ

= وقال الترمذي: وهذا أصح - أي الموقوف - وهكذا روى أصحاب شعبة عن شعبة، عن يعلى بن عطاء، عن أبيه، عن عبد الله بن عمرو موقوفاً ولا نعلم أحداً رفعه غير خالد بن الحارث، عن شعبة، وخالد بن الحارث ثقة مأمون. قلت: وفي كلام الترمذي نظراً؛ فقد وجدت متابعات لـ «خالد بن الحارث»، فأخرجه الحاكم في المستدرک (٤/١٥١ - ١٥٢) من طريق عبد الرحمن بن مهدي ثنا شعبة عن يعلى بن عطاء به، وقال: هذا حديث صحيح على شرط مسلم ولم يخرجاه، ووافقه الذهبي. وأخرجه البيهقي في شعب الإيمان (٦/١٧٧) (٧٨٢٩ - ٧٨٣) من طريقين: الأولى: من طريق القاسم بن سليم الصواف، قال: شهدت الواسطيين أبا بسطام شعبة بن الحجاج، وأبا معاوية هشيم بن بشير يحدثان عن يعلى بن عطاء عن أبيه به.

الثانية: من طريق الحسين بن الوليد نا شعبة عن يعلى بن عطاء عن أبيه به. وقال البيهقي: ورويناه أيضاً من حديث خالد بن الحارث وأبي إسحاق الغزاري وزيد بن أبي الزرقا وغيرهم مرفوعاً، ورواه آدم بن أبي إياس ومسلم بن إبراهيم، وجماعة عن شعبة موقوفاً. إ.هـ. وأخرجه البزار كما في كشف الأستار (٢/٣٦٦) (١٨٦٥) من طريق عصمة بن محمد بن فضالة بن عبيد الأنصاري، عن يحيى بن سعيد الأنصاري، عن سالم بن عبد الله بن عمر، عن أبيه عن النبي ﷺ قال..

وقال البزار: لا نعلم رواه عن يحيى بن سعيد إلا عصمة، وعصمة هذا قال فيه الهيثمي في المجمع (٨/١٣٩): متروك، وله طريق أخرى عند أبي نعيم في الحلية (٨/٢١٥).

- قال الحافظ في تخريج الكشاف: أخرجه الترمذي عن عبد الله بن عمرو قال: روى من طريق عبد الرحمن بن مهدي عن شعبة مرفوعاً وكذا أخرجه الطبراني، والبيهقي من رواية القاسم بن سليم عن شعبة مرفوعاً. وللبيهقي أيضاً من رواية الحسين بن الوليد عن شعبة مرفوعاً. قال وروينا أيضاً من رواية أبي إسحاق الغزاري وزيد بن أبي الرها وغيرهم مرفوعاً. ورواية أبي إسحاق عند أبي يعلى. وقال البخاري. في الأدب المفرد: حدثنا آدم بن أبي إياس حدثنا شعبة فذكره موقوفاً. وفي الباب عن ابن عمر أخرجه البزار وقال: تفرد به عصمة بن محمد الأنصاري عن يحيى بن سعيد. انتهى. ٨٥٥ - أخرجه أبو نعيم في الحلية (١٠/٢١٥ - ٢١٦) في ترجمة أبي العباس الطوسي، وعزاه الزيلعي في تخريج الكشاف (٢/٢٦٥) للثعلبي في تفسيره من حديث أحمد بن غالب غلام الخليل بن أحمد ثنا محمد بن سلام السلمي ثنا محمد بن سماك الكوفي، عن حامد بن شريح، عن عطاء عن عائشة. وقال ابن حجر: فيه أحمد بن محمد بن غالب غلام خليل، وهو كذاب. والحديث ذكره الهندي في كنز العمال (١٦/٤٧٦) (٤٥٥٢٨) وعزاه للحاكم في تاريخه.

- قال الحافظ في تخريج الكشاف: أخرجه الثعلبي من طريق محمد بن السماك عن عابد بن شريح عن عطاء عن عائشة. وفيه أحمد بن محمد بن غالب غلام الخليل. وهو كذاب، ولكن رواه أبو نعيم في الحلية من وجه آخر عن سحنون السماك بلفظ «فإني أغفر لك» ولفظ «فإني لا أغفر لك» انتهى.

٨٥٦ - يبض له الزيلعي في تخريج الكشاف (٢/٢٦٥) (٧-١)، وقال ابن حجر، لم أجده.

يتوكأ على عصا، فسأله فقال: إنه كان ضعيفاً وأنا قوي، وفقيراً وأنا غني، فكنت لا أمنعه شيئاً من مالي، واليوم أنا ضعيف وهو قوي، وأنا فقير وهو غني، ويبخل عليّ بماله؛ فيكفي - رسول الله ﷺ -: وقال: «مَا مِنْ حَجَرٍ وَلَا مَدْرٍ يَسْمَعُ هَذَا إِلَّا بَكَى»، ثم قال للولد: «أَنْتَ وَمَالُكَ لِأَبِيكَ، أَنْتَ وَمَالُكَ لِأَبِيكَ» (٨٥٧)، وشكا إليه آخر سوء خلق أمه فقال: «لَمْ تَكُنْ سَيِّئَةَ الْخُلُقِ جِئْتَ حَمَلْتِكَ تِسْعَةَ أَشْهُرٍ؟ قال: إنها سيئة الخلق، قال: «لَمْ تَكُنْ كَذَلِكَ جِئْتَ أَرْضَعْتِكَ حَوْلَيْنِ؟ قال: إنها سيئة الخلق، قال: «لَمْ تَكُنْ كَذَلِكَ جِئْتَ أَسْهَرْتَ لَكَ لَيْلَهَا وَأَطَمَأَتْ نَهَارَهَا؟ قال: لقد جازيتها، قال: «مَا فَعَلْتَ؟ قال: حججت بها على عاتقي، قال: «مَا جَزَيْتَهَا وَلَوْ طَلَّقَتْ»^(١) (٨٥٨). وعن ابن عمر أنه رأى رجلاً في الطواف يحمل أمه، ويقول [من الرجز]:

إِنِّي لَهَا مَطِيئَةٌ لَا تُذَعَّرُ إِذَا الرُّكَابُ نَفَرَتْ لَا تَنْفِرُ
مَا حَمَلْتُ وَأَرْضَعْتَنِي أَكْثَرُ اللَّهُ رَبِّي ذُو الْجَلَالِ الْأَكْبَرِ^(٢)

تظنني جازيتها يا ابن عمر^(٣) قال: لا، ولو زفرة واحدة (٨٥٩)، وعنه عليه الصلاة والسلام: «يَأْكُمُ وَعُقُوقُ الْوَالِدَيْنِ؛ فَإِنَّ الْجَنَّةَ تُوجَدُ رِيحُهَا مِنْ مَسِيرَةِ أَلْفِ عَامٍ، وَلَا يَجِدُ رِيحَهَا عَاقٍ وَلَا قَاطِعٍ رَجِمٍ وَلَا شَيْخٍ زَانٍ، وَلَا جَارٍ إِزَارِهِ خِيَلَاءَ؛ إِنَّ الْكِبْرِيَاءَ لِلَّهِ رَبِّ

٨٥٧ - بيض له الزيلعي في تخريج الكشاف (٢/٢٦٦) (٧٠٢)، وقال ابن حجر لم أجده. ثم قال: قلت: أخرجه البيهقي في معجم الصحابة من طريق. وبيض له ولم يعزه، ولم يخرج. ٨٥٨ - بيض له الزيلعي في تخريج الكشاف (٢/٢٦٦) (٧٠٣)، وقال ابن حجر: لم أجده. ٨٥٩ - أخرجه البخاري في الأدب المفرد (ص ١٢) حديث رقم (١١)، والبيهقي في شعب الإيمان (٦/٢٠٩) (٧٩٢٦)، وعزاه الزيلعي في تخريج الكشاف (٢/٢٦٧) لابن المبارك في كتاب البر والصلة - كلهم من طريق شعبة عن سعيد بن أبي بردة عن أبيه قال: كان ابن عمر... وقال ابن حجر في تخريج الكشاف: أخرجه ابن المبارك في البر والصلة: أخبرنا سعيد بن أبي بردة عن أبيه قال: كان ابن عمر يطوف بالبيت فرأى رجلاً - فذكره. وهذا إسناد صحيح، وأخرجه البيهقي في الشعب في الخامس والخمسين، وأخرجه البخاري في الأدب المفرد عن آدم عن سعيد مختصراً. انتهى.

- (١) قوله: «قال ما جزيتها ولو طلقة» في الصحاح الطلق وجع الولادة اهد فالطلقة المرة منه (ع).
(٢) أنشده ابن عمر عن رجل يحمل أمه في الحج: شبه نفسه بالمطية تشبيهاً بليغاً، وإذا الركاب نفرت صفة لها، يعني أنه خافض لها جناح الذل من الرحمة، ولا يسأم منها كغيره، فإن حملها إياه وإرضاعها إياه أكثر من بره بها، وذعر يذعر كتعب يتعب: خاف وفزع، والمراد لازم الفزع والنفرة وهو الجزع والضجر وعدم إقراره على ظهره، ثم كبر لأنه شعار الحج من يوم النحر إلى آخر أيام التشريق.
(٣) قوله: «تظنني جازيتها يا ابن عمر» لعله ثم قال تظنني (ع).

الْعَالَمِينَ» (٨٦٠)، وقال الفقهاء: لا يذهب بأبيه إلى البيعة^(١)، وإذا بعث إليه منها ليحمله فعل، ولا يتأوله الخمر، ويأخذ الإناء منه إذا شربها، وعن أبي يوسف: إذا أمره أن يوقد تحت قدره وفيها لحم الخنزير أوقد، وعن حذيفة أنه استأذن النبي ﷺ في قتل أبيه وهو في صف المشركين، فقال: دعه يليه غيرك (٨٦١)، وسئل الفضيل بن عياض عن بر الوالدين فقال: ألا تقوم إلى خدمتهما عن كسل، وسئل بعضهم فقال: ألا ترفع صوتك عليهما، ولا تنظر شزراً إليهما^(٢)، ولا يريا منك مخالفة في ظاهر ولا باطن، وأن ترحم عليهما ما عاشا، وتدعو لهما إذا ماتا، وتقوم بخدمة أودائهما من بعدهما، فعن النبي ﷺ: «إِنَّ مِنْ أَبْرِ الْبِرِّ أَنْ يَصِلَ الرَّجُلُ أَهْلَ وَدَّ أَبِيهِ» (٨٦٢).

﴿رَبُّكُمْ أَتَمَّرَ بِمَا فِي نَفْسِكُمْ إِنْ تَكُونُوا صَالِحِينَ فَإِنَّهُ كَانَ لِلْأَوَّابِينَ غَفُورًا ﴿٧٥﴾﴾

﴿بِمَا فِي نَفْسِكُمْ﴾: بما في ضمائرکم من قصد البر إلى الوالدين واعتقاد ما يجب لهما من التوقير، ﴿إِنْ تَكُونُوا صَالِحِينَ﴾: قاصدين الصلاح والبر، ثم فرطت منكم - في حال الغضب، وعند حرج الصدر وما لا يخلو منه البشر، أو لحماية الإسلام - هنة تؤدي إلى أذاهما، ثم أنبتم إلى الله واستغفرتن منها؛ فإن الله غفور، ﴿لِلْأَوَّابِينَ﴾: للتوابين، وعن

٨٦٠ - أخرجه ابن عدي في الكامل (٢١٤٩/٦) من حديث محمد بن الفرات عن أبي إسحاق عن الحارث عن علي مرفوعاً «احذروا البيعة... وأعله بمحمد بن الفرات، وضعفه عن البخاري والنسائي وابن معين، ووافقهم، وأخرجه الطبراني في «الأوسط» (٣١٠/٦) (٥٦٦٠) من طريق جابر الجعفي، عن أبي جعفر بن علي بن حسين عن جابر بن عبد الله... وجابر الجعفي هو أبو عبد الله الكوفي ضعيف؛ كما قال الحافظ في التقریب (١٢٣/١).

- وقال الحافظ في تخريج الكشاف: أخرجه ابن عدي من رواية محمد بن الفرات عن أبي إسحاق عن الحرث عن علي بهذا وأتم منه. وفيه مسيرة خمسمائة بدل ألف. ورواه الطبراني في الأوسط من طريق جابر الجعفي عن أبي جعفر عن جابر بن عبد الله فذكره بلفظ «ألف عام» وجابر ومحمد ابن الفرات متروكان. انتهى.

٨٦١ - بيض له الزيلعي في تخريج الكشاف (٢٦٨/٢) (٧٠٦)، وقال الحافظ ابن حجر: لم أجده، ولا يصح عن والد حذيفة أنه كان في صف المشركين؛ فإنه استشهد بأحد مع المسلمين بأيدي المسلمين خطأ. وهم يحسبونه من الكفار، كما في صحيح البخاري، لكن نحو القصة المذكورة، وردت لأبي عبيدة بن الجراح. إ.هـ.

٨٦٢ - أخرجه مسلم في صحيحه (٣٥١/٨) - نووي - كذا البر والصلة والآداب (٤٥) باب فضل صلة أصدقاء الأب والأم ونحوهما (٤) (٢٥٥٢) (١٣)، من حديث ابن عمر، وفيه قصة. قال الحافظ في تخريج الكشاف: أخرجه مسلم من حديث ابن عمر مرفوعاً، وفيه قصة. انتهى.

- (١) قوله: «لا يذهب بأبيه إلى البيعة» في الصحاح: البيعة بالكسر للنصاري (ع).
(٢) قوله: «ولا تنظر شزراً إليهما» هو نظر الغضبان بمؤخر العين، كذا في الصحاح (ع).

Bu Bölümde Ne Öğrendik

Zemahşeri'nin tefsir ilmindeki yerini, tefsir anlayışını, tefsirinin adını, özelliklerini, içeriğini, İsrâ suresindeki ilgili ayetleri tefsir ediş tarzını, ayetleri tefsir ederken diğer ayetlerden ve hadislerden nasıl yararlandığını, kelimelere nasıl mana verdiğini öğrenmiş olduk. Ayrıca tefsirinin Mutezili anlayış üzere ve belağat yönünü öne çıkararak Kur'an'ı tefsir eden en mükemmel eser olduğunu görmüş olduk.

Bölüm Soruları

1 – İlim ve kültür tarihimizde önemli bir yer işgal eden ve pek çok âlimin doğup yetiştiği yer alan Harezmi bölgesi, nerededir, bugün hangi ülkenin sınırları içerisinde bulunmaktadır, araştırınız.

2 – Zemahşerî (.....) tarihinde (.....) adındaki kasabada vefat etmiştir. Yukarıdaki boşluklara aşağıdakilerden hangisi getirilmelidir?

A - 538/1144 – Zemahşer

B - 538/1144 – Cürcan

C – 583/1189 – Cürcan

D – 583/1189 – Zemahşer

E – 545/1151 – Bağdat

3 – Zemahşerî'nin tam adı (.....)dır.

4 – Zemahşerî'nin tefsirinin tam adı (.....)dır.

5 – Zemahşerî, tefsirini (.....) tarihler arasında (.....)'de yazmıştır. Yukarıdaki boşluklara aşağıdakilerden hangisi getirilmelidir?

A - 526-528 (1132-1134) – Mekke

B - 526-528 (1132-1134) – Medine

C - 526-528 (1132-1134) – Harezmi

D - 526-528 (1132-1134) – Buhara

E - 526-528 (1132-1134) – Bağdat

6 - Zemahşerî'ye neden “Cârullâh” denmiştir?

A – Tefsirinde bu kelimeyi sıkça kullandığı için

B – Annesi onu Kâbe'nin yakınındaki bir evde doğurduğu için

C – Tefsirini uzun süre ikamet ettiği Kabenin yakınındaki bir evde yazdığı için

D – Doğduğunda babası, çok sevdiği hocasının lakabı olan bu ismi ona verdiği için

E – Kıyamette Allah'a komşu olmayı murad ettiği için

7 – Aşağıdakilerden hangisi, Keşşâf'tan önce yazılmış önemli Mutezili tefsirlerden biridir?

A – İbn Atiyye el-Endulusî: el-Muharreru'l-Vecîz

B – Mukâtil b. Süleyman: et-Tefsîru'l-Kebîr

C - Kâdî Abdulcebbar: Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-Metâ'in

D – Kâdî Beydâvî: Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl

E – İbnu'l-Cevzî: Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr

8 – Aşağıdakilerden hangisi Keşşâf için söylenemez?

A – Ağırlıklı olarak dirayet tefsiridir, fakat içinde rivayetler de vardır.

B – Ayetleri hadislerle tefsir etmeye özen gösterir.

C – Tefsire başlamadan önce ayetin yorumuyla ilgili pek çok rivayeti senet zincirleriyle birlikte uzun uzadıya vererek zikreder.

D - Ayetleri tefsir ederken dil ve belâğat kaideleriyle eski Arap şiirleri dikkate alınmış ve onlardan çok yararlanılmıştır.

E – Zaman zaman israili haberlere göre ayetlere mana vermeye çalışır.

9 – Aşağıdakilerden hangisi Keşşâf'ın özelliklerinden biri değildir?

A – Tefsirde akıl değil tamamen nakil esas alınmıştır. Nakilci bir yöntem kullanılmıştır.

B– Tefsirde Arap dili açısından çok ince tahlillerle kelimelerin ihtiva ettiği mecazi manalar keşfedilmeye çalışılmıştır.

C – Sebeb-i nüzul üzerinde durmuştur.

D – Surelerin fazileti konusunda zayıf ve uydurma hadislere yer vermiştir.

E – Amelî konularda Hanefî mezhebi esas alınmıştır.

10 – Aşağıdakilerden hangisi Keşşâf'ın özelliklerinden biri değildir?

A – Kıraat farklılıklarına değinir ve Kur'an'ın üslubuna uygun olanı seçer.

B – Tefsirde neshe yer verilmez; nasih ve mensuh olan ayetlere değinilmez.

C – İtikâdî konuları mensubu olduğu Mutezile mezhebi anlayışına göre yorumlar.

D – Tefsirinde sürekli olarak (إن قلت) “in kulte” diyerek okuyucunun neyi sorabileceğini dile getirir, ardından da (قلت) “kultu” diyerek, buna kendi cevabını ve yorumu yazar.

E - Bazen mezhebini haklı çıkarmak için zayıf hadisler kullanır.

2 – B; 5 – A; 6 – C; 7 – C; 8 – C; 9 – A; 10 – B.

**9. İBN ATİYYE, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE
TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN**

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Bu derste Endülüs Tefsir hareketinin en önemli simalarından olan İbn Atiyye el-Endülüsî'yi ve tefsir anlayışını öğrenecek, yazdığı tefsirin genel özelliklerini, içeriğini görmüş olacağız. Ayrıca tefsirinin tercüme edilip edilmediğini de göstereceğiz. İbn Atiyye'nin tefsirinden örnek bir metni okuyup tartışarak tefsirini yakinen tanımayı, değerlendirmeyi, böylece metin okuma ve anlama, anladığından neticeler çıkarabilme bilgi ve becerisinin elde edilmesini sağlamaya çalışacağız.

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- 1) İbn Atiyye'nin yaşadığı dönemi araştırın ve ondan önce yazılmış tefsirlerin genel özellikleri hakkında bilgi toplayın.
- 2) Endülüs Tefsir hareketi hakkında bilgi araştırınız..
- 3) İbn Atiyye'nin tefsiri Türkçeye tercüme edilmiş midir? Araştırınız.

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
Örnek metin üzerinden Kur'an'ı yorumlama	Örnek metin üzerinden Kur'an'ın nasıl yorumlandığı ve nasıl yorumlanması gerektiği öğrenilir, bu konuda tecrübe kazandırılır.	Örnek metin okuma, metni çözümleme, metne dayalı değerlendirme ve tartışma yaparak konunun daha kolay anlaşılması sağlanacaktır.

Anahtar Kavramlar

- Tefsir
- İbn Atiyye
- Endülüs
- Belağat
- Dirayet
- Sebeb-i nüzul

Giriş

İbn Atiyye Endülüs tefsir hareketinin en önemli isimlerindedir. Endülüs'te siyasi istikrarsızlığın etkili olduğu dönemlerde dünyaya gelmiş, ancak Murâbitların bölgeye hâkim olmasıyla kısmen sükûnete eren bir ortam içerisinde yetişmiştir. Müfessirimizin yazmış olduğu el-Muharreru'l-Vecîz adlı tefsir, bölgede yazılmış en mühim tefsirlerden biridir. Tefsir Mâlikî mezhebi esas alınarak hazırlanmış, ancak diğer mezheplere de zaman zaman yer verilmiştir. Bu derste henüz dilimize çevirisi yapılmamış olan bu mühim tefsiri, müfessirini ve yaşadığı dönemi ana hatlarıyla görmeye çalışacağız.

9.1. İbn Atiyye el-Endülüsî'nin (v. 541/1147) Hayatı

Müfessirimizin tam adı, (أبو محمد عبد الحق بن غالب بن عبد الرحمن ابن عطية الغرناطي الأندلسي) Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdurrahman İbn Atiyye el-Ğırnâtî el-Endülüsî'dir. Bugünkü İspanya'nın Granada (Gırnata) bölgesinde 481/1088 tarihinde dünyaya gelmiştir.

Ailesinin, Mekke'li Mudar kabilesinden olup fetih için İspanya'ya gelen Atiyye b. Mâlik el-Muhâribî'ye dayandığı söylenmektedir. Müfessirimiz ilk eğitimini aynı zamanda dönemin iyi bir âlimi olan babası Gâlib b. Abdurrahman'dan almıştır. Daha sonra bölgede bulunan diğer önemli âlimlerden dersler almıştır. Eğitim için Endülüs'teki mühim eğitim

merkezleri olan Kurtuba (Cordoba), İşbiliye (Sevilla), Mersiye (Murcia), Belensiye (Valencia) ve Ceyyan (Jean) gibi Őehirlerle gitmiş, oralaradaki âlimlerin ders halkalarında bulunarak icazet almıştır. Gidemediđi Őehirlerde bulunan önemli âlimlerle de yazışarak ilimlerinden istifade etmiş ve onlardan da icazet almıştır. Onun bu faaliyeti, uzaktan eğitimin önemli örneklerinden biri olarak kabul edilebilir. İbn Atiyye bu Şekilde kendini Tefsir, Fıkıh ve Arapça başta olmak üzere birçok alanda iyi bir âlim olarak yetiştirmiştir.

Resim 19: Műfessir İbn Atiyye'nin dođduđu Gırnata Őehrinden bir gőrűnűm.

Zaten kısa bir sűre sonra bűlgede ve bilhassa o zamanlar Endűlűs'te hűkűm sűrmekte olan Murâbitlar arasında en çok tanınan âlimlerden biri haline gelmiřtir. Murâbitlar ile arası oldukça iyi olan ve hatta zaman zaman onlarla birlikte bazı savařlara katılmıř olan İbn Atiyye, bu idare tarafından 529/1134 tarihinde Meriye (Almeria) kadılıđına getirilmiřtir. On yılı ařkın bir sűre bu gűrevde bulunan İbn Atiyye, aralarında ařađıda iřleyeceđimiz tefsiri *el-Muharreru'l-Vecizin* de bulunduđu eserlerini burada kaleme almıřtır. Murâbitların yıkılıp Muvahhidlerin iktidara gelmesiyle İbn Atiyye bazı zorluklar yařamıřtır. nce kadılık gűrevini yaptđđı Meriye halkının kendisi hakkındaki ithamları ve Őikâyetleri sebebiyle bu gűrevden alınarak Műrsiye kadılıđına atanmıř, ancak Műrsiye halkının da onu istememesi űzerine buradan Lurka (Lorca) Őehrine giderek oraya yerleřmiřtir. İbn Atiyye kısa bir sűre sonra 541/1147 tarihinde 60 yařında burada vefat etmiřtir. Bařta tefsir olmak űzere fıkıh ve diđer alanlarda önemli bir âlim olarak bilinen műfessirimizin, tefsirinden bařka bir de (الفهرست) *el-Fihrist* adında bir eseri vardır. İbn Atiyye bu eserinde kendilerinden ders aldıđı veya mektuplařarak bilgi aldıđı âlimleri, onlardan okuduđu eserleri ve buna benzer bilgileri vermektedir.

9.2. İbn Atiyye'nin *el-Muharreru'l-Veciz* Adlı Tefsiri ve zellikleri

Műfessirimizin tefsirinin tam adı (المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز) *el-Muharreru'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*'dir. Tefsir nce Ahmed Sadık el-Mellâh'ın tahkikiyle eksik olarak yayımlanmıřtır. Ancak daha sonra Fas Vakıflar Bakanlıđđı tarafından on dűrt ciltlik baskıları yapılmıřtır. Bunun ardından eserin tamamı, Abdűsselam Abdűřřafi Muhammed'in

tahkikiyle Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından beş cilt olarak yayımlanmış, Cemal Talebe de bu baskıya bir fihrist hazırlamıştır. Eser aynı zamanda Abdusselam Abdüşşafi Muhammed tarafından tahkik edilerek beş cilt halinde basılmıştır. Bizim yararlandığımız baskı da budur. Ünlü müfessirlerimizden Ebû Zeyd es-Sealibî (ö. 875/1470), İbn Atiyye'nin tefsirini ihtisar etmiş, bazı yeni bilgiler ekleyerek *el-Cevahiru'l-Hisân fi Tefsîri'l-Kur'ân* adıyla yeni bir tefsir meydana getirmiştir.

İbn Atiyye tefsirinin başına oldukça mühim bir **mukaddime** koymuştur. Mukaddimenin başında tefsirini hangi maksat ve niyetle yazdığını anlatıyor. Daha sonra 10 bab halinde Kur'ân'ın fazileti, Kur'ân'ı tefsir etmenin fazileti, Kur'ân'ın tefsiri konusu ve tarihi seyri, yedi harf ve kırâatler, Kur'ân'ın cem'i, harekelenmesi ve bölümlere ayrılması, Kur'ân'ın lafızları ve Kur'ân'da yabancı kelimelerin olup olmadığı, Kur'ân'ın i'cazı, Kur'ân tefsirinde az kullanılması gereken ifadeler, Kur'ân'ın isimlerinin tefsiri, âyet ve sureleri, istiâze gibi konular kısaca ele alınmaktadır. Bunun ardından Besmelenin tefsiri gelmektedir. Burada diğer tefsirlerde olduğu gibi bismelenin Kur'an'dan olup olmadığı, kelimelerinin anlamları vs gibi hususlar işlenmiştir. Bundan sonra da Fâtiha suresinin tefsiri gelmektedir. Onun bu mukaddimesi **Arthur Jeffery** tarafından başka bir mukaddimeyle birlikte *Mukaddimetân fi Ulûmi'l-Kur'ân* adıyla neşredilmiştir.

Müfessirimiz tefsirinde dirâyet ve rivâyet yöntemini birlikte uygulamıştır. Bununla birlikte tefsirde dirâyete bir yöneliş vardır. Bundan dolayı onun tefsiri rivâyetten dirâyete geçişin ilk halkası olarak addedilmiştir. İbn Atiyye tefsirinde, gerek hadis kaynaklarından gerekse kendinden önce yazılmış tefsirlerden aldığı rivâyetleri tenkit süzgecinden geçirmiş, yer yer sened ve metin kritiği yapmıştır. Çoğunlukla rivâyetlerin senetlerini hazfetmiş, yalnızca ilk raviyi zikretmiştir. Müfessirimiz lügat ve nahve de tefsirinde büyük önem vermiş ve bunlara göre ayetleri izah etmeye çalışmıştır. Kıraat farklılıklarına ve cümle tahlillerine genişçe yer vermiştir. İbn Atiyye, Mâlikî mezhebine mensup olduğu için ahkâm ayetlerini buna göre açıklamıştır, zaman zaman da diğer mezheplerle mukayeseler yapmıştır. Müfessirimiz zayıf haber ve rivâyetler konusunda hassas davranır. Mümkün olduğunca ayetin tefsiri için gerekli olmayan kıssa, haber ve isrâilî rivâyetlere yer vermez. Ancak zaman zaman bunlara değindiği ve tefsirini yaptığı ayetle ilgili başka rivâyet bulamadığı durumlarda isrâilî haberlere yer verdiği de görülmektedir. İbn Atiyye batını ve işârî tefsire karşı da sert eleştiriler yapmış ve bunlarla ayetleri tefsir etmenin doğru olmadığını söylemiştir. Müfessirimiz Esbâb-ı nüzûl konusunda da önemli bilgiler vermekte ve ayetlerin daha doğru anlaşılması hususunda Esbâb-ı nüzûlü bolca kullanmaktadır.

Müfessir bir surenin tefsirine başlamadan önce o surenin nerede indiğini belirtmektedir. Ardından şayet o surede bulunan ayetlerin kelimelerinde kıraat farklılıkları varsa onları zikreder ve aralarında tercih yapar. Şaz kıraatlere de işaret eder, ancak bunların şaz olduğunu belirtir. Sonra ayeti tefsire başlar. Burada ayette geçen garip kelimelerin irabını yaparak onlara mana verir. Bu arada şiirle istişhad da yapar. Yine kelimenin veya ayetin manasıyla alakalı Hz. Peygamber, Sahâbe ve Tâbiûndan gelen rivâyetleri vererek açıklamalarda bulunur. Ayrıca kendisinden önceki âlimlerin yorumlarını ve bakışlarını da nakleder. Burada kendince doğru olmayan görüşleri tenkit eder. Müfessirimiz ayrıca ayetleri, diğer ayetlerle açıklamaya da önem verir. Tefsirin içinde nüzûl sebebini vererek konunun daha iyi anlaşılmasını sağlar. Bazen nüzûl sebebini başta, bazen de sonda verir.

Müfessirimiz **lügat ve nahve** de tefsirinde büyük önem vermiş ve bunlara göre ayetleri izah etmeye çalışmıştır. **Kıraat** farklılıklarına ve cümle tahlillerine genişçe yer vermiştir. İbn Atiyye, Mâlikî mezhebine mensup olduğu için **ahkâm ayetlerini** buna göre

açıklamıştır, zaman zaman da diğer mezheplerle mukayeseler yapmıştır. Müfessirimiz zayıf haber ve rivayetler konusunda hassas davranır. Mümkün olduğunca ayetin tefsiri için gerekli olmayan **kıssa, haber ve isrâîlî rivayetlere** yer vermez. Ancak zaman zaman bunlara değindiği ve tefsirini yaptığı ayetle ilgili başka rivayet bulamadığı durumlarda isrâîlî haberlere yer verdiği de oluyor. İbn Atıyye **bâtınî ve işârî tefsire** karşı da sert eleştiriler yapmış ve bunlarla ayetleri tefsir etmenin doğru olmadığını söylemiştir. Müfessirimiz **Esbâb-ı nüzul** konusunda da önemli bilgiler vermekte ve ayetlerin daha doğru anlaşılması hususunda Esbâb-ı nüzulu bolca kullanmaktadır.

İbn Atıyye, **nesih** konusunda **ehl-i sünnetin** genel anlayışına uymaktadır. Buna göre o neshin aklen mümkün, şer'an caiz olduğunu ve Kur'an'da vaki olduğunu söylemektedir. Buna karşılık **bedâî** reddetmekte ve ayrıca neshi kabul etmeyen bazı mutezili âlimleri eleştirerek neshin imkâniyetini savunmaktadır. Nesih ile **umumun tahsisi** hususunun birbirine karıştırılmaması gerektiğini söyleyen İbn Atıyye, (... **ومن قتل مؤمنا متعمدا فجزاؤه جهنم خالدا فيها...**) “kim bir mümini kasten öldürürse onun cezası ebedi cehennemdir” (Nisa 4/93) ayetinin (**ويغفر ما دون ذلك لمن يشاء...**) “bunun dışında dilediklerini bağışlar” ayetiyle (Nisa 4/48, 116) neshedildiğini söyleyenleri eleştirerek bunların hata yaptıklarını söyler. On göre burada nesih değil, umumi bir mananın tahsis edilmesi söz konusudur.

İbn Atıyye neshin şu **üç çeşidinden** söz eder:

1 – Hem hükmü, hem de lafzı neshedilmiş ayetler. **Hz. Ebûbekir**'in “Biz ‘babalarınızdan yüz çevirmeyin, çünkü bu küfürdür’ (**لا ترغبوا عن آباءكم فإنه كفر**) ayetini okurduk” demesi gibi. Bugün böyle bir âyet ne hükmen ne de lafzen mevcut değildir. Dolayısıyla bu âyetin, hem lafzı, hem de hükmü kaldırılmıştır.

2 – Lafzı mensuh fakat hükmü bâkî ayetler. **Recim âyeti** örneğinde olduğu gibi.

3 – Lafzı mevcut fakat hükmü mensuh ayetler. Buna da örneği “eğer birinizin eşi kafirlere kaçarsa...” (**وإن فاتكم شئ من أزواجكم إلى الكفار...**) ayetini örnek vermektedir. Bu ayet elimizde bulunan Kur'an'da mevcuttur, fakat böyle bir hüküm cari değildir.

O ayrıca Kur'an'ın **sahih sünnetle** de nesh edilebileceğini söyler ve buna dair örnekler verir.

9.3. İbn Atiyye'nin Tefsirinden Seçme Bir Metin

أن يعود الضمير على ﴿السموات﴾ فيكون المعنى أن السماء بغير عمد وأنها ترى كذلك، وهذا قول الحسن والناس، و﴿ترونها﴾ على هذا القول في موضع نصب على الحال، ويحتمل أن يعود الضمير على «العمد» فيكون ﴿ترونها﴾ صفة للعمد في موضع خفض، ويكون المعنى أن السماء لها عمد لكن غير مرئية قاله مجاهد ونحا إليه ابن عباس، والمعنى الأول أصح والجمهور عليه، ويجوز أن تكون ﴿ترونها﴾ في موضع رفع على القطع ولا عمد ثم، و«الرواسي» هي الجبال التي رست أي ثبتت في الأرض، وقوله: ﴿أن تميد﴾ بمعنى لثلا تميد، والميد التحرك يمئة ويسرة وما قرب من ذلك، وقوله تعالى: ﴿من كل زوج﴾ أي من كل نوع، و«الزوج» في اللغة النوع والصف وليس بالذي هو ضد الفرد، وقوله تعالى: ﴿كريم﴾ يحتمل أن يريد مدحه من جهة إتقان صنعه وظهور حسن الرتبة والتحكيم للصنع فيه فيعم حينئذ جميع الأنواع لأن هذا المعنى في كلها، ويحتمل أن يريد مدحه بكرم جوهره وحسن منظره ومما تقضي له النفوس بأنه أفضل من سواه حتى يستحق الكرم، فتكون الأزواج على هذا مخصوصة في نفائس الأشياء ومستحسناتها، ولما كان عظم الموجودات كذلك خصص الحجة بها. وقوله: ﴿أنتنأ﴾ يعم جميع أنواع الحيوان وأنواع النبات والمعادن، ثم وقف تعالى الكفار على جهة التوبيخ وإظهار الحجة على أن هذه الأشياء هي مخلوقات الله تعالى، ثم سألهم أن يوجدوه ما خلق الأوثان والأصنام وغيرهم ممن عبد، أي أنهم لن يخلقوا شيئاً، بل هذا الذي قريش فيه ضلال مبين، فذكرهم بالصفة التي نعم معهم سواهم ممن فعل فعلهم من الأمم، وقوله: ﴿ماذا﴾ يجوز أن تكون «ما» استفهاماً في موضع رفع بالابتداء و«ذا» خبرها بمعنى الذي والعائد محذوف، ويجوز أن تكون «ما» مفعولة بـ «أروني» و«ذا» و«ما» بمعنى الذي والعائد محذوف تقديره في الوجهين خلقه.

قوله عز وجل:

وَلَقَدْ آتَيْنَا لَقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ وَمَنْ يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ عَنِّي حَمِيدٌ ﴿١٣﴾ وَإِذْ قَالَ لَقْمَانُ لَابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَبْنِي لَكَ شَرِكًا بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ ﴿١٢﴾

﴿لقمان﴾ رجل حكيم بحكمة الله تعالى وهي الصواب في المعتقدات والفقه في الدين والعقل، واختلف هل هو نبي مع ذلك أو رجل صالح فقط، فقال بنو عكرمة والشعبي، وقال بصلاحه فقط مجاهد وغيره، وقال ابن عباس: سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول «لم يكن لزمان نبياً ولكن كان عبداً كثير التفكير حسن اليقين أحب الله فأحبه فمن عليه بالحكمة وخيره في أن يجعله خليفة يحكم بالحق، فقال يا رب إن خيرتني قبلت العافية وتركت البلاء وإن عزمت علي فسمعا وطاعة فإنك ستعصمني وكان قاضياً في بني إسرائيل نوبياً أسود مشقق الرجلين ذا مشافرة»، قاله سعيد بن المسيب ومجاهد وابن عباس، وقال له رجل كان قد رعى معه الغنم ما بلغ بك يا لقمان ما أرى؟ قال: صدق الحديث والصمت عما لا يعني، وقال ابن المسيب: كان من سودان مصر من النبوة، وقال خالد بن الربيع: كان نجاراً، وقيل كان خياطاً، وقيل كان راعياً، وحكم لقمان كثيرة مأثورة، قيل له وأي الناس شر؟ قال الذي لا يبالي إن رآه الناس مسيئاً.

وقوله تعالى: ﴿أَنْ اشْكُرْ﴾ يجوز أن تكون ﴿أَنْ﴾ في موضع نصب على إسقاط حرف الجر أي «بأن اشكر الله»، ويجوز أن تكون مفسرة أي كانت حكمته دائرة على الشكر لله ومعانيه وجميع العبادات والمعتقدات داخلة في شكر الله تعالى، ثم أخير تعالى أن الشاكر حظه عائد عليه وهو المتفع بذلك، و﴿الله﴾ تعالى ﴿غني﴾ عن الشكر فلا ينفعه شكر العباد ﴿حميد﴾ في نفسه فلا يضره كفر الكافرين و﴿حميد﴾ بمعنى محمود أي هو مستحق ذلك بذاته وصفاته، وقوله ﴿وَإِذْ قَالَ﴾ يحتمل أن يكون التقدير واذكر إذ قال، ويحتمل أن يكون التقدير «وأتيناه الحكمة إذ قال» واختصر ذلك لدلالة المتقدم عليه واسم ابنه ثاران، وقرأ نافع وأبو عمرو وابن عامر وحمزة والكسائي وأبو بكر عن عاصم «يا بني» بالشد والكسر في الياء في الثلاثة على إدغام إحدى الياءين في الأخرى، وقرأ حفص والمفضل عن عاصم «يا بني» بالشد والفتح في الثلاثة على قولك يا بنيابا ويا غلاما، وقرأ ابن أبي برة عن ابن كثير: «يا بني» بسكون الياء، و﴿يا بني﴾ في إنها ﴿للقمان: ١٦﴾ بالكسر، و﴿يا بني﴾ أقم الصلاة ﴿للقمان: ١٧﴾ بفتح الياء، وروى عنه قبل بالسكون في الأولى والثالثة وبكسر الوسطى وظاهر قوله ﴿إِنَّ الشُّرْكَ لظُلْمٌ عَظِيمٌ﴾ أنه من كلام لقمان، ويحتمل أن يكون خيرا من الله تعالى منقطعاً من كلام لقمان متصلاً به في تأكيد المعنى، ويؤيد هذا الحديث المأثور أنه لما نزلت ﴿وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ﴾ [الانعام: ٨٢] أشفق أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم وقالوا: أينما لم يظلم، فأنزل الله تعالى ﴿إِنَّ الشُّرْكَ لظُلْمٌ عَظِيمٌ﴾ فسكن إشفاقهم.

قال الفقيه الإمام القاضي: وإنما يسكن إشفاقهم بأن يكون ذلك خيراً من الله تعالى، وقد يسكن الإشفاق بأن يذكر الله ذلك عن عبد قد وصفه بالحكمة والساد.

قوله عز وجل:

وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَى وَهْنٍ وَفِصْلَهُ فِي عَامَيْنِ أَنْ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ
إِلَى الْمَصِيرِ ﴿١٤﴾ وَإِنْ جَاهَدَاكَ عَلَى أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبُهُمَا
فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا وَأَتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَىٰ تَعَالَىٰ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّتُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿١٥﴾

هاتان الآيتان اعتراض أثناء وصية لقمان، ووجه الطبري ذلك بأنها من معنى كلام لقمان ومما قصده، وذلك غير متوجه لأن كون الآيتين في شأن سعد بن أبي وقاص حسب ما أذكره بعد يُضعف أن تكون مما قالها لقمان، وإنما الذي يشبه أنه اعتراض أثناء الموعظة وليس ذلك بمفسد للأول منها ولا للآخر، بل لما فرغ من هاتين الآيتين عاد إلى الموعظة على تقدير إضمار وقال أيضاً لقمان ثم اختصر ذلك لدلالة المتقدم عليه، وهذه الآية شرك الله تعالى الأم والوالد منها في رتبة الوصية بهما، ثم خصص الأم بدرجة ذكر الحمل ودرجة ذكر الرضاع فتحصل للأم ثلاث مراتب وللأب واحدة، وأشبه ذلك قول الرسول صلى الله عليه وسلم حين قال له رجل من أبر؟ «قال: أمك. قال ثم من؟ قال: ثم أمك. قال ثم من؟ قال: ثم أمك. قال ثم من؟ قال: ثم أبك» فجعل له الربع من الميرة كالأية. «وهنا على وهن» معناه ضعفاً على ضعف، وقيل إشارة إلى مشقة الحمل ومشقة الولادة بعده، وقيل إشارة إلى ضعف الولد وضعف الأم معه، ويحتمل أن

أشار إلى تدرج حالها في زيادة الضعف، فكأنه لم يعين ضعفين بل كأنه قال حملته أمه والضعف يتزايد بعد الضعف إلى أن ينقضي أمره، وقرأ عيسى الثقفي «وهناً على وهن» بفتح الهاء، ورويت عن أبي عمرو وهما بمعنى واحد، وقرأ جمهور الناس «وفصاله»، وقرأ الحسن وأبو رجاء والجحدري ويعقوب «وفصله»، وأشار به «الفصال» إلى تعدد مدة الرضاع فعبّر عنه بغايته، والناس مجمعون على العامين في مدة الرضاع في باب الأحكام والنفقات، وأما في تحريم اللبن فحددت فرقة بالعامين لا زيادة ولا نقص، وقالت فرقة العامان وما اتصل بهما من الشهر ونحوه إذا كان متصل الرضاع في حكم واحد يحرم، وقالت فرقة إن فطم الصبي قبل العامين وترك اللبن فإن ما شرب بعد ذلك في الحولين لا يحرم، وقوله تعالى: ﴿أَنْ اشْكُرْ﴾ يحتمل أن يكون التقدير «بأن اشكر»، ويحتمل أن تكون مفسرة، وقال سفيان بن عيينة من صلى الصلوات الخمس فقد شكر الله تعالى. ومن دعا لوالديه في دبر الصلوات فقد شكرهما، وقوله تعالى: ﴿إِلَى الْمَصِيرِ﴾ توعد أثناء الوصية، وقوله تعالى: ﴿وَإِنْ جَاهِدَاكَ﴾ الآية روي أن هاتين الآيتين نزلتا في شأن سعد بن أبي وقاص وذلك أن أمه حمنة بنت أبي سفيان بن أمية لما أسلم حلفت أن لا تأكل ولا تشرب حتى يفارق دينه ويرجع إلى دين قومه فلج سعد في الإسلام، وكانت هي إذا أفرط عليها الجوع والعطش شحوا فاهاً، ويروى شجروا فاهاً، أي فتحوه بعود ونحوه وصبوا ما يرمقها، فلما طال ذلك ورأت أن سعداً لا يرجع أكلت، ففي هذه القصة نزلت الآيات، قاله سعد بن أبي وقاص والجماعة من المفسرين.

قال الفقيه الإمام القاضي: فمطلب الآية الأولى الأمر ببر الوالدين وتعظيمه، ثم حكم بأن ذلك لا يكون في الكفر والمعاصي، وجملة هذا الباب أن طاعة الوالدين لا تراعى في ركوب كبيرة ولا في ترك فريضة على الأعيان، وتلزم طاعتها في المباحات وتستحسن في ترك الطاعات الندب، ومنه أمر جهاد الكفاية والإجابة للام في الصلاة مع إمكان الإعادة، على أن هذا أقوى من الندب لكن يعمل بخوف هلكة عليها ونحوه مما يبيح قطع الصلاة، فلا يكون أقوى من الندب، وخالف الحسن في هذا الفصل فقال إن منعه أمه من شهود العشاء الآخرة شفقة فلا يطعمها، وقوله ﴿وصاحبهما في الدنيا معروفاً﴾ يعني الأبوين الكافرين أي صلحهما بالمال وادعهما برفق، ومنه قول أسماء بنت أبي بكر الصديق للنبي صلى الله عليه وسلم وقد قدمت عليها خالتها، وقيل أمها من الرضاعة، فقالت: يا رسول الله إن أمي قدمت علي وهي راغبة أفصلها؟ قال نعم. وراغبة قيل معناه عن الإسلام.

قال الفقيه الإمام القاضي: والأظهر عندي أنها راغبة في الصلة وما كانت لتقدم على أسماء لولا حاجتها، ووالدة أسماء هي قتيلة بنت عبد عزي بن عبد أسعد وأم عائشة وعبد الرحمن هي أم رومان قديمة الإسلام.

وقوله تعالى: ﴿واتبع سبيل من أناب إليّ﴾، وصية لجميع العالم كأن المأمور الإنسان، و﴿أناب﴾ معناه، مال ورجع إلى الشيء، وهذه سبيل الأنبياء والصالحين، وحكى النقاش أن المأمور سعد والذي أناب أبو بكر، وقال: إن أبا بكر لما أسلم أتاه سعد وعبد الرحمن بن عوف وعثمان وطلحة وسعيد والزبير فقالوا أمنت؟ قال نعم، فنزلت فيه ﴿أمن هو قانت آناء الليل﴾ [الزمر: ٩] فلما سمعها الستة آمنوا فانزل الله

تعالى فيهم ﴿والذين اجتنبوا الطاغوت﴾ [الزمر: ١٧] إلى قوله ﴿وأولئك الذين هداهم الله﴾ [الزمر: ١٨]. ثم توعد عز وجل بالبعث من القبور والرجوع إليه للجزاء والتوقيف على صغير الأعمال وكبيرها.

قوله عز وجل:

يَبْنِيْ إِنَّهَا إِن تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِّنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ ﴿١٦﴾ يَبْنِيْ أَقِيمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأَصِرْ عَلَىٰ مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ ﴿١٧﴾ وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرْحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ ﴿١٨﴾ وَأَقْصِدْ فِي مَشْيِكَ وَاغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ ﴿١٩﴾

المعنى وقال لقمان ﴿يا بني﴾، وهذا القول من لقمان إنما قصد به إعلام ابنه بقدر قدرة الله تعالى وهذه الغاية التي أمكنه أن يفهمه، لأن «الخردلة» يقال إن الحس لا يقدر لها ثقلاً إذ لا ترجح ميزاناً، وقد نطقت هذه الآية بأن الله تعالى قد أحاط بها علماً. وقوله ﴿مِثْقَالَ حَبَّةٍ﴾ عبارة تصلح للجواهر، أي قدر حبة، وتصلح للأعمال أي ما تزنه على جهة المماثلة قدر حبة، وظاهر الآية أنه أراد شيئاً من الأشياء خفياً قدر حبة، ويؤيد ذلك ما روي من أن ابن لقمان سأل أباه عن الحبة تقع في مقل البحر يعلمها الله، فراجعه لقمان بهذه الآية. وذكر كثير من المفسرين أنه أراد الأعمال المعاصي والطاعات، ويؤيد ذلك قوله ﴿يَأْتِ بِهَا اللَّهُ﴾ أي لا تغتور، وبهذا المعنى يتحصل في الموعظة ترجية وتخويف منضاف ذلك إلى تبيين قدرة الله تعالى، وفي القول الآخر ليس ترجية ولا تخويف. ومما يؤيد قول من قال هي من الجواهر قراءة عبد الكريم الجزري «فَتَكُنْ» بكسر الكاف وشد النون من الكن الذي هو الشيء المغطى، وقرأ جمهور القراء «إِن تَكُ» بالياء من فوق «مِثْقَالٌ» بالنصب على خبر «كان» واسمها مضمرة تقديره مسألتك على ما روي، أو المعصية أو الطاعة على القول الثاني. ولهذا المقدر هو الضمير في ﴿إِنَّهَا﴾. وقرأ نافع وحده بالياء أيضاً «مِثْقَالٌ» بالرفع على اسم «كان» وهي التامة، وأسند إلى المِثْقَالِ فعلاً فيه علامة التانيث من حيث انضاف إلى مؤنث هو منه وهذا كقول الشاعر: [الطويل]

مشين كما اهتزت رماح تسفحت أعاليها مرُّ الرياح النواصم

وهي قراءة الأعرج وأبي جعفر. وقوله ﴿فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ﴾، قيل أراد الصخرة التي عليها الأرض والحوت والماء وهي على ظهر ملك وقيل هي صخرة في الريح.

قال القاضي أبو محمد: وهذا كله ضعيف لا يشته سند، وإنما معنى الكلام المبالغة والانتها في التفهيم، أي أن قدرته تنال ما يكون في تضاعيف صخرة وما يكون في السماء وفي الأرض. وقرأ قتادة «فَتَكُنْ» بكسر الكاف والتخفيف من وكن يكن، وتقدمت قراءة عبد الكريم «فَتَكُنْ». وقوله ﴿يَأْتِ بِهَا اللَّهُ﴾ إن أراد الجواهر فالمعنى ﴿يَأْتِ بِهَا﴾ إن احتيج إلى ذلك أو كانت رزقاً ونحو هذا، وإن أراد الأعمال فمعناه ﴿يَأْتِ﴾ بذكرها وحفظها فيجازي عليها بثواب أو عقاب. و﴿لَطِيفٌ خَبِيرٌ﴾ صفتان لاقتان بإظهار غرائب

القدرة، ثم وصى ابنه بعظم الطاعات وهي الصلاة والأمر بالمعروف والنهي عن المنكر وهذا إنما يريد به بعد أن يمثل هو في نفسه ويزدجر عن المنكر وهنا هي الطاعات والفضائل أجمع، وقوله ﴿واصبر على ما أصابك﴾ يقتضي حصاً على تغيير المنكر وإن نال ضرراً فهو إشعار بأن المغير يؤدي أحياناً، وهذا القدر هو على جهة الندب والقوة في ذات الله، وأما على اللزوم فلا. وقوله تعالى ﴿إن ذلك من عزم الأمور﴾ يحتمل أن يريد مما عزمه الله وأمر به، قاله ابن جريج، ويحتمل أن يريد أن ذلك من مكارم الأخلاق وعزائم أهل الحزم والسالكين طريق النجاة، والأول أصوب، وبكليهما قالت طائفة. وقرأ نافع وأبو عمرو وحمزة والكسائي وابن محيصن «ولا تصاعره»، وقرأ ابن كثير وعاصم وابن عامر والحسن ومجاهد وأبو جعفر «ولا تصعره»، وقرأ الجحدري «ولا تصعره» بسكون الصاد والمعنى متقارب، و«الصعر» الميل ومنه قول الأعرابي: «وقد أقام الدهر صعري بعد أن أقمت صعره»، ومنه قول عمرو بن حنى التغلبي: [الطويل]

وكنا إذا الجبار صعر خده أقمنا له من ميله فتقوم

أي فتقوم أنت، قاله أبو عبيدة، وأنشد الطبري «فتقوما» وهو خطأ لأن قافية الشعر مخفوضة، وفي بيت آخر أقمنا له من خده المتصعر. فمعنى الآية ولا تمل «خذك للناس» كبراً عليهم ونخوة وإعجاباً واحتقاراً لهم وهذا هو تأويل ابن عباس وجماعة، ويحتمل أن يريد أيضاً الضد، أي «ولا تصاعر خذك» سؤالاً ولا ضراعة بالفقر، والأول أظهر بدلالة ذكر الاختيال والفخر بعد، وقال مجاهد «ولا تصعر» أراد به الإعراض هجرة بسبب إحنة، والمرح النشاط، والمشي مرحاً هو في غير شغل ولغير حاجة، وأهل هذا الخلق ملازمون للفخر والخيلاء، فالمرح مختال في مثبه وقد قال عليه السلام «من جرَّ ثوبه خيلاء لم ينظر الله إليه يوم القيامة»، وقال: «بينما رجل من بني إسرائيل يجر ثوبه خيلاء خسف به فهو يتجلجل في الأرض إلى يوم القيامة»، وقال مجاهد «الفخور» هو الذي يعدد ما أعطى ولا يشكر الله تعالى.

قال الفقيه الإمام القاضي: وفي الآية الفخر بالنسب وغير ذلك، ولما نهاه عن الخلق الذميمة رسم له الخلق الكريم الذي ينبغي أن يستعمله من القصد في المشي وهو أن لا يتخرق في إسراع ولا يوانى في إبطاء وتساؤل على نحو ما قال القائل: [مجزوء الرمل]

كلنا نمشي رويد كلنا يطلب صيد

غير عمرو بن عبيد

وأن لا يمشي مختالاً متبخرتاً ونحو هذا مما ليس في قصد، و«غض الصوت» أوفر للمتكلم وأبسط لنفس السامع وفهمه، ثم عارض ممثلاً بصوت الحمير على جهة التشبيه، أي تلك هي التي بعدت عن الغض فهي أنكر الأصوات، فكذلك كل ما بعد عن الغض من أصوات البشر فهو في طريق تلك وفي الحديث «إذا سمعتم نهيق الحمير فتعوذوا بالله من الشيطان فإنها رأت شيطاناً»، وقال سفيان الثوري: صياح كل شيء تسبيح إلا نهيق الحمير، وقال عطاء: صياح الحمير دعاء على الظلمة، و«أنكر» معناه أقبح وأخشن، و«أنكر» عبارة تجمع المذام اللاحقة للصوت الجهير، وكانت العرب تفتخر بجهازة الصوت الجهير على خلق الجاهلية ومنه قول الشاعر يمدح آخر: [المتقارب]

Bu Bölümde Ne Öğrendik

İbn Atiyye'nin tefsir ilmindeki yerini, tefsir anlayışını, tefsirinin adını, özelliklerini, içeriğini, Lokman suresindeki ilgili ayetleri tefsir ediş tarzını, ayetleri tefsir ederken diğer ayetlerden ve hadislerden nasıl yararlandığını, kelimelere nasıl mana verdiğini öğrenmiş olduk. Ayrıca tefsirinde tefsirinde nasıl hadislerden yararlandığını gördük.

Bölüm Soruları

1 – Müfessirimiz İbn Atıyye'nin doğup yetiştiği ve görev yaptığı Endülüs, bugün nerede bulunmaktadır? Endülüs'ün nerede olduğunu ve Endülüs'te yetişmiş ünlü âlimlerimizi araştırınız

2 – İbn Atıyye'nin vefat tarihi ve yeri aşağıdakilerin hangisinde doğru olarak verilmiştir?

A - 529/1135 – Meriye

B - 541/1147 – Mürsiye

C – 541/1147 –Lurka

D –529/1135– Kurtuba

E –571/1177 – Mısır

3 –İbn Atıyye'nin tam adı (.....)dır.

4 – Müfessirimiz aşağıdaki yönetimlerden hangisi döneminde kadılık yapmıştır?

A – Murâbitlar

B – Muvahhidler

C – Memlûkîler

D – Sâmânîler

E – Eyyûbîler

5 – Aşağıdakilerden hangisi İbn Atıyye'nin yaşadığı bölgede (Endülüs'te) ondan önce yazılmış önemli bir tefsirdir?

A – İbn Kesîr: *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*

B – el-Hâzin: *Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl*

C – el-Kâdî el-Beydâvî: *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*

D – el-Kurtubî: *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân*

E – Bâkî b. Mahled: *et-Tefsîru'l-Kebîr*

6 – Aşağıdakilerden hangisi İbn Atıyye'den önce yazılmış tefsirlerden biri değildir?

A – el-Cassâs: *Ahkâmu'l-Kur'ân*

B – Mukâtil b. Süleyman: *et-Tefsîru'l-Kebîr*

C – el-Maverdî: *en-Nüket ve'l-Uyun*

D – Mahmûd el-Âlûsî: *Rûhu'l-Meânî*

E – el-Beğavî: Meâlimu't-*Tenzîl*

7 – Aşağıdakilerden hangisi İbn Atıyye'nin tefsiri için söylenemez?

A – Tefsirde zaman zaman isrâîlî haber ve rivayetlere yer verilmiştir.

B – Her surenin başında o sureyi okumanın faziletiyle ilgili çok sayıda hadis zikreder.

C – Tefsir yaparken Esbâb-ı nüzulu göz önünde bulundurur.

D – Hadis kaynaklarından aldığı rivayetleri tenkit süzgecinden geçirmiş, yer yer sened ve metin kritiği yapmıştır.

E – Ahkâm ayetlerini mensubu olduğu Mâlikî mezhebine göre yapmıştır.

8 –İbn Atıyye'nin tefsirinin tam adını yazınız (.....)

9 – Aşağıdakilerden hangisi İbn Atıyye'nin tefsirinin başında bulunan mukaddimeyi başka bir mukaddimeyle birlikte basmıştır?

A – Lous Massignon

B – Edvard Monted

C – Alexander Ross

D – Ignaz Goldziher

E – Arthur Jeffery

10 – Aşağıdakilerden hangisi İbn Atıyye'nin tefsiri için söylenemez?

A – Tefsir, bugüne kadar yazılıp günümüze ulaşmış en büyük ahkâm tefsiridir.

B – İçinde çok sayıda nahiv tahlilleri ve kelime iştikakları yapılmıştır.

C – Tefsirde kıraatlere de yer verilmiş, yedi kıraat yanında zaman zaman diğer kıraatlere de değinilmiştir.

D – Tefsirde sure ve ayetler arasındaki münasebet ve insicama dikkat çekilmiştir.

E – Tefsirde rivayet yanında dirayete de önem verilmiştir.

2 – C; 4 – A; 5 – E; 6 – D; 7 – D; 9 – E; 10 - A

**10.EBU ALİ FADL ET-TABRESİ, HAYATI, TEFSİRİNİN
ÖZELLİKLERİ VE TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN**

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Bu derste Kur'an'ı Şii anlayış üzere tefsir etmiş en önmeli müfessirlerden biri olan Ebu Ali Fadl et-Tabresi'yi ve tefsir anlayışını öğrenecek, yazdığı tefsirin genel özelliklerini, içeriğini görmüş olacağız. Ayrıca tefsirinin tercüme edilip edilmediğini de göstereceğiz. Tabresi'nin tefsirinden örnek bir metni okuyup tartışarak tefsirini yakinen tanımayı, değerlendirmeyi, böylece metin okuma ve anlama, anladığından neticeler çıkarabilme bilgi ve becerisinin elde edilmesini sağlamaya çalışacağız.

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- 1) Et-Tabresi'nin yaşadığı dönemi araştırın ve ondan önce yazılmış tefsirlerin genel özellikleri hakkında bilgi toplayın.
- 2) Tabresi Şiaya mensup bir müfessirdir. Şiinin tefsir anlayışını ve önemli şii tefsirleri araştırınız.
- 3) Tabresi'nin tefsiri Türkçeye tercüme edilmiş midir? Araştırınız.

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
Örnek metin üzerinden Kur'an'ı yorumlama	Örnek metin üzerinden Kur'an'ın nasıl yorumlandığı ve nasıl yorumlanması gerektiği öğrenilir, bu konuda tecrübe kazandırılır.	Örnek metin okuma, metni çözümleme, metne dayalı değerlendirme ve tartışma yaparak konunun daha kolay anlaşılması sağlanacaktır.

Anahtar Kavramlar

- Tefsir
- Et-Tabresi
- Şia
- Ehl-i beyt
- Dirayet
- Sebeb-i nüzul
- Nesih
- Beda
- Recim

Giriş

Ebû Ali Fadl et-Tabresî, şîî müfessirlerden olup, şîî âlemde oldukça rağbet görmüş bir müfessirdir. Tabresî'nin Mecmau'l-Beyân adlı tefsiri 10 cilt olarak tabedilmiş orta hacimde bir tefsirdir. Tefsir bugün Şîîler arasında yaygın bir şekilde kullanıldığı gibi aynı zamanda Sünnî dünya da ondan istifade etmektedir. Eser henüz dilimize tercüme edilmemiştir. İşte bu dersimizde bu önemli müfessiri ve tesirini tanımaya çalışacağız.

Ancak önce, İbn Atiyye el-Endülüsî ile et-Tabersî arasındaki dönemde yaşamış bazı önemli müfessirlere işaret etmek istiyoruz. Bu dönemde muhtelif bazı müfessirler olmakla beraber biz bilhassa bunların en önemlisi olan Ebubekir İbnu'l-Arabî'ye (v. 543/1148) ve onun Malikî mezhebi esas alınarak hazırlanmış olan *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı eserine dikkat çekmek istiyoruz. Bu müfessir ve eseriyle ilgili yeterli bilgi *Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri I* adlı eserde mevcuttur.

10.1. et-Tabresî'nin (v. 548/1153) Hayatı

Ebû Ali künyesiyle tanınan müfessirimizin tam adı, (الفضل بن حسن بن فضل الطبرسي) el-Fadl b. Hasan b. Fadl et-Tabresî'dir. Müfessir, halk arasında ve dönemin âlimleri nezdinde kazandığı güvenden ve ayrıca sahip olduğuengin bilgi sebebiyle “dinin güvencesi” anlamında (أمين الدين) “eminu'd-din”, “devletin güvencesi” anlamında (أمين الدولة) “eminu'd-devle”, “İslam'ın güvencesi” anlamında (أمين الإسلام) “eminu'l-İslam” ve “müfessirlerin direği” anlamında (عمدة المفسرين) “umdetu'l-mufessirîn” gibi lakaplarla da anılmıştır Müfessirimiz 470/1077 tarihinde bugün İran'da Tefriş diye bilinen Tabres veya Taberistân (bugün Mâzendarân şehri) bölgesinde dünyaya gelmiştir. Bundan dolayı bazı âlimler onu “et-Tabersî” diye tesmiye ederken, bazıları da ona “et-Tabresî” demişler ve iki kullanımın da doğru olduğunu söylemişlerdir. Musa Kâzım Yılmaz ise hazırladığı doktora tezinde müfessirin adını “Tabressi” diye vermiştir. Çocukluğunda önce ailesinden olmak üzere doğduğu bölgedeki âlimlerden dînî eğitim alan Tabresî, daha sonra Sebzvar, Meşhed gibi muhtelif beldeleri gezip oralardaki ünlü âlimlerden dersler alarak ilim ve kültürünü arttırmıştır. Müfessirimiz 548/1153 tarihinde 76 yaşında Sebzvar şehrinde vefat etmiştir.

Harita 10: Müfessirimiz Tabersî'nin vefat ettiği yeri gösteren harita <https://www.google.com/maps/place> (19 Temmuz 2015).

Tabresî'nin çok sayıda eseri vardır. Bunlar tefsir, nesep ilmi, hadis, fıkıh, Arap dili, ahlak gibi muhtelif alanlarla ilgilidir ve bu eserler Şîî dünyasında oldukça rağbet görmüşlerdir. Eserleri arasından bizim için önem arz eden *Mecmau'l-Beyân* adlı tefsiridir. Ancak eseriyle ilgili bilgi vermeden önce yaşadığı dönemdeki siyâsî ve sosyal hayat, ilim ve kültür hayatı hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz.

Müfessir Tabresî, Büyük Selçuklu Devleti'nin (1040-1157) hâkim olduğu bir dönemde doğmuştur. Müfessirimizin doğduğu zamanlar, Melikşah'ın (v. 484/1092) veziri Nizamülmülk'ün (v. 484/1092) şîî âlimlere hoşgörülü davranıp hürmet gösterdiği, yapılan ilmi toplantılara onları da davet ettiği dönemlerdir. Nizamülmülk'ün bu yaklaşımı ve engin hoşgörüsü sayesinde âlimler de birbirlerine anlayışla yaklaşabilmiş, herkes rahat bir ortam içerisinde ilim yapabilmiş, böylece bölgede şer'i ve edebi ilimler adeta zirveye çıkmıştır. Bu hoşgörü ve karşılıklı anlayış havası müfessirimizi de etkilemiş, o yüzden tefsirinde aşırı yorumlardan kaçınmış, ehl-i sünneti rencide edecek izahlardan sakınmış ve mutedil bir şîî müfessir olarak bilinmiştir. Hatta tefsirinde şîî rivâyetler yanında ehl-i sünnet rivâyetlerini verdiği için tefsiri şîa ile ehl-i sünnetin arasını yaklaştıran eserlerden biri olarak addedilmiştir.

Resim 20: Tabresi'nin vefat ettiği Sebzvar'dan bir görüntü <http://2.bp.blogspot.com/> (19 Temmuz 2015).

Tefsirin yazılma sebebiyle ilgili şöyle bir hikâye anlatılır: Âlimimiz Tabresî bir gün fenalaşır ve cemaat tarafından öldüğü zannedilerek yıkanır, kefenlenir ve defnedilir. Bu aşamaların hiç birinde müfessir kendine gelmez. Ancak mezara konduktan bir süre sonra kendine gelir. Fakat mezardan çıkması mümkün değildir. Burada “şayet kabirden çıkarsa Kur’ân’ı yorumlayan bir eser yazacağına ve hayatını buna adayacağına” söz verir. Bu arada kefen hırsızları mezarlığa gelir ve yeni gömülmüş olan Tabresî'nin kefenini çalmak için mezarını kazmaya başlarlar. O arada Tabresî'nin yaşamakta olduğunu görürler ve dehşete kapılırlar. Tabresî onlara, “korkmayın, ben ölmedim, fakat insanlar öldüğümü zannederek beni gömdüler” der. Sonra da mezardan çıkar. Tekrar hayata dönünce nezretmiş olduğu tefsiri yazmaya başlar. İşte bu tefsir burada işlemekte olduğumuz *Mecmau'l-Beyân* adlı tefsiridir.

10.2. Şia ve Tefsir

Burada şunu da belirtelim ki Tabresî'den önce de bölgede yaşayan bazı âlimler şii anlayış ve düşünce istikametinde tefsirler yazmışlardır. Esasen Şiiler de Sünniler gibi tefsiri Hz. Peygamber'e ve başta Hz. Ali olmak üzere Abdullah b. Mes'ûd, İbn Abbâs gibi sahâbîlere ve Said b. Cübeyr'in başında zikredildiği tâbiî âlimlere dayandırmaktadırlar. Bundan sonra da tefsirle uğraşan önemli şii âlimler gelmiştir. Günümüze ulaşan en önemli şii tefsirlere gelince, bunların başında *Tefsîru'l-İmam Ca'fer es-Sâdık*'ı zikredebiliriz. Bundan başka *Tefsîru'l-İmam Hasan el-Askeri*, *Tefsîru Furât el-Kûfi*, *Tefsîru'l-Ayyâşî* de önemli şii tefsirlerdir. Hicrî III. asırda yaşamış olan Ali b. İbrahim el-Kummî ve Ebû Cafer et-Tûsî (v. 460/1068) de en mühim şii müfessirlerdendirler. el-Kummî'nin *Tefsîru'l-Kummî* adlı tefsiri de, et-Tûsî'nin *et-Tibyân* adlı tefsiri de bölgede oldukça ilgi görmüştür. Müfessirimiz Tabresî de tefsirinde bunlardan yararlanmışır.

Müfessirimiz Tabresî kendisiyle aynı dönemde yaşamış olan Zemahşerî'nin (v. 538/1143) *el-Keşşâf* adlı tefsirini çok takdir etmiştir. Ancak bu tefsiri, kendi tefsirini

bitirdikten sonra görüp okumuştur. Tefsiri o kadar beğenmiş ki, ona olan hayranlığından *el-Kâfu'ş-Şâfi* adında *Keşşâf*'tan istifadeyle bir tefsir yazmış, ardından *Câmiu'l-Cevâmi'* diye bir tefsir daha yazmış ve burada *Keşşâf*'tan ve kendi tefsirinden faydalı gördüğü hususları vermiştir.

10.3. et-Tabresî'nin Mecmau'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri ve Özellikleri

Müfessirimizin tefsirine gelince tefsirin tam adı müellif tarafından (مجمع البيان للعلوم) *Mecmau'l-Beyân li Ulûmi'l-Kur'ân* şeklinde belirtilmiştir. Ancak baskılarda (مجمع البيان) *Mecmau'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân* diye yazılmıştır. Bilmen de ismini bu şekilde vermiştir. Tabresî tefsirinin mukaddimesinde bu eseri, Sebzvar idarecisi (emini) Ebû Mansûr Muhammed b. Yahya el-Hüseynî'nin teşvikleri sonucu yazdığını belirtmektedir. Yine o burada en şerefli, faziletli ve faydalı ilmin Kur'ân ilmi olduğunu söyler. Tefsir de Kur'ân'la ilgili bir ilim olduğuna göre o da şerefli, faziletli ve faydalı bir ilimdir. O tefsirinde hadis âlimlerince bilinen hadislerin isnatlarını hafzetmiştir. Şiû âlimlerin Ebû Cafer et-Tûsî'ye kadar tefsir alanında fazlaca eser yazmadığını belirten müfessir, onun *et-Tibyân* adlı tefsirinin önemli bir tefsir olduğunu anlatıyor. Ona göre bu eser pek çok konuda güzel olmakla birlikte irab ve nahiv konusunda zayıftır. İşte müfessirimiz aynı zamanda bu konularda da daha iyi bir tefsir meydana getirmeye çalışmıştır. O tefsiri konusunda bilgi verirken onun, gayet özlü ve düzenli bir şekilde, güzel bir nazım ve tertip ile bu ilmin tüm nevilerini ve çeşitlerini cemedan bir kitap olduğunu, Kur'ân'ın kıraatını, irabını, luğatını, kapalı ve müşkil olan yönlerini, manalarını, esbâb-ı nüzûlünü, haberlerini, kıssalarını, helal ve haram konusundaki sınırlarını, hükümlerini... bütün bunları muhtevi ve açıklayıcı olduğunu yazıyor. Yine mukaddimedede tefsirinde her surenin başında o surenin mekki mi yoksa medeni mi olduğunu, ayetlerin sayısında bir ihtilaf varsa onları, sonra o sureyi okumanın fazileti hususunu, o suredeki ayetlerin kıraatinde ihtilaf varsa bunları, esbâb-ı nüzûlü, ayetlerden çıkan hükümleri, manaları, ayetler arasındaki insicam ve intizamı vs. zikrettiğini belirtiyor.

Tabresî'ye göre **neshin** sınırları, kısımları, şartları, **bedâ** ile tahsisten farkı, Kur'ân'ın sünnetle neshinin caiz olup olmadığı hususu gibi konuların Kur'ân'la ilgisi varsa da bunların asıl tartışılacağı yer fıkıh usulü kitaplarıdır. Bununla birlikte o tefsirinde ilgili ayetlerin yorumunda neshin konusuna yer verir. Neshin lugat ve ıstılah manalarını veren müfessir, neshin üç şekilde olabileceğini söyler. Ona göre neshin üç şekli şunlardır:

1 – Bazı ayetlerin hem hükmünün, hem de lafzının neshedilmiş olması. Hz. Ebûbekir'in "Biz 'babalarımızdan yüz çevirmeyin, çünkü bu küfürdür' (لا ترغبوا عن آباءكم فإنه كفر) âyetini okurduk" demesi gibi. Bugün böyle bir ayet ne hükmen ne de lafzen mevcut değildir. Dolayısıyla bu ayetin, hem lafzı, hem de hükmü kaldırılmıştır.

2 – Bazı ayetlerin lafzının mevcut olmakla birlikte hükmünün kaldırılmış olması. Bunun da örneği "eğer birinizin eşi kâfirlere kaçarsa..." (وإن فاتكم شيء من أزواجكم إلى الكفار...) âyeti gibi. Bu âyet elimizde bulunan Kur'ân'da mevcuttur, fakat böyle bir hüküm cari değildir.

3 – Bazı âyetlerin lafzının kaldırılmış olmakla birlikte hükmünün geçerli olması. **Recim** âyeti örneğinde olduğu gibi. O ayrıca Kur'ân'ın sahih sünnetle de nesh edilebileceğini savunur.

Ona göre ayetlerin sayısı konusunda en güvenilir bilgiler, Hz. Ali'ye dayandırıldığı için Kufe ehlinin tespit etmiş olduğu sayılarla ilgili bilgilerdir. Tabresî elimizde mevcut

(kıssa) başlığı altında önceki ümmetlere ait kıssalara yer verdiği gibi, (النظم) “en-nazm” (düzen) başlığı altında da ayetin daha önceki ayetlerle ilgisini ele alır.

Tabresî'nin tefsiri de diğer bazı tefsirler gibi rivâyet yönü yanından dirâyet yönü de olan bir tefsirdir. Müfessir bir ayetle ilgili rivâyetlerin ardından dirâyet yönüyle de ayeti açıklamaktadır. Ayetleri lugat, irab, hucet, kıraat, mana gibi değişik yönlerden ele alıp işleyerek dirayi yönden de tefsirini yapmış olmaktadır.

Tabresî de diğer şîî müfessirler gibi bazı ayetleri şîî anlayış doğrultusunda tefsir etmiş ve buna dair rivâyetler nakletmiştir. Mesela o Rahman suresinde geçen (مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ) (O iki denizi birbirine salıvermiştir) (Rahman, 19) ayetindeki (iki deniz)den muradın Hz. Ali ve Fatıma; (بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ) (aralarında engel var birbirine karışmazlar) (Rahman 20) ayetindeki (engel)den muradın Hz. Muhammed ve (يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ) (onlardan inci ve mercan çıkar) (Rahman 22) ayetindeki (inci ve mercan)dan muradın da Hasan ve Hüseyin olduğunu Selmân-ı Fârisî ve benzeri bazı zatlardan nakletmektedir.

10.4. et-Tabresi'nin Tefsirinden Seçme Bir Metin

١٨٠

سورة النور

ومشروط، فالمشروط أن يقول لعبده في حال الكتابة متى عجزت عن أداء ثمنك كنت مردوداً في الرق، فإذا كان كذلك جاز له رده في الرق عند العجز. والمطلق ينعتق منه عند العجز بحساب ما أدى من المال، ويبقى مملوكاً بحساب ما بقي عليه، ويرث ويورث بحساب ما عتق. ﴿وَلَا تُكْرِهُوا قَنِينِكُمْ﴾ أي: إيمانكم وولايديكم ﴿عَلَّ الْبَغْيَ﴾ أي: على الزنى ﴿إِنْ أَرَدْنَ حَصْنًا﴾ أي: تعففاً وتزويجاً، عن ابن عباس، وإنما شرط إرادة التحصن لأن الإكراه لا يتصور إلا عند إرادة التحصن فإن لم ترد، المرأة التحصن، بغت بالطبع، فهذه فائدة الشرط. ﴿لِيَتَّقُوا عِرْسَ الْغَيْبَةِ الدُّنْيَا﴾ أي: من كسبهن ويبيع أولادهن. قيل: إن عبد الله بن أبي كان له ست جوار يكرههن على الكسب بالزنى. فلما نزل تحريم الزنى أتى رسول الله ﷺ فشكون إليه، فنزلت الآية. ﴿وَمَنْ يُكْرِهِنَّ﴾ أي: ومن يجبرهن على الزنى من سادتهن ﴿فَإِنَّ اللَّهَ مِنْ بَعْدِ إِكْرِهِنَّ غَفُورٌ﴾ للمكروهات لا للمكروه، لأن الوزر عليه ﴿رَجِيمٌ﴾ بهن. ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَيْكَ مَائِدَتِ مَبِينَتٍ﴾ أي: واضحات ظاهرات، ومن قرأ بفتح الباء فمعناه: مفصلات بينهن الله وفضلهن ﴿وَمَثَلًا مِنَ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكَ﴾ وأخباراً من الذين مضوا من قبلكم، وقصصاً لهم وشبهاً من حالهم بحالكم، لتعتبروا بها ﴿وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ﴾ أي: وزجراً للمتقين عن المعاصي، وخصهم بالذكر لأنهم المتتبعون بها.

قوله تعالى: ﴿اللَّهُ نُورٌ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكُوفٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُّبْرَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ يَكُلِّ شَيْءٌ عَلَيْهِ ﴿٣٥﴾ فِي يَوْمٍ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تَرْفَعَ وَيَذْكَرَ فِيهَا أَسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ ﴿٣٦﴾ رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَابِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ ﴿٣٧﴾ لِيَجْزِيَ اللَّهُ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَيَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿٣٨﴾﴾.

● **القراءة:** قرأ أبو جعفر وابن كثير ويعقوب: «كوكب دُرِّيٌّ» مضمومة الدال مشددة الياء، «تَوْقَدُ» بفتح التاء والدال وتشديد القاف. وقرأ أبو عمرو: «ودرِيٌّ» مكسورة الدال ممدودة مهموزة، «تَوْقَدُ» كما تقدم، وقرأ الكسائي: «درِيٌّ» مكسورة الدال ممدودة مهموزة، «تَوْقَدُ» بضم التاء والتخفيف والرفع. وقرأ نافع وابن عامر وحفص: «دُرِّيٌّ» غير مهموزة، «تَوْقَدُ» بضم الياء والرفع. وقرأ أبو بكر وحمزة: «درِيٌّ» مضمومة الدال مهموزة ممدودة، «توقد» بضم التاء وتخفيف القاف، وقرأ خلف: «درِيٌّ» مضمومة الدال غير مهموزة، «توقد» بضم التاء والتخفيف، وقرأ ابن عامر وأبو بكر: «يُسَبِّحُ» بفتح الباء، والباقون بكسرها.

● **الحجة:** قال أبو علي: من قرأ «دُرِّيٌّ» يحتمل قوله أمرين:

أحدهما: أن يكون نسبة إلى الدر لفرط صفائه ونوره. ويجوز أن يكون فُعَيْلاً من الدريء فخففت الهمزة فانقلبت ياء، كما تنقلب من النسيء والنبيء. ومن قال «دريء» كان فُعَيْلاً من الدرء، مثل السُّكَيْرِ والفُسَيْقِ، والمعنى: أن الخفاء اندفع عنه لتلألؤه في ظهوره، فلم يَخَفْ كما يخفى السهي ونحوه. ومن قرأ «دُزْيء» كان فُعَيْلاً من الذَّء الذي هو الدفع. وقد حكى سيبويه عن أبي الخطاب: «كوكب دُزْيء» من الصفات، ومن الأسماء المُرْتِقِ لِلْعَضْفَرِ ومما يمكن أن يكون على هذا البناء العُلْيَة ألا تراه أنه من علا، ومنه السُّرْيَة الأولى أن تكون فعلية، ومن قرأ «تَوَقَّد» كان فاعله المصباح، لأن المصباح هو الذي توقد. قال امرؤ القيس:

سَمَوْتُ إِلَيْهَا وَالنَّجُومُ كَأَنَّهَا مَصَابِيحُ زُهَبَانٍ تَشَبُّ لِقُفَالٍ^(١)

ومن قرأ «يوقد»: كان فاعله المصباح أيضاً. ومن قرأ «تَوَقَّد»: كان فاعله الزجاجة. والمعنى: على مصباح الزجاجة. فحذف المضاف وأقام المضاف إليه مقامه، فقال: «توقد» فحمل الكلام على لفظ الزجاجة، أو يريد بالزجاجة القنديل. فقال: «توقد» على لفظ الزجاجة وإن كان يريد القنديل، ومعنى «توقد من شجرة» أي: من زيت شجرة، فحذف المضاف. يدل ذلك على ذلك قوله: ﴿يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ﴾. ومن قرأ: «يسبح له» بفتح الباء، أقام الجار والمجرور مقام الفاعل، ثم فسر من يسبح فقال: رجال، أي: يسبح له رجال، فرفع رجالاً بهذا المضمرة الذي دل عليه قوله: «يسبح» لأنه إذا قال: «يسبح» دل على فاعل التسبيح. ومثله قول الشاعر:

لَيْسَبْكُ يَزِيدُ ضَارِعٌ لِحُصُومَةٍ وَمُخْتَبِطٌ مِمَّا تُطْبِخُ الطَّوَائِجُ^(٢)

● **اللغة:** المشكاة، قيل: إنها رومية معربة. وقال الزجاج: يجوز أن تكون عربية لأن في الكلام مثل لفظها شكوة، وهي قرية صغيرة. فعلى هذا تكون مفعلة منها، وأصلها مشكوة، فقلبت الواو ألفاً لتحركها وانفتاح ما قبلها، والمصباح: السراج، وأصله من البياض. والأصبح: الأبيض.

● **الإعراب:** قيل في تقدير قوله: ﴿اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ﴾ وجهان:

أحدهما: أن يكون على حذف المضاف، وتقديره: ذو نور السماوات والأرض، على حد قوله ﴿إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرٌ صَالِحٌ فَلَا﴾.

والثاني: أن يكون مصدراً وضع موضع اسم الفاعل، كقوله: ﴿إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكَرَ غَوَا﴾ أي: غائراً وكما قالت الخنساء:

تَرْتَعُ مَا رَتَعَتْ حَتَّى إِذَا اذْكَرَتْ فَإِنَّمَا هِيَ إِفْبَالٌ وَاذْبَارُ^(٣)

وعلى هذا تكون الإضافة غير حقيقية. و﴿السَّمَوَاتِ﴾ في تقدير النصب، ﴿فِيهَا وَمَصَابِحُ﴾:

(١) شب النار: أوقدها. والقفال: المسافرون.

(٢) الشعر في (جامع الشواهد)، وكذا الشعر الآتي. وقد مر في الكتاب أيضاً غير مرة.

(٣) مر بمعناه في ما سبق.

جملة في موضع الجر لأنها صفة مشكاة. ﴿الْمِصْبَاحُ فِي نُجَاكَيْهِ﴾ جملة في موضع رفع بأنها صفة مصباح، والعائد منها إليه، لام العهد، تقديره: فيها مصباح ذلك المصباح في زجاجة، أو: هو في زجاجة. ﴿الزَّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ﴾: الجملة في موضع جر بأنها صفة زجاجة، وقوله ﴿زَيْتُونَةٍ﴾ بدل من شجرة، والباقي صفة. ﴿نُورٌ﴾ خبر مبتدأ محذوف أي: هو نور على نور متعلق بمحذوف في موضع رفع بكونه صفة نور. ﴿فِي يُونِي﴾ يتعلق بمحذوف وفي موضع جر بكونه صفة لمشكاة. فانتقل الضمير من المحذوف إليه، حيث سد مسده. ﴿يَقْتَرِحِسَابٍ﴾ في موضع نصب بكونه صفة لمفعول محذوف، وتقديره: يرزق من يشاء رزقاً بغير حساب، أي: غير محسوب.

● المعنى: ﴿اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ اختلف في معناه على وجوه:

أحدها: الله هادي أهل السماوات والأرض إلى ما فيه من مصالحهم، عن ابن عباس.

والثاني: الله منور السماوات والأرض، بالشمس والقمر والنجوم، عن الحسن وأبي عالية والضحاك.

والثالث: مزين السماوات بالملائكة، مزين الأرض بالأنبياء والعلماء، عن أبي بن كعب. وإنما ورد النور في صفة الله تعالى لأن كل نفع وإحسان وإنعام منه. وهذا كما يقال: فلان رحمة، وفلان عذاب: إذا كثر فعل ذلك منه. وعلى هذا قول الشاعر:

ألم تر آنا نور قوم وإنما يُبَيِّنُ في الظلماء للناس نُورَها

وإنما المعنى: إنا نسعى فيما ينفعهم، ومنا خيرهم. وكذا قول أبي طالب في مدح النبي ﷺ:

وأبيضٌ يُسْتَسْقَى الغمامَ بوجهِهِ يُمالُ اليتامى عِصْمَةً لِلأراملِ
يلوذُ به الهلاكُ من آلِ هاشمٍ فهُمُ عِنْدَهُ في نِعْمَةٍ وَقَواضِلِ

لم يعن بقوله: أبيض، بياض لونه، وإنما أراد كثرة أفضاله وإحسانه ونفعه، والاهتداء به. ولهذا المعنى سماه الله تعالى سراجاً منيراً. ﴿مَثَلُ نُورِهِ﴾ فيه وجوه:

أحدها: أن المعنى مثل نور الله الذي هدى به المؤمنين، وهو الإيمان في قلوبهم، عن أبي بن كعب والضحاك، وكان أبي يقرأ: مثل نور من آمن به.

والثاني: مثل نوره الذي هو القرآن في القلب، عن ابن عباس والحسن وزيد بن أسلم.

والثالث: أنه عنى بالنور محمد ﷺ، وأضافه إلى نفسه تشريفاً له، عن كعب وسعيد بن جبير، فالمعنى: مثل محمد رسول الله ﷺ.

والرابع: أن نوره سبحانه الأدلة الدالة على توحيدهِ وعدله، التي هي في الظهور والوضوح مثل النور، عن أبي مسلم.

والخامس: أن النور هنا الطاعة، أي: مثل طاعة الله في قلب المؤمن، عن ابن عباس في

رواية أخرى. ﴿كَيْشْكُورٌ فِيهَا مَصْبَاحٌ﴾ المشكاة: هي الكوة في الحائط يوضع عليها زجاجة، ثم يكون المصباح خلف تلك الزجاج، ويكون للكوة باب آخر يوضع المصباح فيه. وقيل: المشكاة عمود القنديل الذي فيه الفتيلة، وهو مثل الكوة، والمصباح: السراج، وقيل: المشكاة القنديل، والمصباح الفتيلة، عن مجاهد ﴿الْمَصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ﴾ أي: ذلك السراج في زجاجة. وفائدة اختصاص الزجاج بالذكر أنه أصفى الجواهر فالمصباح فيه أضوأ ﴿الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ﴾ أي: تلك الزجاج مثل الكوكب العظيم المضيء الذي يشبه الدر في صفائه ونوره ونقائه، وإذا جعلته من الدرء وهو الدفع، فمعناه: المندفع السريع الوقع في الانقضاض، ويكون ذلك أقوى لضوئه. ﴿يُوقَدُ مِنْ شَجَرٍ مُّبْرَكٍ﴾ أي: يشتعل ذلك السراج من دهن شجرة مباركة ﴿زَيْتُونَةٍ﴾ أراد بالشجرة المباركة شجرة الزيتون، لأن فيها أنواع المنافع فإن الزيت يسرج به، وهو إدام ودهان ودباغ، ويوقد بحطبه وثقله، ويغسل برماده الإبريسم، ولا يحتاج في استخراج دهنه إلى إعصار. وقيل: إنه خص الزيتون لأن دهنها أصفى وأضوأ. وقيل: لأنها أول شجرة نبتت في الدنيا بعد الطوفان، ومنبتها منزل الأنبياء. وقيل: لأنه بارك فيها سبعون نبياً، منهم إبراهيم، فلذلك سُميت مباركة. ﴿لَا شَرْقِيَّةٌ وَلَا غَرْبِيَّةٌ﴾ أي: لا يفيء عليها ظل شرق ولا غرب، فهي ضاحية للشمس لا يظلمها جبل ولا شجر ولا كهف، فزيتها يكون أصفى، عن ابن عباس والكلبي وعكرمة وقتادة. فعلى هذا يكون المعنى: أنها ليست شرقية لا تصيبها الشمس إذا هي غربت، ولا هي غربية لا تصيبها الشمس إذا طلعت، بل هي شرقية غربية أخذت بحفظها من الأمرين. وقيل: معناه أنها ليست من شجر الدنيا فتكون شرقية أو غربية، عن الحسن، وقيل: معناه أنها ليست في مقنوة لا تصيبها الشمس بل هي بارزة للشمس، لا يصيبها الظل بل يصيبها الشمس والظل، عن السدي. وقيل: ليست من شجر الشرق ولا من شجر الغرب، لأن ما اختص بإحدى الجهتين كان أقل زيتاً، وأضعف ضوءاً، لكنها من شجر الشام، وهي ما بين الشرق والغرب، عن ابن زيد. ﴿يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ﴾ من صفائه وفرط ضيائه ﴿وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ﴾ أي: قبل أن تصيبه النار وتشتعل فيه. واختلف في هذا المشبه والمشبه به على أقوال:

أحدها: أنه مثل ضربه الله لنبيه محمد ﷺ، فالمشكاة صدره، والزجاجة قلبه، والمصباح فيه النبوة، لا شرقية ولا غربية، أي: لا يهودية ولا نصرانية، توقد من شجرة مباركة، يعني شجرة النبوة وهي إبراهيم عليه السلام، يكاد نور محمد ﷺ يبين للناس، ولو لم يتكلم به، كما أن ذلك الزيت يكاد يضيء ولو لم تمسه نار أي: تصبه النار، عن كعب وجماعة من المفسرين. وقد قيل أيضاً: إن المشكاة إبراهيم، والزجاجة إسماعيل، والمصباح محمد ﷺ، كما سُمي سراجاً في موضع آخر. من شجرة مباركة: يعني إبراهيم، لأن أكثر الأنبياء من صلبه. لا شرقية ولا غربية: لا نصرانية ولا يهودية، لأن النصراني تصلي إلى المشرق، واليهود تصلي إلى المغرب. يكاد زيتها يضيء أي: تكاد محاسن محمد ﷺ تظهر قبل أن يوحى إليه، ﴿نُورٌ عَلَى شُورٍ﴾ أي: نبي، من نسل نبي، عن محمد بن كعب، وقيل: إن المشكاة عبد المطلب، والزجاجة عبد الله، والمصباح هو النبي ﷺ، لا شرقية ولا غربية، بل مكية، لأن مكة وسط الدنيا، عن الضحاك. ورؤي عن الرضا عليه السلام أنه قال: نحن المشكاة فيها، والمصباح

محمد ﷺ يهدي الله لولايتنا من أحب. وفي كتاب التوحيد لأبي جعفر بن بابويه، رحمه الله، بالإسناد عن عيسى بن راشد، عن أبي جعفر الباقر ﷺ في قوله: ﴿ كَيْشْكُوفٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ ﴾ قال: نور العلم في صدر النبي ﷺ المصباح في زجاجة، الزجاجة صدر علي ﷺ، صار علم النبي ﷺ إلى صدر علي، علم النبي علياً، يوقد من شجرة مباركة نور العلم، لا شرقية ولا غربية، لا يهودية ولا نصرانية، يكاد زيتها يضيء ولو لم تمسه نار. قال: يكاد العالم من آل محمد ﷺ يتكلم بالعلم قبل أن يسأل. نور على نور أي: إمام مؤيد بنور العلم والحكمة، في إثر إمام من آل محمد ﷺ، وذلك من لدن آدم ﷺ إلى أن تقوم الساعة. فهؤلاء الأوصياء الذين جعلهم الله خلفاء في أرضه وحججه على خلقه، لا تخلو الأرض في كل عصر من واحد منهم، ويدل عليه قول أبي طالب في رسول الله ﷺ:

أَنْتَ الْأَمِيرُ مُحَمَّدٌ   قَرَمٌ أَعْرُ مُسَوْدُ
لِمُسَوْدَيْنَ أَطَاهِرٍ   كَرُمُوا وَطَابَ الْمَوْلِدُ
أَنْتَ الشَّعِيدُ مِنَ الشُّعُودِ   تَكْتَفُ ثَكَ الْأَشْعَدُ
مِنْ لَدُنِ آدَمَ لَمْ يَزَلْ   فِينَا وَصِيٌّ مُزْتَشِدُ
وَلَقَدْ عَرَفْتُكَ صَادِقاً   وَالْقَوْلُ لَا يَتَّفِقُ
مَا زِلْتَ تَنْطِقُ بِالصُّوَابِ   وَأَنْتَ طِفْلٌ أَنْرَدُ

تحقيق هذه الجملة يقتضي: أن الشجرة المباركة المذكورة في الآية، هي دوحة التقى والرضوان، وعتره الهدى والإيمان، شجرة أصلها النبوة، وفرعها الإمامة، وأغصانها التنزيل، وأوراقها التأويل، وخدمها جبرائيل وميكائيل.

وثانيها: أنه مثل ضربه الله للمؤمن، والمشكاة نفسه والزجاجة صدره، والمصباح الإيمان، والقرآن في قلبه، يوقد من شجرة مباركة هي الإخلاص لله وحده لا شريك له، فهي خضراء ناعمة كشجرة التفّ بها الشجر، فلا تصيبها الشمس على أي حال كانت، لا إذا طلعت، ولا إذا غربت، وكذلك المؤمن قد احترز من أن يصيبه شيء من الفتر، فهو بين أربع خلال: إن أعطي شكر وإن ابتلي صبر، وإن حكم عدل، وإن قال صدق، فهو في سائر الناس كالرجل الحي يمشي بين القبور، نور على نور، كلامه نور وعلمه نور، ومدخله نور، ومخرجه نور مصيره إلى الجنة نور يوم القيامة، عن أبي بن كعب.

وثالثها: أنه مثل القرآن في قلب المؤمن، فكما أن هذا المصباح يستضاء به، وهو كما هو لا ينقص، فكذلك القرآن يهتدى به ويعمل به، فالمصباح هو القرآن، والزجاجة قلب المؤمن، والمشكاة لسانه وفمه، والشجرة المباركة شجرة الوحي، يكاد زيتها يضيء، تكاد حجج القرآن تنضح وإن لم تقرأ. وقيل: تكاد حجج الله على خلقه تضيء لمن تفكر فيها وتدبرها، ولو لم ينزل القرآن. نور على نور: يعني أن القرآن نور مع سائر الأدلة قبله، فازدادوا به نوراً على نور، عن الحسن وابن زيد. وعلى هذا فيجوز أن يكون المراد ترتب الأدلة، فإن الدلائل يترتب بعضها على بعض ولا يكاد العاقل يستفيد منها إلا بمراعاة الترتيب، فمن ذهب عن الترتيب فقد

ذهب عن طريق الاستفادة. وقال مجاهد: ضوء نور السراج، على ضوء الزيت، على ضوء الزجاج. ﴿يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَن يَشَاءُ﴾ أي: يهدي الله لدينه وإيمانه من يشاء، بأن يفعل له لطفاً يختار عنده الإيمان إذا علم أن له لطفاً. وقيل: معناه يهدي الله لنبوته وولايته من يشاء ممن يعلم أنه يصلح لذلك، ويضرب الله الأمثال للناس تقريباً إلى الأفهام، وتسهيلاً لدرك المرام. ﴿وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ فيضع الأشياء مواضعها ﴿فِي بُيُوتٍ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ﴾ معناه: هذه المشكاة في بيوت هذه صفتها، وهي المساجد في قول ابن عباس والحسن ومجاهد والجبائي، ويعضده قول النبي ﷺ: «المساجد بيوت الله في الأرض، وهي تضيء لأهل السماء كما تضيء النجوم لأهل الأرض». ثم قيل: إنها أربعة مساجد لم بينها إلا نبي: الكعبة بناها إبراهيم وإسماعيل، ومسجد بيت المقدس بناه سليمان، ومسجد المدينة ومسجد قبا بناهما رسول الله ﷺ. وقيل: هي بيوت الأنبياء. ورؤي ذلك مرفوعاً أنه سئل النبي ﷺ لما قرأ الآية: أي بيوت هذه؟ فقال: بيوت الأنبياء، فقام أبو بكر فقال: يا رسول الله هذا البيت منها يعني بيت علي وفاطمة. قال نعم من أفاضلها. ويعضد هذا القول قوله: ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾، وقوله: ﴿رَحِمْتُ اللَّهُ وَرَكَّبْتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ﴾، فالإذن برفع بيوت الأنبياء والأوصياء مطلق. والمراد بالرفع التعظيم ورفع القدر من الأرجاس، والتطهير من المعاصي والأدناس. وقيل: المراد برفعها رفع الحوائج فيها إلى الله تعالى. ﴿وَيَذْكَرُ فِيهَا أَسْمَاءُ﴾ أي: يتلى فيها كتابه، عن ابن عباس، وقيل: تذكر فيها أسماؤه الحسنی ﴿يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِاللَّحْدِ وَالْأَصَالِ﴾ أي: يصلي فيها بالكور والعشايا، عن ابن عباس والحسن والضحاك، وقال ابن عباس: كل تسبيح في القرآن صلاة. وقيل: المراد بالتسبيح تنزيه الله تعالى عما لا يجوز عليه، ووصفه بالصفات التي يستحقها لذاته، وأفعاله التي كلها حكمة وصواب. ثم بين سبحانه المسبح فقال: ﴿يَجَالُ لَا تُلْهِمِهِمْ﴾ أي: لا تشغلهم ولا تصرفهم ﴿بِحَنْرَةٍ وَلَا يَبيحُ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَأَقَارِبِ الصَّلَاةِ﴾ أي: إقامة الصلاة، حذف الهاء لأنها عوض عن الواو في أقوام، فلما أضافه صار المضاف إليه عوضاً عن الهاء. ورؤي عن أبي جعفر ﷺ وأبي عبد الله ﷺ أنهم قوم إذا حضرت الصلاة تركوا التجارة، وانطلقوا إلى الصلاة، وهم أعظم أجراً ممن يتجر. ﴿وَإِيَّاتَهُ الرِّزْقُ﴾ أي: إخلاص الطاعة لله تعالى، عن ابن عباس، وقيل: يريد الزكاة المفروضة، عن الحسن. ﴿بِحَافُونَ يَوْمًا نُنْقَلِبُ فِيهِ الْقُلُوبَ وَالْأَبْصَارَ﴾ أراد يوم القيامة تنقلب فيه أحوال القلوب والأبصار، وتنتقل من حال إلى حال فتلفحها النار ثم تنضجها ثم تحرقها، عن الجبائي، وقيل: تنقلب فيه القلوب بين الطمع في النجاة، والخوف من الهلاك، وتنقلب الأبصار يمنة ويسرة، من أين تؤتى كتبهم وأين يؤخذ بهم، أمن قبل اليمين أم من قبل الشمال، وقيل: تنقلب القلوب ببلوغها الحناجر، والأبصار بالعمى بعد البصر. وقيل: معناه تنتقل القلوب عن الشك إلى اليقين والإيمان، والأبصار عما كانت تراه غياً فتراه رشداً. فمن كان شاكاً في دنياه أبصر في آخرته، ومن كان عالماً ازداد بصيرة وعلماً، فهو مثل قوله تعالى: ﴿فَكُنْفَنَا عَنْكَ عِظَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ﴾ عن البلخي. ﴿لِيَجْزِيَهُمُ اللَّهُ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَوَزَّيْدَهُمْ مِّنْ فَضْلِهِ﴾ أي: يفعلون ذلك طلباً لمجازاة الله إياهم بأحسن ما عملوا، ولتفضله عليهم بالزيادة على ما استحقوه بأعمالهم من

Bu Bölümde Ne Öğrendik

Ebu Ali Fadl et-Tabersi'nin tefsir ilmindeki yerini, tefsir anlayışını, tefsirinin adını, özelliklerini, içeriğini, Nur suresindeki ilgili ayetleri tefsir ediş tarzını, ayetleri tefsir ederken diğer ayetlerden ve hadislerden nasıl yararlandığını, kelimelere nasıl mana verdiğini öğrenmiş olduk. Ayrıca tefsirinde şii anlayış ve görüşlere ne kadar yer verdiğini gördük.

Bölüm Soruları

1 – Müfessirimiz Tabresî'nin doğup yetiştiği Taberistân bölgesi hakkında araştırma yapınız, bölgede yetişmiş bazı önemli âlimleri tespit ediniz.

2 – Tabresî (.....) tarihinde (.....) adındaki şehirde vefat etmiştir. Yukarıdaki boşluklara aşağıdakilerden hangisi getirilmelidir?

A - 548/1153 – Tabres

B - 538/1276 – Meşhed

C – 548/1153– Tabres

D – 538/1276– Sebzvar

E – 548/1153 – Sebzvar

3 – Tabresî'nin tam adı (.....)dır.

4 – Tabresî'nin tefsirinin tam adı (.....)dır.

5 – Aşağıdakilerden hangisi ilim ve bilgisi dolayısıyla Tabresî'ye verilmiş lakaplardan biri değildir?

A – (أمين الدين)

B – (حجة الإسلام)

C – (أمين الإسلام)

D – (أمين الدولة)

E – (عمدة المفسرين)

6 – Aşağıdakilerden hangisi şii âlimlerden biridir?

A – Ebû Cafer et-Tûsî

B – Ebû Cafer İbn Cerîr et-Taberî

C – Ebû İshâk es-Sa'lebî

D – Ebû'l-Leys es-Semerkindî

E – Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd el-Beğavî

7 – Aşağıdakilerden hangisi Tabresî'nin tefsirinden önce yazılmış bir tefsir değildir?

A – Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân

B – en-Nüket ve'l-Uyun

C – Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl

D – Meâlimu't-Tenzîl

E – el-Keşfu ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân

8 – Aşağıdakilerden hangisi Tabresî'nin nesih anlayışını yansıtıyor?

A – Tabresî'ye göre Kur'ân'da neshin vaki olmadığı söylenemez

B – Tabresî neshin aklen makul olmamakla birlikte Kur'ân'da vaki olduğunu söylüyor.

C – Tabresî neshin şer'an caiz olmadığını bu yüzden de Kur'ân'da vaki olmadığını söylüyor.

D – Tabresî'ye göre Kur'ân'ın kendi içinde nesih yoktur, ama Kur'ân sünneti neshetmiştir.

E – Tabresî'ye göre lafzı neshedilmiş hiçbir ayet yoktur.

9 – Tabresî Kur'ân ayetlerinin sayısı konusunda aşağıdakilerden hangisine itimad etmektedir?

A – Şam ehline

B – Kûfe ehline

C – Basra ehline

D – Medîne ehline

E – Mekke ehline

10 – Aşağıdakilerden hangisi Tabresî tefsiri için söylenemez?

A – Tefsirde rivayet yanında dirayete de önem verilmiştir.

B – İçinde çok sayıda nahiv tahlilleri ve kelime iştikakları yapılmıştır.

C – Tefsirde sadece şîî âlimlerin görüş ve rivayetlerine yer verilmiştir.

D – Tefsirde sureleri okumanın faziletiyle ilgili sahih olmayan hadislere yer verilmiştir.

E – Ahkâm âyetlerinin açıklamasında Şîî anlayışı esas almıştır.

2 – E; 5 – B; 6 – A; 7 – C; 8 – A; 9 – B; 10 - C

**11.İBNU'L-CEVZİ, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE
TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN**

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Bu derste hicri VI. Asrın en önemli müfessirlerden biri olan Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzi'yi ve tefsir anlayışını öğrenecek, yazdığı tefsirin genel özelliklerini, içeriğini görmüş olacağız. Ayrıca tefsirinin tercüme edilip edilmediğini de göstereceğiz. İbnu'l-Cevzi'nin tefsirinden örnek bir metni okuyup tartışarak tefsirini yakinen tanımayı, değerlendirmeyi, böylece metin okuma ve anlama, anladığından neticeler çıkarabilme bilgi ve becerisinin elde edilmesini sağlamaya çalışacağız.

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- 1) İbnu'l-Cevzi'nin yaşadığı dönemi araştırın ve ondan önce yazılmış tefsirlerin genel özellikleri hakkında bilgi toplayın.
- 2) İbnu'l-Cevzi'nin anlamını ve müfessire neden böyle dendiğini araştırınız.
- 3) İbnu'l-Cevzi'nin tefsiri Türkçeye tercüme edilmiş midir? Araştırınız.

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
Örnek metin üzerinden Kur'an'ı yorumlama	Örnek metin üzerinden Kur'an'ın nasıl yorumlandığı ve nasıl yorumlanması gerektiği öğrenilir, bu konuda tecrübe kazandırılır.	Örnek metin okuma, metni çözümleme, metne dayalı değerlendirme ve tartışma yaparak konunun daha kolay anlaşılması sağlanacaktır.

Anahtar Kavramlar

- Tefsir
- İbnu'l-Cevzi
- Rivayet
- Sebeb-i nüzul
- Ayet
- Sure
- Tercüme

Giriş

Bu dersimizde hicri VI. asırda yaşamış olan oldukça önemli bir müfessiri ve yazmış olduğu tefsirini işleyeceğiz. Müfessirimiz kısaca Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî dönemin en önemli âlimlerinden biridir, çok sayıda önemli eser yazmıştır. Zadu'l-Mesir adlı tefsiri bunların en önemlilerinden biridir. Bu dersimizde bu müfessiri ve tefsirini göreceğiz.

11.1. İbnu'l-Cevzî'nin (v. 597/1201) Hayatı

Müfessirimizin tam adı Ebû'l-Ferec Cemaluddin Abdurrahman b. Ali İbnu'l-Cevzî'dir (أبو الفرج جمال الدين عبد الرحمن بن علي الجوزي). Soyu Hz. Ebûbekir'e kadar çıkarılmıştır. O zamanlar Bağdat'ın Batı tarafında bulunan el-Cevz adlı sokak/mahallede yaşadığı için ona İbnu'l-Cevzî dendiği belirtildiği gibi, yedinci göbekten dedesinin evinde bir ceviz ağacı bulunduğundan dolayı İbnu'l-Cevzî dendiği de söylenmiştir. İbnu'l-Cevzî takriben 511 yılı dolaylarında Bağdat şehrinde doğmuş ve orada yetişmiş bir âlimdir.

Küçük yaşta babasını kaybettiği için amcalarının himayesinde büyüyen İbnu'l-Cevzî, ilk tahsiline Bağdat'ta başlamıştır. Daha sonra muhtelif şehirler gezmiş; oralardaki medreselerde eğitim görmüş ve devrin önemli âlimlerinden ders almıştır.

Resim 22: Müfessir İbnu'l-Cevzi'nin doğup yetiştiği Bağdat şehrinden bir görünüm
<http://www.sondakikahaberleri.info.tr/> (19 Temmuz 2015).

Babasının maddi durumu iyi olduğundan, eğitimini babasından kalan servetle kimseye muhtaç olmadan rahat bir şekilde yapabilmiştir. İbnu'l-Cevzî eğitimini tamamladıktan sonra kendisi de uzun süre dersler vermiş, öğrenci yetiştirmiş ve bu arada da çok önemli eserler vücuda getirmiştir. Müfessirimiz asrının en önemli âlimlerinden biri idi. Bilhassa tefsir, hadis ve vaaz konusunda son derece meşhur idi. En önemli eserlerinden biri olan ve burada üzerinde duracağımız *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsir* adlı tefsirinden başka, *Fünûnu'l-Efnân fi Acâibi Ulûmi'l-Kur'ân*, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, *Medâricu's-Sâlikîn*, *Tezkiretu'l-Erib*, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Umem*, *Telbîsu İblîs* gibi tefsir, ahlak, tarih, biyografi, hadis ve akaid alanlarında pek çok eserleri de mevcuttur ki bunların sayısının dörtyüzü (bazı kaynaklarda üçyüzü) geçtiği belirtiliyor ve bunların büyük bir kısmı tabedilmişlerdir. İbn Hallikân onun eserleri hakkında şunların dendiğini naklediyor: Eserlerinin adedi sayılmayacak kadar çoktur. Yazdığı not defterleri toplanmış, bunlar ömrüne bölünmüş, çıkan sonuca göre her gün 9 defter dolusu bilgi yazmış olduğu ortaya çıkmıştır ki, bu aklın, hafsalanın alamayacağı kadar büyük bir iştir. Torunu da dedesi İbnu'l-Cevzî'nin şöyle dediğini naklediyor: Ben şu iki parmağımla ikibin cilt kitap yazdım, yüzbin kişi huzurumda tevbe etti, yirmibin kişi de huzurumda Müslüman oldu. İlk kitabımı henüz 13 yaşındayken yazan İbnu'l-Cevzî, kendini o kadar çok kitap yazmaya vermişti ki haftalarca, Cuma namazına gitmek hariç evinden çıkmazdı. Bilhassa *Fünûnu'l-Efnân* adlı eseri, Tefsir Usulü ilmi açısından çok mühim bir eserdir. Ayrıca İbnu'l-Cevzî'nin eserlerinin önemli bir kısmı Türkçeye de aktarılmıştır. Müfessirimiz uzun bir eğitim hizmeti ve pek çok eser vermesinin ardından 597/1201 tarihinde doğduğu yer olan Bağdat'ta vefat etmiş ve Babu'l-Harb kabristanında Ahmed b. Hanbel'in yanına defnedilmiştir.

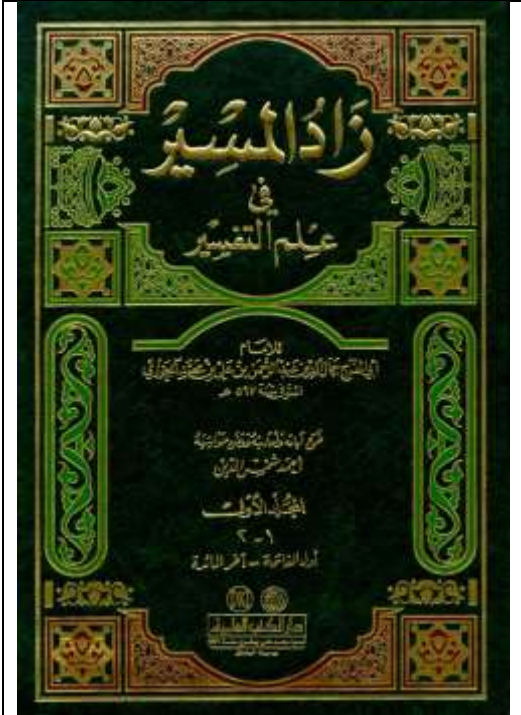
Müfessirimiz zekâsı, ilmi, takvası ve edebiyetle pek çok âlimin takdirini kazanmıştır. Hayatı hakkında bilgi veren birçok eserde onun bu yönüne işaret edilmektedir. Bazı yönlerden eleştirildiği de olmuştur. Bir gün Hz. Ebûbekir'in mi yoksa Hz. Ali'nin mi üstün olduğu konusunda Bağdat halkı arasında bir münazaa baş göstermiş, her iki taraf da bu konuda İbnu'l-Cevzî'nin vereceği karara razı olacağını söylemiştir. Ona gelip durum arz edilince o şöyle demiştir: (أفضلهما من كانت ابنته تحته) “O ikisinden üstün olan, kızını nikâhı altında bulundurandır.” Sünniler bu cevaba bakarak Hz. Ebûbekir'in üstün olduğunu, çünkü Hz.

Ebûbekir'in kızınının Hz. Peygamber'in nikâhı altında olduğunu söylemiş ve İbnu'l-Cevzî'nin cümlesini böyle anlamışlar, onun sözünden memnun kalmışlardır. Şiiler de onun bu sözüyle Hz. Ali'nin üstünlüğünün ortaya çıktığını söylemişlerdir. Çünkü Hz. Peygamber'in kızı Hz. Ali'nin nikâhı altında idi. Onlar da cümleyi böyle anlamışlar ve İbnu'l-Cevzî'nin cevabından memnun kalmışlardır. İşte o aynı zamanda böyle bir zekâyâ sahip idi.

İbnu'l-Cevzî çok meşhur ve heyecanlı konuşmalar yapan, dili tatlı, üslubu güzel, etkileyici konuşmalar yapan bir vaiz olduğu için halk tarafından da çok bilinip tanınmaktaydı. Vaazlarını aralarında halifeler, vezirler gibi Bağdat'ın bütün ileri gelenleri ve âlimlerinin de bulunduğu büyük kalabalıklar dinlerdi. Verdiği sohbe onbinlerce kişi katılırdı. Hatta yüzbinleri geçen kalabalıkların dinlediği dahi söylenmektedir. Şemsuddin ez-Zehebî, bunun bir abartma olduğunu, böyle bir şeyin vaki olmadığını, zaten olsa bile İbnu'l-Cevzî'nin sesini bunlara duyuramayacağını söylemektedir.

11.2. İbnu'l-Cevzî'nin Zâdu'l-Mesir Adlı Tefsiri ve Özellikleri

Müfessirimizin tefsirinin tam adı *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*'dir (زاد المسير في علم التفسير). İbnu'l-Cevzî önce tefsir sahasında (المغني) *el-Muğni* adında büyük bir tefsir yazar, sonra bunu *Zâdu'l-Mesîr* adıyla ihtisar eder. Oldukça akıcı ve etkileyici bir üslup ile yazılmış mutavassıt bir tefsir olan eser, rivâyet tefsirinin en önemli örneklerinden biri olarak kabul edilir. Ayetleri mümkün olduğunca yine Kur'ân'dan ayetler, Hz. Peygamber'in hadisleri ve başta Hz. Ali, İbn Abbâs, İbn Mes'ûd, Übeyy b. Kâ'b olmak üzere Sahâbenin ileri gelenleriyle Tâbiûn âlimlerinin önde gelenlerinin sözlerine göre açıklamaya çalışmıştır.

Resim 23: Müfessir İbnu'l-Cevzî'nin Zâdu'l-Mesir adlı tefsiri

İbnu'l-Cevzî, her surenin başında o surenin mekki veya medeni oluşuyla ilgili rivâyetleri ve bununla ilgili ulaşabildiği tüm nakilleri herhangi bir eleştiriye tabi tutmadan vermektedir. Bazen “fasıl” başlığı altında surenin adını verir, nüzûl sebebiyle alakalı farklı rivâyetler nakleder. Rivâyetleri verirken genellikle ilk raviyi vermekte, diğerlerini ise hafzetmektedir.

Tefsirde bazen nahvi tahliller ve kelimelerin istikakına da yer vermekte ve buna dair açıklamalar yapmaktadır. Aynı zamanda şiirle istişhad da yapan müfessirimiz, böylece Arap dilindeki bir takım inceliklere Tefsirinde işaret etmektedir.

Tefsir sebab-i nüzûl açısından oldukça zengindir. İbnu'l-Cevzî hem ayet, hem de surelerin iniş sebebiyle ilgili ulaşabildiği bütün rivâyetleri toplayıp eserinde vermiştir.

Kıraatler açısından da zengin bir kaynak olan eserde, farklı manalar ortaya çıkaran kıraatlere yer vermekte ve tefsir yaparken bunlardan yararlanmaktadır. Bazen şaz kıraatlere de yer vermiştir.

Tefsir İsrâilîyât konusunda da çok zengin bir içeriğe sahiptir. Müellif aynı zamanda tarihçi olduğu için bu çerçevede İsrâilîyâta çok yer vermiştir. Fakat ne yazık ki İsrâilî haberler konusunda herhangi bir değerlendirme yapmamış, bu konuda okuyucuyu uyarmamıştır. Aynı zamanda içinde Sahîh olmayan pek çok hadis ve haber de mevcuttur. Bunlar, diğer bazı tefsirlerin olduğu gibi İbnu'l-Cevzî'nin tefsirinin de zaaf noktalarındandır.

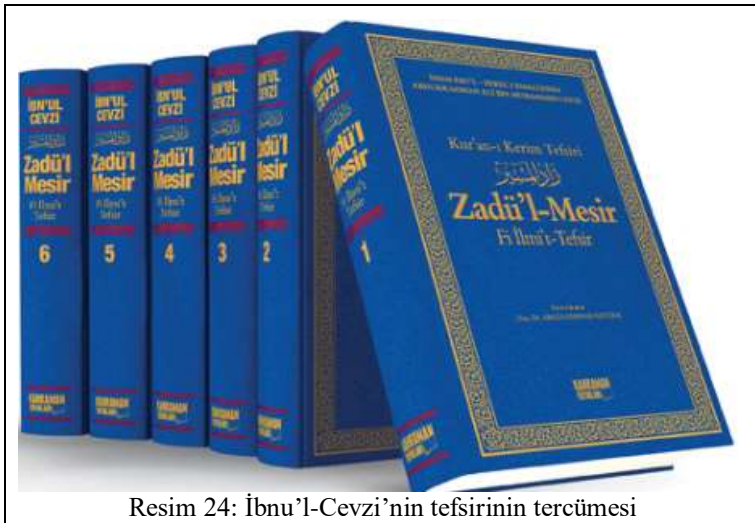
Tefsirde ahkâm ayetlerinin izahına da çok yer verilmiştir. Müellifimiz, bu ayetlerin tefsirinde mezhep imamlarının görüşlerine yer vermekte, bu arada bilhassa kendi mezhebi olan Hanbelî mezhebinin görüşlerini uzun uzadıya açıklamaktadır.

İbnu'l-Cevzî, bilhassa ilgili ayetlerde kelami konulara da önemli oranda yer vermiş, bunları Selef anlayışına göre açıklamıştır. Bu özellikleri itibariyle tefsir aynı zamanda önemli dirayi nitelikler taşımaktadır.

Müfessirimiz tefsirini hazırlarken bilhassa İbn Cerîr et-Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân* adlı tefsirinden, Hadis kitaplarından, İbn Kuteybe, el-Ferra, ez-Zeccâc, Ebû Ali el-Fârisî, Ebû Ubeyde, İbnu'l-Enbârî, Hattâbî ve benzeri âlimlerin eserlerinden yararlanmıştır.

11.3. İbnu'l-Cevzi'nin Zâdu'l-Mesir Adlı Tefsirinin Tercümesi

İbnu'l-Cevzî'nin tefsiri Abdulvehhab Öztürk tarafından *Kur'an-ı Kerim Tefsiri Zadü'l Mesir fi İlmi't Tefsir* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. *Zadu'l-Mesir*'in bu baskısı tam metin olup, eksiksiz olarak Türkçeye aktarılmıştır. Eser, Kahraman Yayınları tarafından 2010 yılında İstanbul'da tabedilmiştir. Tercüme 6 ciltten ibarettir.

Resim 24: İbnu'l-Cevzi'nin tefsirinin tercümesi

İbnu'l-Cevzî'nin bu mühim eseri Züheyr eş-Şaviş tarafından gözden geçirilip tahkik edilerek 1404/1984 yılında dokuz cilt halinde basılmıştır. Ayrıca Abdurrezzak el-Mehdi

tarafından da tahkik edilmiş ve 1422 yılında dört cilt halinde tab'edilmiştir. Biz burada bu iki tahkikli nüshadan da yararlandık.

Bu mühim tefsir Abdulvehhab Öztürk tarafından *Kur'ân-ı Kerim Tefsiri Zadü'l Mesîr fi İlmi't Tefsir* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. *Zâdu'l-Mesîr*'in bu baskısı tam metin olup, eksiksiz olarak Türkçeye aktarılmıştır. Eser, Kahraman Yayınları tarafından 2010 yılında İstanbul'da tabedilmiştir. Tercüme 6 ciltten ibarettir.

11.4. İbnu'l-Cevzî'nin Tefsirinden Seçme Bir Metin

﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرَكُمُ قَوْمٌ مِّنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَن يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِّنْ نِّسَاءِ عَسَىٰ أَن يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَلَا تَلْمِزُوا أَنفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَزُوا بِاللُّغَابِ بِبِئْسَ الْأَسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَمَن لَّمْ يَتُبْ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴾

قوله تعالى : (لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ) هذه الآية نزلت على ثلاثة أسباب ؛ فأما أولها إلى قوله تعالى : (خيراً منهم) فنزلت على سبب ، وفيه قولان . أحدهما : أن ثابت بن قيس بن شماس جاء يوماً يريد الدُّنُوَّ من رسول الله ﷺ ، وكان به صمم ، فقال لرجل بين يديه : افسح ، فقال له الرجل : قد أصبت مجلساً ، فجلس مُغَضَّباً ، ثم قال الرجل : من أنت ؟ قال : أنا فلان . فقال ثابت : أنت ابن فلانة !! فذكر أمّاً له كان يميّر بها في الجاهلية ، فأغضى الرجل ونكس رأسه ، ونزل قوله تعالى : (لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَن يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ) ، قاله أبو صالح عن ابن عباس ^(١) .

والثاني : أن وفد تميم استهزؤوا بفقره أصحاب رسول الله ﷺ لما رأوا من رثانة حالهم ، فنزلت هذه الآية ، قاله الضحاك ومقاتل ^(٢) . وأما قوله تعالى : (وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِّسَاءٍ) فنزلت على سبب ، وفيه ثلاثة أقوال .

(١) ذكره الواحدي في « أسباب النزول » ، ٢٢٣ بنير سند ولم يزه لأحد . وذكره البقوي والخازن عن ابن عباس بدون سند . وقال الحافظ بن حجر في « تخریج الکشاف » ، ذكره الثعلبي ومن تبعه عن ابن عباس بنير سند .

(٢) ذكره البقوي والخازن عن الضحاك بنير سند . وأورده السيوطي في « الدر » ، ٩١/٦ من رواية ابن أبي حاتم عن مقاتل .

زاد السير ٧ م (٣٠)

أحدها : أن نساء رسول الله ﷺ عيَّرن أمَّ سلمة بالقِصر، فنزلت هذه [الآية] ، قاله أنس بن مالك ^(١) . وزعم مقاتل أن عائشة استهزأت من قِصر أمِّ سلمة .

والثاني : أن امرأتين من أزواج رسول الله ﷺ سَخِرنا من أم سلمة زوج رسول الله ﷺ ، وكانت أم سلمة قد خرجت ذات يوم وقد ربطت أحد طرفي جلبابها على حَقْوِها ، وأرخت الطرف الآخر خلفها ، ولا تعلم ، فقالت إحداها للآخرى : انظُرِي ما خَلَّفَ أم سلمة كأنه لسان كلب ، قاله أبو صالح عن ابن عباس ^(٢) .

والثالث : أن صفيَّة بنت حييَّ بن أخطب أنت رسول الله ﷺ فقالت : إن النساء يعيِّرني ويقلن : يا يهودية بنت يهوديين ، فقال رسول الله ﷺ : « هَلَا قُلْتِ : إن أبي هارون ، وإن عمِّي موسى ، وإن زوجي محمد ، فنزلت هذه الآية ، رواه عكرمة عن ابن عباس ^(٣) .

وأما قوله تعالى : (وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَرُوا بِالْأَلْقَابِ) فنزلت على سبب ، وفيه ثلاثة أقوال .

أحدها : أن رسول الله ﷺ قَدِمَ المدينة ولهم ألقاب يُدْعَوْنَ بها ، فجعل الرجل يدعو الرجل بلقبه ، فقليل له : يا رسول الله : إنهم يكرهون هذا ، فنزل

(١) ذكره الواحدي في « أسباب النزول » عن أنس بن مالك بغير سند ، وكذلك البغوي والغازن .

(٢) ذكره الآلوسي بغير سند ولم يمهز لأحد .

(٣) ذكره البهوي والغازن في « التفسير » والواحدي في « أسباب النزول » عن عكرمة عن ابن عباس بلا سند .

قوله تعالى : « ولا تَنَابَرُوا بِالْألقَابِ » ، قاله أبو جيرة بن الضحاك ^(١) .
 والثاني : أن أباذر كان بينه وبين رجل منازعة ، فقال له الرجل : يا ابن
 اليهودية ، فنزلت : « ولا تَنَابَرُوا بِالْألقَابِ » ، قاله الحسن .
 والثالث : أن كعب بن مالك الأنصاري كان بينه وبين عبد الله بن أبي حدرد
 الأسلمي كلام ، فقال له : يا أعرابي ، فقال له عبد الله : يا يهودي ، فنزلت فيها
 « ولا تَكْمُرُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَرُوا بِالْألقَابِ » قاله مقاتل .
 وأما التفسير ، فقوله تعالى : (لا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ) أي : لا يستهزئ غنيٌ
 بفقير ، ولا مستور عليه ذنبه بمن لم يُستر عليه ، ولا ذو حَسَبٍ بثلثم الحَسَبِ ،
 وأشباه ذلك مما ينتقصه به ، عسى أن يكون عند الله خيراً [منه] . وقد يبتأ في
 (البقرة : ٥٤) أن القوم اسم الرجال دون النساء ، ولذلك قال : « ولا نساء من
 نساء » و « تَلْمِزُوا » بمعنى تَمَيَّبُوا ، وقد سبق بيانه [التوبة : ٥٨] . والمراد
 بالأنفُس هاهنا : الإخوان . والمعنى : لا تَمَيَّبُوا إِخوانَكُمْ مِنَ الْمُسْلِمِينَ لأنهم كأفْسِكُمْ .
 والتنايز : التفاعل من التَبَزَّ ، وهو مصدر ، والتَبَزَّ الاسم . والألقاب جمع لقب ،
 وهو اسم يُدعى به الإنسان سوى الاسم الذي سَمِّيَ به . قال ابن قتيبة : « ولا تَنَابَرُوا
 بِالْألقَابِ » أي : لا تَدَاعَوْا بِهَا . و « الألقاب » و « الألقاب » واحد ، ومنه

(١) رواه الترمذي ١٥٩/٢ وقال : حديث حسن ، ورواه الطبري ١٣٢/١٦ ،
 والواحد في « أسباب النزول » ، وأورده السيوطي في « الدر » ٩١/٦ وزاد نسبه
 لأحمد ، وعبد بن حميد ، والبخاري في « الأدب المفرد » ، والنسائي ، وابن ماجه ،
 وأبي بدي ، وابن المنذر ، والبنوني في « معجمه » ، وابن حبان ، والشيرازي في « الألقاب » ،
 والطبراني ، وابن السني في « عمل اليوم والليلة » ، والحاكم وصححه ، وابن مردويه ، والبيهقي
 في « شعب الإيمان » عن أبي جيرة بن الضحاك .

الحديث : « نَبَزُومُ الرافضة » أي : لقبهم ^(١) . وللمفسرين في المراد بهذه الألقاب أربعة أقوال .

أحدها : تعبير الثائب بسببثات قد كان عملها ، رواه عطية العوفي عن ابن عباس ^(٢) .

والثاني : أنه تسميته بعد إسلامه بدينه قبل الإسلام ، كقوله لليهودي إذا أسلم : يا يهودي ، وهذا مروى عن ابن عباس أيضاً ^(٣) ، وبه قال الحسن ، وسعيد ابن جبير ، وعطاء الخراساني ، والقرظي .

والثالث : أنه قول الرجل للرجل : يا كافر ، يا منافق ، قاله عكرمة ^(٤) .

والرابع : أنه تسميته بالأعمال السيئة ، كقوله : يا زاني ؛ يا سارق ، يا فاسق ، قاله ابن زيد ^(٥) . قال أهل العلم : والمراد بهذه الألقاب : ما يكرهه المنادى به ، أو يُعَدُّ ذمّاً له . فأما الألقاب التي تكسب حمداً وتكون صدقاً ، فلا تُنكره ، كما قيل لأبي بكر : عتيق ، ولعمر : فاروق ، ولعثمان : ذو النورين ، ولعلي : أبو تراب ،

(١) قال ابن قتيبة في « غريب القرآن » : ومنه قيل في الحديث : « قوم نَبَزُومُ الرافضة » أي لقبهم ، قال الفقيه شهاب الدين أحمد بن حجر الميمني في مقدمة كتابه « الصواعق المحرقة في الرد على أهل البدع والزندقة » ، أخرج الدارقطني عن علي عن النبي ﷺ : « سيأتي من بعدي قوم لهم نيز يقال لهم : الرافضة . . . الحديث ، ولم نثر عليه ، والله أعلم بصحته .

(٢) « الطبري » ، ١٣٣/٢٦ .

(٣) ذكره الطبري ١٣٣/٢٦ عن الحسن ، وذكره السيوطي في « الدر » ، ٩١/٦ من رواية عبد الرزاق عن الحسن .

(٤) « الطبري » ، ١٣٢/٢٦ ، وذكره السيوطي في « الدر » ، ٩١/٦ وزاد نسبه لعبد بن حميد ، وابن المنذر عن عكرمة .

(٥) « الطبري » ، ١٣٣/٢٦ .

ونحو ذلك ، سيف الله ، ونحو ذلك . وقوله : (بئسَ الاسمُ الفُسوقُ) أي :
تسميته فاسقاً أو كافراً وقد آمن ، (ومن لم يتب) من التناوب (فأولئك هم
الظالمون) وفيه قولان .

أحدهما : الضارون لأنفسهم بمصيبتهم ، قاله ابن عباس . والثاني : هم أظلم
من الذين قالوا لهم ذلك ، قاله ابن زيد .

﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ
الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبَ بَعْضُكُم بَعْضًا أَيُحِبُّ
أَحَدُكُمْ أَن يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ
اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ ﴾

قوله تعالى : (اجتنبوا كثيراً من الظن) قال ابن عباس : نهى الله تعالى
المؤمن أن يظنَّ بالمؤمن شراً . وقال سعيد بن جبير : هو الرجل يسمع من
أخيه كلاماً لا يريد به سوءاً أو يدخل مدخلاً لا يريد به [سوءاً] ^(١) ، فيراه أخوه
المسلم فيظنُّ به سوءاً . وقال الزجاج : هو أن يظنُّ بأهل الخير سوءاً . فأما أهل
السوء والفسق ، فلنا أن نظنُّ بهم مثل الذي ظهر منهم . قال القاضي أبو يعلى :
هذه الآية تدل على أنه لم ينه عن جميع الظنِّ ؛ والظنُّ على أربعة أضرب .
محذور ، ومأمور به ، ومباح ، ومنسوب إليه ، فأما المحذور ، فهو سوء الظنِّ
بالله تعالى ، والواجب : حُسْنُ الظنِّ بالله ^(٢) ، وكذلك سوء الظنِّ بالمسلمين
الذين ظاهرهم العدالةُ محذور ^(٣) ، وأما الظنُّ المأمور به ، فهو ما لم ينصب عليه

(١) زيادة ليست في الأصلين .

(٢) روى مسلم في « صحيحه » ٢٢٠٦/٤ عن جابر رضي الله عنه قال : سمعت رسول الله
ﷺ قبل موته بثلاثة أيام يقول : « لا يمتن أحدكم إلا وهو يحسن الظن بالله عز وجل » .
(٣) روى البخاري ومسلم في « صحيحهما » عن أبي هريرة رضي الله عنه أن رسول الله ﷺ —

دليل يوصل إلى العِلم به ، وقد تُعْبِدنا بتنفيذ الحُكم فيه ، والاعتصار على غالب الظن ، وإجراء الحُكم عليه واجب ، وذلك نحو ما تُعْبِدنا به من قبول شهادة العُدول ، وتحريم القِبلة ، وتقوم المستهلكات ، وأروش الجنائيات التي لم يرد بمقاديرها توقيف ، فهذا وما كان من نظائره قد تُعْبِدنا فيه بأحكام غالب الظنون . فأما الظن المباح ، فكالشائكة في الصلاة إذا كان إماماً ، أمره النبي ﷺ بالتحريم والعمل على ما يتغلب في ظنه ، وإن فعله كان مباحاً ، وإن عدل عنه إلى البناء على اليقين كان جائزاً وروى أبو هريرة قال : قال رسول الله ﷺ : « إذا ظننتم فلا تحققوا » ، ^(١) ، وهذا من الظن الذي يعرض في قلب الإنسان في أخيه فيما يوجب الرية ، فلا ينبغي له أن يحقّقه . وأما الظن المندوب إليه ، فهو إحسان الظن بالأخ المسلم يُتَدَبَّ إليه ويُثاب عليه . فأما ما روي في الحديث : « احتسروا من الناس بسوء الظن » ^(٢) ، فالمراد : الاحتراس بحفظ المال ، مثل أن يقول : إن تركت بابي مفتوحاً خشيت السراق .

— قال : « إياكم والظن فإن الظن أكذب الحديث ، ولا تحسسوا ولا تجسسوا ، ولا تناجسوا ، ولا تحاسدوا ، ولا تباغضوا ، ولا تداربوا ، وكونوا عباد الله إخواناً » .

(١) ذكره ابن كثير في « التفسير » من رواية الطبراني ، ولفظه بتمامه : « ثلاث لازمت لأمتي : الطيرة ، والحسد ، وسوء الظن » فقال رجل : وما يذهبن يا رسول الله بمن هن فيه ؟ قال ﷺ : « إذا حسدت فاستغفر ، وإذا ظننت فلا تحقق ، وإذا تطيرت فأمسح » ، وأورده الحافظ الهيثمي في « مجمع الزوائد » ٧٨/٨ وقال : رواه الطبراني ، وفيه اسماعيل بن قيس الأنصاري ، وهو ضعيف .

(٢) رواه الطبراني في « الأوسط » وابن عدي من حديث بقية بن الوليد عن معاوية بن يحيى عن سليمان بن سليم عن أنس مرفوعاً ، قال الحافظ الهيثمي في « مجمع الزوائد » ٨٦/٨ : بقية بن الوليد مدلس ، وبقية رجاله ثقات ، وقال الحافظ المناوي في « فيض القدير » : قال الحافظ ابن حجر في « الفتح » : أخرجه الطبراني في « الأوسط » من طريق أنس ، وهو —

Bu Bölümde Ne Öğrendik

İbnu'l-Cevzi'nin tefsir ilmindeki yerini, tefsir anlayışını, tefsirinin adını, özelliklerini, içeriğini, Hucurat suresindeki ilgili ayetleri tefsir ediş tarzını, ayetleri tefsir ederken diğer ayetlerden ve hadislerden nasıl yararlandığını, kelimelere nasıl mana verdiğini öğrenmiş olduk. Ayrıca tefsirinde tefsirinde nasıl hadislerden yararlandığını gördük.

Bölüm Soruları

- 1 – Bir zamanlar medeniyetlerin başkenti olan Bağdat'ın ilim ve kültür tarihimizde yerini araştırmız.
- 2 – İbnu'l-Cevzî (.....) tarihinde (.....) adındaki kasabada vefat etmiştir. Yukarıdaki boşluklara aşağıdakilerden hangisi getirilmelidir?
- A - 597/1201– Bağdat
- B - 597/1201– Dimaşk
- C – 579/1187 – Bağdat
- D – 579/1187 – Dimaşk
- E – 610/1208 – Bağdat
- 3 – İbnu'l-Cevzî'nin tam adı (.....)dır.
- 4 – İbnu'l-Cevzî'nin tefsirinin tam adı (.....)dır.
- 5 – Aşağıdakilerden hangisi Ebu'l-Ferec'in Tefsir usulüyle ilgili yazdığı önemli bir eseridir?
- A – el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân
- B – et-Teysîr fî Kavâidi İlmi't-Tefsîr
- C – Fünûnu'l-Efnân fî Acâibi Ulûmi'l-Kur'ân
- D – el-İksîr fî Kavâidi İlmi't-Tefsîr
- E – el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân
- 6 – Aşağıdakilerden hangisi İbnu'l-Cevzî'nin eserlerinden biri değildir?
- A - Telbîsu İblîs
- B - Nevâsihu'l-Kur'ân
- C - Medâricu's-Sâlikîn
- D - Tezkiretu'l-Erîb
- E – Zâdu'l-Meâd
- 7 – Aşağıdakilerden hangisi İbnu'l-Cevzî'nin tefsirinin özelliklerinden biri değildir?
- A – Kur'an'ı dirayet yoluyla tefsir eden en önemli eserlerden biridir.
- B – Her surenin başında o surenin Mekki veya Medeni oluşuyla ilgili rivayetleri ve bununla ilgili ulaşabildiği tüm nakilleri herhangi bir eleştiriye tabi tutmadan vermektedir.
- C - Bazen “fasıl” başlığı altında surenin adını yahut nüzul sebebiyle alakalı farklı rivayetler nakletmektedir.

D – Rivayetleri vererek genellikle ilk raviyi vermekte, diğerlerini ise hafız etmektedir.

E - Tefsirde bazen nahvi tahliller ve kelimelerin iştikakına da yer vermekte ve buna dair açıklamalar yapmaktadır.

8 – Aşağıdakilerden hangisi İbnu'l-Cevzî'nin tefsiri için söylenemez?

A – Tefsir İsrailiyat konusunda da çok zengin bir içeriğe sahiptir. Müellif aynı zamanda tarihçi olduğu için bu çerçevede İsrailiyata çok yer vermiştir.

B – Ahkâm ayetlerinin izahına da çok yer verilmiştir. Mezhep imamlarının görüşlerine yer vermekte, bu arada bilhassa kendi mezhebi olan Hanbeli mezhebinin görüşlerine yer vermektedir.

C – Bilhassa ilgili ayetlerde kelâmî konulara önemli yer vermiştir, bunları da Selef anlayışına göre yapmıştır.

D – İlmî ayetlerin tefsirine ağırlık vermekte ve onları kendi dönemindeki ilmî verilere göre açıklamaktadır.

E – Kıraatler konusuna özen göstermekte ve onlardan yararlanmaktadır.

9 – Aşağıdakilerden hangisi İbnu'l-Cevzî'nin tefsirinin özelliklerinden biri değildir?

A – Tefsir ağırlıklı olarak bir rivayet tefsiridir; ayetleri Hz. Peygamber, sahabe ve tabiûndan gelen rivayetlere göre açıklamaktadır.

B – Aynı zamanda şiirle istihsad yapmaktadır, böylece Arap dilindeki bir takım inceliklere işaret etmektedir.

C – Tefsir her yönden oldukça zengin bir kaynak olmakla birlikte sebab-i nüzul konusunda yetersizdir.

D – İbnu'l-Cevzî, farklı manaları ortaya çıkarmada kıraatlerden de yararlanmışır.

E – Zaman zaman bir ayeti başka bir ayet veya ayetlerle açıklamaya özen göstermektedir.

10 – Aşağıdakilerden hangisi, İbnu'l-Cevzî'nin tefsirinde yararlandığı isimlerden biri değildir?

A – İbn Cerîr et-Taberî: Câmiu'l-Beyân

B – İbn Kuteybe: Te'vîlu Müşkili'l-Hadîs

C - el-Ferrâ: Maâni'l-Kur'ân

D – ez-Zeccâc: Maâni'l-Kur'ân

E – Fahreddîn er-Râzî: Mefâtihu'l-Ğayb

2 – A; 3 - Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Ali İbnu'l-Cevzî'dir; 4 - Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr; 5 – C; 6 – E; 7 – A; 8 – D; 9 – C; 10 - E

**12.EL-FAHR ER-RAZİ, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ
VE TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN**

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Bu derste Tefsir tarihinin, bilhassa dirayi anlayış üzere yazılmış tefsirlerin en önemlisi diyebileceğimiz bir tefsiri; Mefatihü'Gayb'ı tanıyacak; müfessiri Fahrüddin er-Razi'yi ve tefsir anlayışını öğrenecek, yazdığı tefsirin genel özelliklerini, içeriğini görmüş olacağız. Ayrıca tefsirinin tercüme edilip edilmediğini de göstereceğiz. Razi'nin tefsirinden örnek bir metni okuyup tartışarak tefsirini yakinen tanımayı, değerlendirmeyi, böylece metin okuma ve anlama, anladığından neticeler çıkarabilme bilgi ve becerisinin elde edilmesini sağlamaya çalışacağız.

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- 1) Fahiruddin er-Razi'nin yaşadığı dönemi araştırın ve ondan önce yazılmış tefsirlerin genel özellikleri hakkında bilgi toplayın.
- 2) Razi tefsiri, ilmi tefsirin ilk örneklerinin görüldüğü bir tefsirdir. İlmi tefsir yöntemini razi'nin tefsirinden örnekler vererek araştırınız.
- 3) Razi'nin tefsiri Türkçeye tercüme edilmiş midir? Araştırınız.

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
Örnek metin üzerinden Kur'an'ı yorumlama	Örnek metin üzerinden Kur'an'ın nasıl yorumlandığı ve nasıl yorumlanması gerektiği öğrenilir, bu konuda tecrübe kazandırılır.	Örnek metin okuma, metni çözümleme, metne dayalı değerlendirme ve tartışma yaparak konunun daha kolay anlaşılması sağlanacaktır.

Anahtar Kavramlar

- Tefsir
- Er-Razi
- Dirayet
- İlmî tefsir
- Sebeb-i nüzul
- Ayet
- Sure
- Tercüme

Giriş

Fahrüddin er-Râzî şüphesiz Tefsir tarihinin en önemli simalarından biridir. Yazdığı tefsir de alanın en önemli tefsirlerindedir. Dönemindeki bazı mesheplerin hışmına ve saldırılarına maruz kalan müfessir, doğruyu söylemekten ve ilmini yaymaktan geri durmamıştır. Kendisi ardından gelen alimler üzerinde çok etki yaptığı gibi, tefsiri de kendisinden sonra yazılan bütün tefsirlere kaynaklık yapmıştır. Bu derste Tefsir tarihimizin bu mühim eserini ve müfessirini tanıyacak, Râzî'nin yaşadığı dönemdeki tefsir hareketi hakkında bilgi sahibi olacağız.

12.1. el-Fahr er-Râzî'nin (v. 606/1209) Hayatı

Müfessirimizin tam adı (أبو عبد الله محمد بن عمر بن الحسن بن علي القرشي التيمي الطبرستاني) Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. El-Hasan b. Ali el-Kureşî et-Teymî et-Taberistânî olarak geçmektedir. Kazanmış olduğu ilim ve elde ettiği şöhret sebebiyle (فخر الدين الرازي) Fahrüddîn er-Râzî, (الفخر الرازي) el-Fahr er-Râzî gibi lakaplarla anılmıştır. Hatta bu lakapları o kadar çok kullanılıp yaygınlaşmış ki, müfessir ilim âleminde bu lakaplarıyla bilinir olmuş, gerçek adı ise neredeyse unutulmuştur. Ayrıca ona “el-imam”, “Şeyhulislam” gibi lakaplar da verilmiştir.

Aslen Taberistanlı olan Râzî, 543-44/1149-50 tarihinde Büyük Selçuklu Devletinin başkenti Rey şehrinde dünyaya gelmiştir. Rey, tarihteki ihtişamını kaybetmiştir ve bugün İran'ın başkenti Tahran'ın içinde bir semt durumundadır.

Suyûtî, Râzî'nin soyunu Hz. Ebûbekir'e dayandırmaktadır. İlk bilgilerini Babası Rey hatibi Ömer Ziyâuddin'den almıştır. Babası da önemli bir âlimdi ve yine önemli bir âlim olan daha önce sözünü ettiğimiz Muhyi's-sünneh Ebû Muhammed el-Beğavî'nin öğrencisi idi. Babası aynı zamanda *Gayetu'l-Merâm* adında bir kelim kitabı yazmış idi ki, Subki bu eseri, Ehl-i sünnet kelim kitaplarının en iyilerinden saymıştır. Râzî oldukça meşhur olan babasına nispetle (ابن الخطيب الري) (İbnu'l-Hatibi'r-Rey) (Rey hatibinin oğlu) diye de bilinmiştir. Râzî, ilim için önce Harezmi'e gelmiş; sonra Buhara, Semerkant, Hocent, Cürcan, Tus, Herat, Harezmi, Gazne, Belh ve Hind bölgelerini gezmiştir. Daha sonra tekrar Buhara'ya gelen Râzî en son bugün Afganistan sınırları içinde bulunan Herat'a gidip oraya yerleşmiştir. Nihayet 606/1209 tarihinde arkasında pek çok eser bırakarak Herat'ta vefat etmiştir.

Resim 25: Razi'nin doğduğu Rey şehrinin içinde bulunduğu Tahran'dan bir görünüm

<http://www.turkishcargo.com.tr/> (19 Temmuz 2015).

Bilhassa Kerrami ve Bâtınilerle yaptığı tartışmalarda elde ettiği başarılar ününe ün katmıştır. Aynı zamanda şiir yazacak kadar Farsçaya hâkim olan Fahreddîn er-Râzî Kelâm, Fıkıh usulü, Tefsîr, Arap dili, Felsefe, Mantık, Astronomi, Tıp, Matematik gibi çağının hemen bütün ilimlerini öğrenip bu alanlarda eserler vermiş çok yönlü bir âlimdir. Bu ilimlerin çoğunda zamanının yegâne âlimi idi, o zamanlar ondan üstün âlim bilinmiyordu. Râzî'nin Kelam ilmine dair 12.000 varak ezberlediği nakledilir. *el-Mahsûl fi Usûli'l-Fıkh*, tefsiri dışında yazmış olduğu en önemli eserlerinden biridir. Râzî bunların yanında çok sayıda da öğrenci yetiştirmiştir. Bir yerden bir yere giderken etrafında üçyüzden fazla öğrenci ve diğer bazı zevat yürür, ilminden istifade ederdi. Bu özelliğiyle o adeta “yürüyen bir üniversite” idi.

Râzî, Şîî ve İsmâilî olmakla itham edilmiştir. Fakat eserlerinde böyle bir izlenim edinmek mümkün değildir. Hatta Tefsirinde şii'lere yönelik pek çok eleştiriler vardır. Ayrıca kendini çok beğenmekle ve büyük hatalar yapmakla da suçlanmıştır. Muhtemelen bunlar, onu sevmeyenlerin, bilhassa Kerramilerin ona attığı iftiralardır.

Müfessirimiz aynı zamanda iyi ve etkileyici bir vaiz idi. Hem Arapça, hem Farsça olarak vaazlar yapan müfessir, vaazlarında bahsettiği hassas konularda kendisi ağladığı gibi cemaati de ağlatıyordu. Nitekim bir gün Gazne sultanlarından Sultan Ebû'l-Muzaffer Şihâbuddîn Muhammed b. Sâm'ın (v. 602/1205) huzurunda bir va'z vermiş, va'zında “sultanın saltanatının da Râzî'nin yani kendisinin şöhretinin de baki kalmayacağını, hepsinin biteceğini, herkesin Allah'a döneceğini etkili bir üslup ile anlatmış”, sultan feryad u figan içinde ağlamaya başlamıştır. Onun şöyle dediği nakledilmektedir: “Şayet sen bir fakire acımak, merhamet etmek istiyorsan, işte o benim; eğer kusurlu, ayıplı birini görmek istiyorsan işte o çok kusuru olan kişi benim; şayet batmış, boğulmakta olan birini kurtarmak istiyorsan, günah deryasında batıp boğulmakta olan o kişi benim; şayet sen şöyle şöyle birini arıyorsan, işte ben böyle böyleyim, aradığın kusurlu, günahkâr, muhtaç ve değersiz kişi, işte o benim...”

Harzemşah veziri Râzî'nin kızıyla evlenerek onun damadı olmuştu. Biraz da bu yüzden Râzî hatırı sayılır bir servete sahip idi, bu servetini de en güzel şekilde Allah yolunda bezletmesini bilmiştir. Râzî'nin servetinin diğer mühim kaynağı Rey şehrinde tanıştığı ve iki oğluna iki kızını aldığı meşhur ve zengin bir doktordan kalan servet idi. Bilhassa hayatının sonlarına doğru maddi sıkıntı yaşamadan rahat bir şekilde yaşamış idi.

Râzî, şöhretinden dolayı bilhassa Kerrâmîler tarafından çok tehdit edilip baskı altına alınmak istenmiş, fakat o, onlara boyun eğmemiş, onlarla çok ciddi tartışmalar yapmış, iddialarını teker teker çürütmüştür. Nitekim 595 yılında Herat'ta gerçekleşen bu tartışmaların birinde Fahrüddîn er-Râzî ile Kerrâmîye âlimlerinden Mecdüddin b. el-Kudve arasında büyük bir münakaşa yaşanmış, sonuçta Râzî, ileri sürdüğü akli ve mantiki delillerle Mecdüddin'i mahcup etmiştir. Ertesi gün Mecdüddin'in amcasının oğlu cemaate vazetmiş, Aristocu, İbn Sinacı, Farabîci olarak nitelediği Râzî'ye karşı halkı kıskırtmıştır. Galevana gelen halkı, Sultan zorla teskin etmiş, ardından da Râzî'den şehri terk etmesini istemiştir. Kerrâmîler ve İsmaililer Râzî'nin başarısından korktukları için üstüne çok gitmişler. Bunda da kendilerine göre haklı idiler. Çünkü Râzî'nin meclisine gelen aralarından Kerrâmîlerin ve İsmaililerin de bulunduğu pek çok insan, onun tatlı dili ve üslubu, akılcı izah ve metodu, ilmi açıklamaları, ikna edici mücadele anlayışı sayesinde mezheplerini bırakıp Ehl-i sünnet safına geçiyorlardı. Bundan dolayı aşırı Kerrâmî ve İsmaili gurupların hışmına uğramış, hatta onlar tarafından zehirlenerek öldürüldüğü, ölümü üzerine Kerrâmîlerin günlerce sevinç gösterileri yaptığı dahi söylenmiştir. Kerrâmîlerin tehdit ve tacizleri Râzî'yi o kadar sıkışmış ve üzmüştü ki, öldüğü zaman mezarında da kendisini taciz edeceklerinden endişe ettiği için çevresindekilere kendisini bilinmeyen bir yere gömmelerini istemiştir.

Bu dönemde tefsir ilminin durumuna baktığımızda bölgede Râzî'nin doğumundan birkaç yıl önce vefat etmiş olan Zemahşeri'nin (v. 538/1144) *el-Keşşâf* adlı tefsirinin çok etkili olduğunu görüyoruz. Bunun dışında Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd el-Beğavî'nin (v. 517/1123) *Meâlimu't-Tenzil* adlı tefsiri de bilinmektedir. Esasen Beğavî, Râzî'nin babasının ilminden ve sohbetlerinden bolca istifade ettiği hocalarındandır. Endülüs bölgesinde de İbn Atiyye'nin (v. 541/1147) *el-Muharreru'l-Vecîz* adlı eseri ile İbnu'l-Arabî'nin *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı tefsiri yaygınlık kazanmıştır. İbnu'l-Cevzî'nin *Zâdu'l-Mesîr*'i de ondan önce yazılmış önemli tefsirlerdendir. Bunların dışında başta Şii âlimlerden et-Tabresî'nin yazmış olduğu *Mecmau'l-Beyân* adlı tefsir olmak üzere daha başka bazı önemli tefsirler de yazılmıştır ki, Râzî'nin tefsirinde bunların çoğundan bolca istifade ettiğini görüyoruz.

12.2. Râzî'nin Mefâtîhu'l-Ğayb Adlı Tefsiri ve Özellikleri

Râzî'nin tefsirine gelince tefsir (مفاتيح الغيب) *Mefâtîhu'l-Ğayb*, (التفسير الكبير) *et-Tefsîru'l-Kebîr* ve (تفسير الفخر الرازي) *Tefsîru el-Fahr er-Râzî* gibi isimlerle anılmaktadır. Tefsiri, tarih boyunca yazılmış en büyük ve en önemli tefsirlerden biri olarak kabul edilmiştir. Tefsirde Fâtiha suresi bir cildi oluşturmaktadır. Hatta Râzî, bu sureden binlerce hüküm ve mesele istinbat etmenin mümkün olduğunu söylüyor. İbn Hallikân da çok büyük olduğunu ve her şeyi içine aldığını belirttiği bu tefsirin müellif tarafından tamamlanmadığını söylüyor. İki cilt bir arada olmak üzere 32 cilt olan tefsirde, neredeyse her konu vardır. Tefsirde dînî, kelamî ve fikhî konular yanında ayrıca başta tıp ve astronomi, heyet olmak üzere fen bilimleri sahasına giren pek çok konu da detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Bu ilimlerle ilgili konular işlenirken, zaman zaman bu alanlarda ileri sürülen fikirlerle ayetler arasında mukayeseler yapılmış, Kur'ân'a muhalif olan kısımları sert bir şekilde eleştirilmiştir. Bu bilgiler kendi dönemi açısından son derece önemli olduğu gibi, bugün de hala büyük bir kısmı ilmi tespitlere muvafakat arz etmektedir. Bununla birlikte eserde Dünyanın sabit ve sakin olduğuna dair bilgiler verilmiştir ki, bunların doğru olmadığını bugünkü bilimsel araştırmalar sonucu öğrenmiş bulunmaktayız. Tefsir dinler tarihi açısından da oldukça zengin bir kaynaktır.

Resim 26: Razi'nin Mefatihü'l-Ğayb (et-Tefsiru'l-Kebir) adlı tefsiri

İçinde bu şekilde çok farklı ilimler ve konular ihtiva ediyor olmasından dolayı İbn Teymiyye (v. 728/1328), Ebû Hayyân el-Endülüsî (v. 745/1344) gibi bazı âlimler “Râzî'nin tefsirinde, tefsirden başka her şey vardır” diyerek onu eleştirmiştir. Fakat Tacuddin es-Subkî (v. 771/1370) ve benzeri âlimler bu eleştiriyi reddetmişler ve “Râzî'nin tefsirinde tefsirle birlikte her şey vardır” demişlerdir. Biz de aynı kanaatteyiz. Onda tefsir namına ne gerekiyorsa hepsi yer aldığı gibi, ayrıca diğer tefsirlerde olmayan pek çok husus da vardır.

Râzî, tefsirinde sureler ve ayetler arasındaki münasebet ve insicama dikkat çekmiş ve bu konuda çok mühim bilgiler vermiştir. İtikâdî meselelerde Eş'arî olduğu için bu mezhebi esas almıştır. Sık sık bu konuda Mu'tezileye eleştiriler yapmış, Zemahşerî'nin Keşşâf'ta ileri sürdüğü iddialara ve yaptığı tenkitlere cevaplar vermiştir.

Fikhî konuları mensubu olduğu Şâfiî mezhebinin esaslarına göre açıklamıştır. Bununla birlikte diğer mezheplerin görüşlerine de yer vermiştir. Ancak tefsirde fikhî ayetleri açıklarken Mâlikî ve Hanbelî mezheplerine fazlaca yer vermemiştir. Bunu da yaşadığı bölgede bu iki mezhebin yaygın olmamasından dolayı yapmıştır.

Tefsir dirâyet yöntemiyle yazılmış tefsirlerin en mühimlerindenidir. Bununla birlikte rivâyet yönü de ihmal edilmemiştir. Ayetlerin tesirinde ayetle tefsire, hadis ve Sahâbe kavline göre tefsire değeri verilmiş ve onlara itibar edilmiştir.

Kıraatlerin de geniş bir şekilde yer aldığı tefsirde yedi kıraat yanından zaman zaman diğer kıraatlere de değinilmiştir, ancak şaz kıraatlere yer verilmemiştir.

İsrâilîyât konusunda oldukça hassas davranan müfessirimiz, İsrâilîyâtı faydasız ve gereksiz bulur ve pek çok İsrâilî haberi eleştirir. Bununla birlikte tefsirde İsrâilîyâta bolca yer verilmiştir.

Tefsirde aynı zamanda tasavvufî yorumlara da yer verilmiştir. Hatta (الله نور السماوات والأرض) (Nûr suresi 35) şeklinde Allah'ın göklerin ve yerin nuru olduğunu belirten ayetin

tefsirinde İmam Gazâlî'nin (v. 505/1111) tasavvufi bir eser olan *Mişkâtü'l-Envâr* adlı eserinin tamamını dercetmiştir.

Tefsirin oldukça mühim ve aynı zamanda sert eleştirilere sebep olmasına yol açan bir yönü de yoğun bir şekilde felsefi izah ve yorumlara yer vermiş olmasıdır.

Râzî, tefsirinde bu bilgileri detaylı bir şekilde verirken onları genellikle Bablar, Meseleler, Kısımlar, Faideler, Nükteler diye alt başlıklara ayırır. Bazen de Mukaddimeler, Huccetler, Deliller, Latifeler, Hükümler diye alt başlıklar kullanır. Bu yönü itibariyle oldukça sistematik bir eserdir. Tefsirde önce bir kısım ayet verilir. Arkasından bu ayetlerin kelime kelime, cümle cümle yorumu yapılır. Bazen bir tek kelimenin tefsirinin birkaç büyük sayfa tuttuğu olmaktadır. Râzî tefsirinde her kelimeyi, her cümleyi muhtemel olabileceği bütün manaları itibariyle ele alıp yorumlamıştır. Bu açıdan Kur'ân araştırmacıları ve Kur'ân'a ilgi duyan herkes için eşsiz bir hazine mesabesindedir.

Tefsirin önemli bir özelliği de tefsiri biten surelerin sonuna zaman zaman acz ve zaafini ifade eden ibareler yazılması, bazen de tarih düşülmüş olmasıdır. Mesela Bakara suresinin sonunda şöyle denmektedir: “Bu ifadelerin yazarı olan miskin, muhtaç, fakir zat der ki: Allah'ım, Rabbim, talep ettiğim ve yazıya döktüğüm her ne varsa bunları sadece senin rızan için yaptım; şayet yazdıklarımda isâbet etmiş, doğru yazmışsam bu, senin muvaffakiyetin sayesinde olmuştur, onu fazlu keremin sayesinde bu aciz kuldun kabul et. Şayet yanlış yapmış, hata etmişsem, fazlu rahmetin sayesinde bundan dolayı beni bağışla, ey hiçbir zorbacının zorlamasının gücüne hâlel getirmediği ve hiçbir istek sahibinin isteğinin kendisini meşğul etmediği Rabbim. Bu sözler bu surenin tefsiri konusundaki son sözlerdir. Hamd âlemlerin Rabbinedir. Salât ve selam da efendimiz Muhammed peygambere, onun ailesine ve tüm ashâbınadır.”

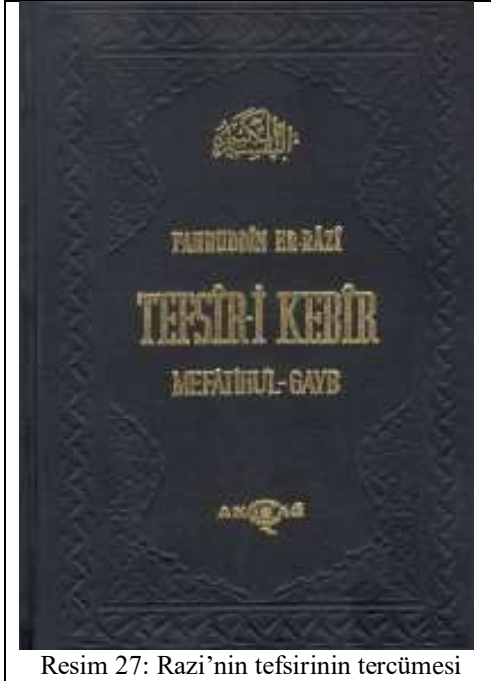
Yunus suresinin sonunda ise şöyle demektedir: “Bu surenin tefsiri Allah'ın yardımı ve hüsn-ü tevfiği sayesinde bitmiş oldu. (Her ne kadar biz burada tefsir kabilinden bir şeyler yazdıysak da) ayetlerden neyi murad ettiğini ve kitabının esrarını en iyi bilen şüphesiz ki Allah'tır. Bu kitabı cem'eden diyor ki: Bu surenin tefsiri 601 yılı Recep ayının Cumartesi günü bitmiş oldu. Bu aralar salih bir baba olan Muhammed'in vefatı yüzünden göğsüm daralmakta ve derin bir hüznün yaşamaktayım. Allah onun ruhuna ve bedenine mağfiret ve rahmetin her türlüünü yağdırсын. Bu kitabı okuyan ve ondan istifade eden her müslümandan, ben miskin kulu ve vefat eden bu miskin babayı dua, rahmet ve ğufrân dîlkelerinden eksik etmesin. Âlemlerin rabbine hamd olsun, salât da yaratıklarının en hayırlısı olan Muhammed'e, ailesine ve ashâbına, bunların tümüne olsun.”

Râzî'nin Tefsirinin Kaynaklarına gelince, o da diğer müfessirler gibi kendinden önceki tefsirlerden ve müfessir âlimlerden gelen rivâyetlerden bolca istifade etmiştir. Buna göre onun kaynakları arasında İbn Abbâs (68/687), Mücâhid (104/723), el-Ferra (207/823), ez-Zeccâc (311/923), el-Kaffâl (365/976), el-Gazâlî (505/1111), Ebû Ali el-Cübbâi (303/915), Ebû Müslim el-İsfahânî (322/934), Kâdî Abdulcebbar (415/1024), Ebûbekir el-Asam (236/859), Cârullah ez-Zemâşerî (538/1143), el-Cassâs (370/980) gibi âlimleri sayabiliriz.

Döneminde yetişmiş en mühim müfessir olan Râzî ve dönemin en önemli eseri olan tefsiri *Mefâûhu'l-Ġayb*, o dönemden itibaren gelen bütün müfessirleri ve tefsirleri üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Eski âlimler gibi Râzî üzerinde araştırma yapan ve tefsirini tanıyan günümüz yerli-yabancı araştırmacılar da onun ne kadar mühim bir tefsir olduğuna işaret etmektedirler.

12.3. Râzî'nin Tefsirinin Tercümesi

Eser diğer bazı dillere olduğu gibi Türkçeye de çevrilmiştir. Burada işaret edelim ki Râzî'nin tefsiri Osmanlılar zamanında kısmen tercüme edilmiştir. Nitekim Muallim Naci diye bilinen Ömer Hulusi b. Sarrac Ali, Râzî'nin tefsirinden Fâtiha ve İhlâs surelerinin bir bölümü ile Râzî'nin mukattaa harfleri hakkında verdiği bilgileri tercüme etmiştir. Yine Sırrı Giridi diye meşhur olan Giritli Sırrı Paşa da Râzî'nin Fâtiha suresini üç cilt halinde tercüme etmiştir. Sırrı Paşa'nın tefsire dair diğer eserleri de ağırlıklı olarak Râzî tefsirinin ilgili bölümlerinin tercümesinden ibarettir. Ama Râzî'nin bu mühim ve kapsamlı eserinin asıl ve tam bir şekilde Türkçeye tercümesi Suat Yıldırım başkanlığında Sadık Kılıç, Lütfullah Cebeci ve Sadık Doğru'dan oluşan bir heyet tarafından yapılmıştır. *Tercüme Tefsir-i Kebîr (Büyük Kur'an Tefsiri)* adı ile 1988-1995 yılları arasında Ankara'da Akçağ yayınları tarafından basılarak yayınlanmıştır.

Resim 27: Razi'nin tefsirinin tercümesi

Tefsirin tercümesi 23 cilt tutmuştur ki, ciltlerde yazıların oldukça sık ve küçük puntolarla yazıldığını belirtmeliyiz. Şayet bunlar daha açık ve okunur bir şekilde dizilse 30 cilt civarında tutar diye düşünüyoruz.

Görebildiğimiz kadarıyla mütercimler tercümede büyük bir hassasiyet göstermişlerdir. Eserin dili bazen oldukça ağırlaşmaktadır. Bilhassa astronomik, tıbbi ve felsefi izahlar yaparken oldukça ağdalı bir dil kullanılmaktadır. Mütercimler zaman zaman bu tür yerlerde ufak-tefek atlamalarla metin üzerinde tasarrufta bulunmuşlarsa da genel olarak başarılıdırlar ve metindeki manaları yansıtmaya büyük gayret göstermişlerdir.

Mülk suresinin tefsirinde birinci mesele çevrilirken, (فيلزم أن لا يكون المعدوم شيئاً وهو) (المطلوب) kısmı (Bu sebeple de madumun da şey olması gerekir ki, işte matlub da budur) şeklinde çevrilmiştir. Oysa (olmaması) diye çevrilmeliydi. Bu hatanın bir sehiv sonucu olduğunu zannediyoruz.

12.4. Râzî'nin Tefsirinden Seçme Bir Metin

قوله تعالى « يا أيها الناس اتقوا ربكم الذي خلقكم » الآية سورة النساء ١٦٣

(٤) سُورَةُ النِّسَاءِ فَلَنَبِيٍّ
وَأَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ

بسم الله الرحمن الرحيم

﴿ يا أيها الناس اتقوا ربكم الذي خلقكم من نفس واحدة ﴾ .

إعلم أن هذه السورة مشتملة على أنواع كثيرة من التكاليف ، وذلك لأنه تعالى أمر الناس في أول هذه السورة بالتعطف على الأولاد والنساء والأيتام ، والرأفة بهم وإيصال حقوقهم إليهم وحفظ أموالهم عليهم ، وبهذا المعنى ختمت السورة ، وهو قوله (يستفتونك قل الله يفتيكم في الكلالة) وذكر في أثناء هذه السورة أنواعا آخر من التكاليف ، وهي الأمر بالطهارة والصلاة وقتال المشركين ولما كانت هذه التكاليف شاقة على النفوس لثقلها على الطباع ، لاجرم افتتح السورة بالعلة التي لأجلها يجب حمل هذه التكاليف الشاقة ، وهي تقوى الرب الذي خلقنا وإياه الذي أوجدنا ، فلهذا قال (يا أيها الناس اتقوا ربكم الذي خلقكم) وفي الآية مسائل :

﴿ المسألة الأولى ﴾ روى الواحدي عن ابن عباس في قوله (يا أيها الناس) أن هذا

الخطاب لأهل مكة ، وأما الأصوليون من المفسرين فقد اتفقوا على أن الخطاب عام لجميع المكلفين ، وهذا هو الأصح لوجوه : أحدها : أن لفظ الناس جمع دخله الألف واللام فيفيد الاستغراق . وثانيها : أنه تعالى علل الأمر بالاتقاء بكونه تعالى خالقاً لهم من نفس واحدة ، وهذه العلة عامة في حق جميع المكلفين بأنهم من آدم عليه السلام خلقوا بأسرهم ، وإذا كانت العلة عامة كان الحكم عاماً . وثالثها : أن التكليف بالتقوى غير مختص بأهل مكة ، بل هو عام في حق جميع العالمين ، وإذا كان لفظ الناس عاماً في الكل ، وكان الأمر بالتقوى عاماً في الكل ، وكانت علة هذا التكليف ، وهي كونهم خلقوا من النفس الواحدة عامة في حق الكل ، كان القول بالتخصيص في غاية البعد . وحجة ابن عباس أن قوله (واتقوا الله الذي تساءلون به والأرحام) مختص بالعرب لأن المناشدة بالله وبالرحم عادة مختصة بهم . فيقولون أسألك بالله وبالرحم ، وأنشدك الله والرحم ، وإذا كان كذلك كان قوله (واتقوا الله الذي تساءلون به والأرحام) مختصاً بالعرب ، فكان أول الآية وهو قوله (يا أيها الناس) مختصاً بهم لأن قوله في أول الآية (اتقوا ربكم) وقوله بعد ذلك (واتقوا الله الذي تساءلون به والأرحام) وردا متوجهين إلى مخاطب واحد ، ويمكن أن يجاب عنه بأنه ثبت في أصول الفقه أن خصوص آخر الآية لا يمنع من عموم أولها ، فكان قوله (يا أيها الناس) عاماً في الكل ، وقوله (واتقوا الله الذي تساءلون به والأرحام) خاصاً بالعرب .

﴿ المسألة الثانية ﴾ أنه تعالى جعل هذا المطلع مطلعاً لسورتين في القرآن : إحداهما : هذه السورة وهي السورة الرابعة من النصف الأول من القرآن . والثانية : سورة الحج ، وهي أيضاً السورة الرابعة من النصف الثاني من القرآن ، ثم إنه تعالى علل الأمر بالتقوى في هذه السورة بما يدل على معرفة المبدأ . وهو أنه تعالى خلق الخلق من نفس واحدة . وهذا يدل على كمال قدرة الخالق وكمال علمه وكمال حكمته وجلاله ، وعلل الأمر بالتقوى في سورة الحج بما يدل على كمال معرفة المعاد ، وهو قوله (إن زلزلة الساعة شيء عظيم) فجعل صدر هاتين السورتين دلالة على معرفة المبدأ ومعرفة المعاد ، ثم قدم السورة الدالة على المبدأ على السورة الدالة على المعاد ، وتحت هذا البحث أسرار كثيرة .

﴿ المسألة الثالثة ﴾ أعلم أنه تعالى أمرنا بالتقوى وذكر عقبيه أنه تعالى خلقنا من نفس واحدة . وهذا مشعر بأن الأمر بالتقوى معلل بأنه تعالى خلقنا من نفس واحدة ، ولا بد من بيان المناسبة بين هذا الحكم وبين ذلك الوصف ، فنقول : قولنا إنه تعالى خلقنا من نفس واحدة ، مشتمل على قيدين : أحدهما : أنه تعالى خلقنا . والثاني : كيفية ذلك التخليق ، وهو أنه تعالى إنما خلقنا من نفس واحدة ، ولكل واحد من هذين القيدين أثر في وجوب

التقوى .

﴿ أما القيد الأول ﴾ وهو أنه تعالى خلقنا ، فلا شك أن هذا المعنى علة لأن يجب علينا الانقياد لتكاليف الله تعالى والخضوع لأوامره ونواهيه ، وبيان ذلك من وجوه : الأول : أنه لما كان خالقاً لنا وموجداً لذواتنا وصفاتنا فنحن عبيده وهو مولى لنا ، والربوبية توجب نفاذ أوامره على عبيده ، والعبودية توجب الانقياد للرب والموجد والخالق ، الثاني : أن الإيجاد غاية الانعام ونهاية الإحسان ، فإنك كنت معدوماً فأوجدك ، وميتاً فأحياك ، وعاجزاً فأقدرك ، وجاهلاً فعلمك ، كما قال إبراهيم عليه السلام (الذي خلقني فهو يهدين والذي هو يطعمني ويسقين) فلما كانت النعم بأسرها من الله سبحانه وجب على العبد أن يقابل تلك النعم بإظهار الخضوع والانقياد ، وترك التمرد والعناد ، وهذا هو المراد بقوله (كيف تكفرون بالله وكنتم أمواتاً فأحياكم ثم يميتكم ثم يحييكم) الثالث : وهو أنه لما ثبت كونه موجداً وخالقاً وإلهاً ورباً لنا . وجب علينا أن نشغل بعبوديته وأن نتقي كل ما نهى عنه وزجر عنه ، ووجب أن لا يكون شيء من هذه الأفعال موجباً ثواباً البتة ، لأن هذه الطاعات لما وجبت في مقابلة النعم السالفة امتنع أن تصير موجبة للثواب ، لأن أداء الحق إلى المستحق لا يوجب شيئاً آخر ، هذا إذا سلمنا أن العبد أتى بتلك الطاعات من عند نفسه ابتداء ، فكيف وهذا محال ، لأن فعل الطاعات لا يحصل إلا إذا خلق الله القدرة على الطاعة ، وخلق الداعية على الطاعة ، ومتى حصلت القدرة والداعي كان مجموعهما موجباً لصدور الطاعة عن العبد ، وإذا كان كذلك كانت تلك الطاعة إنعاماً من الله على عبده ، والمولى إذا خص عبده بانعام لم يصر ذلك الانعام موجباً عليه إنعاماً آخر ، فهذا هو الإشارة إلى بيان أن كونه خالقاً لنا يوجب علينا عبوديته والاحتراز عن مناهيه .

﴿ وأما القيد الثاني ﴾ وهو أن خصوص كونه خالقاً لنا من نفس واحدة يوجب علينا الطاعة والاحتراز عن المعصية ، فبيانه من وجوه : الأول : أن خلق جميع الأشخاص الانسانية من الإنسان الواحد أدل على كمال القدرة ، من حيث أنه لو كان الأمر بالطبيعة والخاصية لكان المتولد من الإنسان الواحد ، لم يكن إلا أشياء متشاكلة في الصفة متشابهة في الخلقة والطبيعة ، فلما رأينا في أشخاص الناس الأبيض والأسود والأحمر والأسمر والحسن والقبيح والطويل والقصير ، دل ذلك على أن مدبرها وخالقها فاعل مختار ، لا طبيعة مؤثرة ، ولا علة موجبة ، ولما دلت هذه الدقيقة على أن مدبر العالم فاعل مختار قادر على كل الممكنات عالم بكل المعلومات ، فحيث يجب الانقياد لتكاليفه وأوامره ونواهيه ، فكان ارتباط قوله (اتقوا ربكم) بقوله (خلقكم من نفس واحدة) في غاية الحسن والانتظام .

﴿ والوجه الثاني ﴾ وهو أنه تعالى لما ذكر الأمر بالتقوى ذكر عقبيه الأمر بالإحسان إلى اليتامى والنساء والضعفاء ، وكون الخلق بأسرهم مخلوقين من نفس واحدة له أثر في هذا المعنى ، وذلك لأن الأقارب لا بد وأن يكون بينهم نوع من مواصلة ومخالطة توجب مزيداً للمحبة ولذلك إن الإنسان يفرح بمدح أقاربه وأسلافه ، ويحزن بذمهم والظعن فيهم ، وقال عليه الصلاة والسلام « فاطمة بضعة مني يؤذيها ما يؤذيها » وإذا كان الأمر كذلك ، فالفائدة في ذكر هذا المعنى أن يصير ذلك سبباً لزيادة شفقة الخلق بعضهم على البعض .

﴿ الوجه الثالث ﴾ أن الناس إذا عرفوا كون الكل من شخص واحد تركوا المفاخرة والتكبر وأظهروا التواضع وحسن الخلق .

﴿ الوجه الرابع ﴾ أن هذا يدل على المعاد ، لأنه تعالى لما كان قادراً على أن يخرج من صلب شخص واحد أشخاصاً مختلفين ، وأن يخلق من قطرة من النطفة شخصاً عجيب التركيب لطيف الصورة ، فكيف يستبعد إحياء الأموات وبعثهم ونشورهم ، فتكون الآية دالة على المعاد من هذا الوجه (ليجزي الذين أسأوا بما عملوا ويجزي الذين أحسنوا بالحسنى) .

﴿ الوجه الخامس ﴾ قال الأصم : الفائدة فيه : أن العقل لا دليل فيه على أن الخلق يجب أن يكونوا مخلوقين من نفس واحدة ، بل ذلك إنما يعرف بالدلائل السمعية ، وكان النبي ﷺ أمياً ما قرأ كتاباً ولا تلمذ لأستاذ ، فلما أخبر عن هذا المعنى كان إخباراً عن الغيب فكان معجزاً ، فالخاصل أن قوله (خلقكم) دليل على معرفة التوحيد ، وقوله (من نفس واحدة) دليل على معرفة النبوة .

فإن قيل : كيف يصح أن يكون الخلق أجمع من نفس واحدة مع كثرتهم وصغر تلك النفس ؟

قلنا : قد بين الله المراد بذلك لأن زوج آدم إذا خلقت من بعضه ، ثم حصل خلق أولاده من نطفتها ثم كذلك أبدأ ، جازت إضافة الخلق أجمع إلى آدم .

﴿ المسألة الرابعة ﴾ أجمع المسلمون على أن المراد بالنفس الواحدة ههنا هو آدم عليه السلام ، إلا أنه أنت الوصف على لفظ النفس ، ونظيره قوله تعالى (أقتلت نفساً زكية بغير نفس) وقال الشاعر :

أبوك خليفة ولدته أخرى فأنت خليفة ذاك الكمال

قالوا فهذا التأنيث على لفظ الخليفة .

وَحَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا

قوله تعالى ﴿ وخلق منها زوجها ﴾ فيه مسائل :

﴿ المسألة الأولى ﴾ المراد من هذا الزوج هو حواء ، وفي كون حواء مخلوقة من آدم قولان : الأول : وهو الذي عليه الأكثرون أنه لما خلق الله آدم ألقى عليه النوم ، ثم خلق حواء من ضلع من أضلاعه اليسرى ، فلما استيقظ رآها ومال إليها والنفس ، لأنها كانت مخلوقة من جزء من أجزائه ، واحتجوا عليه بقول النبي ﷺ « أن المرأة خلقت من ضلع أعوج فإن ذهبت تقيمها كسرتها وإن تركتها وفيها عوج استمعت بها » .

﴿ والقول الثاني ﴾ وهو اختيار أبي مسلم الأصفهاني : أن المراد من قوله (وخلق منها زوجها) أي من جنسها وهو كقوله تعالى (والله جعل لكم من أنفسكم أزواجاً) وكقوله (إذ بعث فيهم رسولاً من أنفسهم) وقوله (لقد جاءكم رسول من أنفسكم) قال القاضي : والقول الأول أقوى ، لكي يصح قوله (خلقكم من نفس واحدة) إذ لو كانت حواء مخلوقة ابتداء لكان الناس مخلوقين من نفسين ، لا من نفس واحدة ، ويمكن أن يجاب عنه بأن كلمة « من » لا ابتداء الغاية ، فلما كان ابتداء التخليق والايجاد وقع بآدم عليه السلام صح أن يقال خلقكم من نفس واحدة ، وأيضاً فلما ثبت أنه تعالى قادر على خلق آدم من التراب كان قادراً أيضاً على خلق حواء من التراب ، وإذا كان الأمر كذلك ، فأبي فائدة في خلقها من ضلع من أضلاع آدم ؟

﴿ المسألة الثانية ﴾ قال ابن عباس : إنما سمي آدم بهذا الاسم لأنه تعالى خلقه من أديم الأرض كلها أحرها وأسودها وطيبها وخبيثها ؛ فلذلك كان في ولده الأحمر والأسود والطيب والخبيث والمرأة إنما سميت بحواء لأنها خلقت من ضلع من أضلاع آدم فكانت مخلوقة من شيء حي ، فلا جرم سميت بحواء .

﴿ المسألة الثالثة ﴾ احتج جمع من الطبائعيين بهذه الآية فقالوا : قوله تعالى (خلقكم من نفس واحدة) يدل على أن الخلق كلهم مخلوقون من النفس الواحدة ، وقوله (وخلق منها زوجها) يدل على أن زوجها مخلوقة منها ، ثم قال في صفة آدم (خلقه من تراب) فدل على أن آدم مخلوق من التراب ، ثم قال في حق الخلائق (منها خلقناكم) وهذه الآيات كلها دالة على أن الحادث لا يحدث إلا عن مادة سابقة بصير الشيء مخلوقاً منها ، وأن خلق الشيء عن العدم المحض والنفي الصرف محال .

وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً ۚ وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ ۚ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا ﴿١٦٨﴾

أجاب المتكلمون فقالوا : خلق الشيء من الشيء محال في العقول ، لأن هذا المخلوق إن كان عين ذلك الشيء الذي كان موجوداً قبل ذلك لم يكن هذا مخلوقاً البتة ، وإذا لم يكن مخلوقاً امتنع كونه مخلوقاً من شيء آخر ، وإن قلنا : إن هذا المخلوق مغاير للذي كان موجوداً قبل ذلك ، فحينئذ هذا المخلوق وهذا المحدث إنما حدث وحصل عن العدم المحض ، فثبت أن كون الشيء مخلوقاً من غيره محال في العقول ، وأما كلمة (من) في هذه الآية فهو مفيد ابتداء الغاية ، على معنى أن ابتداء حدوث هذه الأشياء من تلك الأشياء لا على وجه الحاجة والافتقار ، بل على وجه الوقوع فقط .

﴿ المسألة الرابعة ﴾ قال صاحب الكشاف : قرئ (وخلق منها زوجها وبث منها) بلفظ اسم الفاعل ، وهو خبر مبتدأ محذوف تقديره هو خالق .

قوله تعالى ﴿ وبث منها رجالاً كثيراً ونساء ﴾ .

وفيه مسائل :

﴿ المسألة الأولى ﴾ قال الواحدي : بث منها : يريد فرق ونشر ، قال ابن المظفر : البث تفريقك الأشياء ، يقال : بث الخيل في الغارة وبث الصياد كلابه ، وخلق الله الخلق فبثهم في الأرض ، وبثت البسط إذا نشرتها ، قال الله تعالى (وزرأبي مبثوثة) قال الفراء والزجاج : وبعض العرب يقول : أبث الله الخلق .

﴿ المسألة الثانية ﴾ لم يقل : وبث منها الرجال والنساء لأن ذلك يوجب كونها مبثوثين عن نفسها وذلك محال ، فلهذا عدل عن هذا اللفظ إلى قوله (وبث منها رجالاً كثيراً ونساء) .

فإن قيل : لم لم يقل : وبث منها رجالاً كثيراً ونساء كثيراً ؟ ولم خصص وصف الكثرة بالرجال دون النساء ؟

قلنا : السبب فيه والله أعلم أن شهرة الرجال أتم ، فكانت كثرتهم أظهر ، فلا جرم خصوا بوصف الكثرة ، وهذا كالتنبية على أن اللائق بحال الرجال والاشتهار والخروج

Bu Bölümde Ne Öğrendik

Razi'nin tefsir ilmindeki yerini, tefsir anlayışını, tefsirinin adını, özelliklerini, içeriğini, Nisa suresindeki ilgili ayetleri tefsir ediş tarzını, ayetleri tefsir ederken diğer ayetlerden ve hadislerden nasıl yararlandığını, kelimelere nasıl mana verdiğini öğrenmiş olduk. Ayrıca tefsirinde nasıl tahliller yaptığını gördük.

Bölüm Soruları

1 – Râzî'nin ömrünün büyük kısmını geçirdiği Herat, bugün hangi ülkenin sınırları içinde bulunmaktadır, araştırınız.

2 – Müfessirimiz Râzî'nin vefat tarihi ve yeri aşağıdakilerin hangisinde doğru olarak verilmiştir?

A - 616/1260 – Herat

B - 606/1250 – Herat

C – 616/1260 – Rey

D – 612/1256– Belh

E – 606/1250 – Rey

3 – Râzî'nin tam adı (.....)dır.

4 – Aşağıdakilerden hangisinde Râzî'nin Tefsirinin adı yanlış verilmiştir?

A – Mefâtihu'l-Ğayb

B – et-Tefsîru'l-Kebir

C – Tefsîr-i Kebir

D – Tefsîru'l-Kebir

E – Tefsîru'r-Râzî

5 – Aşağıdakilerden hangisi Râzî'ye verilmiş lakaplardan biri değildir?

A – (الفخر)

B – (فخر الدين)

C – (شمس الأئمة)

D – (الإمام)

E – (شيخ الإسلام)

6 – Aşağıdakilerden hangisi Râzî'nin bilhassa mücadele ettiği ve kendileri tarafından çok tehdit edildiği batini fırkadır?

A – Kerrâmîler

B – Râfizîler

C – Dürzîler

D – Yezîdîler

E – Mücessime

7 – Aşağıdakilerden hangisi Râzî'nin tefsirinden önce yazılmış bir tefsirdir?

A – ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr

B – Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr

C – Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl

D – Mehâsinu't-Te'vîl

E – Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl

8 – Aşağıdaki alimlerden hangisi “Râzî'nin tefsiri, tefsirden başka her şeydir” diyerek eleştiriyi yapmıştır?

A – İbnu Teymiyye

B – İbn Atiyye el-Endülûsî

C – İbnü'l-Cevzî

D – er-Râğıb el-İsfahânî

E – Şah Veliyyullah ed-Dehlevî

9 – Râzî, tefsirinde itikadî konularda aşağıdaki mezheplerden hangisini esas almıştır?

A – Mâturîdî mezhebi

B – Eşarî mezhebi

C – Mutezile mezhebi

D – İbâdiyye mezhebi

E – Zeydiyye mezhebi

10 – Aşağıdakilerden hangisi Râzî Tefsiri için söylenemez?

A – Tefsirde rivayet yöntemi öne çıkarılmış ve ağırlıklı olarak bunun üzerinde durulmuştur.

B – İçinde çok sayıda nahiv tahlilleri ve kelime iştikakları yapılmıştır.

C – Tefsirde kırâatlere de yer verilmiş, yedi kırâat yanında zaman zaman diğer kırâatlere de değinilmiştir.

D – Tefsirde sure ve âyetler arasındaki münâsebet ve insicama dikkat çekilmiştir.

E – Ahkâm ayetlerinin açıklamasında Şâfiî anlayışı esas almıştır.

2 – B; 3 – (Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. El-Hasan b. Ali el-Kureşî et-Teymî et-Taberistânî); 4 – D; 5 – E; 6 – A; 7 – B; 8 – A; 9 – B; 10 - A

**13.EL-KURTUBİ, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE
TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN**

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Bu derste, bilhassa Endülüs bölgesinde yetişmiş en önemli müfessirlerden biri olan el-Kurtubi'yi ve tefsir anlayışını öğrenecek, yazdığı tefsirin genel özelliklerini, içeriğini görmüş olacağız. Ayrıca tefsirinin tercüme edilip edilmediğini de göstereceğiz. Kurtubi'nin tefsirinden örnek bir metni okuyup tartışarak tefsirini yakinen tanımayı, değerlendirmeyi, böylece metin okuma ve anlama, anladığından neticeler çıkarabilme bilgi ve becerisinin elde edilmesini sağlamaya çalışacağız.

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- 4) El-Kurtubi'nin yaşadığı dönemi ve bölgeyi araştırın ve ondan önce yazılmış tefsirlerin genel özellikleri hakkında bilgi toplayın.
- 5) Kurtubi'nin tefsiri en önemli ahkam tefsirlerinden biridir. Ahkam tefsiri ne demektir, tarih boyunca ne tür ahkam tefsirleri yazılmıştır, araştırınız.
- 6) Kurtubi'nin tefsiri Türkçeye tercüme edilmiş midir? Araştırınız.

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
Örnek metin üzerinden Kur'an'ı yorumlama	Örnek metin üzerinden Kur'an'ın nasıl yorumlandığı ve nasıl yorumlanması gerektiği öğrenilir, bu konuda tecrübe kazandırılır.	Örnek metin okuma, metni çözümleme, metne dayalı değerlendirme ve tartışma yaparak konunun daha kolay anlaşılması sağlanacaktır.

Anahtar Kavramlar

- Tefsir
- Er-Kurtubi
- Dirayet
- Ahkâm tefsir
- Sebeb-i nüzul
- Ayet
- Sure
- Tercüme

Giriş

El-Kurtubî, Endülüs kökenli önemli müfessirlerden biridir. el-Câmî' li Ahkâmi'l-Kur'ân adlı tefsirini de en önemli tefsirler arasında yer almaktadır. Ahkâm tefsiri olması yanında ayrıca hüküm içermeyen diğer ayetlerin de tefsirinin yer aldığı tefsir, en kapsamlı tefsirlerdendir. Aşağıda bu müfessiri ve tefsirini daha yakından tanımaya çalışacağız.

Ancak önce, er-Râzî ile el-Kurtubî arasındaki dönemde yaşamış bazı önemli müfessirlere işaret etmek istiyoruz. Bunların arasında Ruzbihân Baklî (v. 606/1209), Şihabuddin Sühreverdî (v. 632/1234), Muhyiddin İbn Arabî (v. 638/1240), Necmüddin Dâye (v. 654/1256), İzzuddin b. Abdüsselam (660/1262), Abdurrazik er-Res'anî (v. 661/1262) gibi isimleri zikredebiliriz. Baklî, Sühreverdî, İbn Arabî ve Necmüddin Dâye, tasavvufi/işârî tefsirin en önemli isimleri arasında yer alırlar. Bilhassa İbn Arabî'nin şöhreti son derece yaygındır. Bu müfessirler ve eserleriyle ilgili yeterli bilgi *Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri I* adlı eserde mevcuttur.

13.1. el-Kurtubî'nin (v. 671/1273) Kısaca Hayatı

es-Suyûtî'nin (متقن متبحر في العلم) “mütefeninin mütebahhirun fi'l-ilm” diyerek farklı ilim alanlarında üstad, mütehasıs, engin bilgiye sahip bir âlim olduğunu belirttiği müfessirimizin tam adı, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebîbekir el-Kurtubî (أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر القرطبي)'dir. Bugünkü İspanya'nın Cordoba (Kurtuba) bölgesinde dünyaya gelmiştir.

Harita 13: Müfessir Kurtubi'nin doğduğu Kurtuba (Cordoba) şehri (Endülüs/İspanya)

Ailesinin aslen Medîne’li Hazreç kabilesinden olup daha sonra Kurtuba’ya yerleştiği belirtiliyor. Babası çiftçilikle işğal ediyordu. Hatta o harman kaldırırken düşman saldırısına uğramış ve orada öldürülmüştür. el-Kurtubî’nin anlattığına göre kendisi de küçük yaşta düşmanlardan kaçmış, tam yakalanacakken açık bir yerde yüzü koyun yere kapanmış, Yasin ve diğer sureleri okuyarak Allah’a sığınmış, önünden geçtikleri halde düşmanlar onu görememiş, böylece kurtulmuştur.

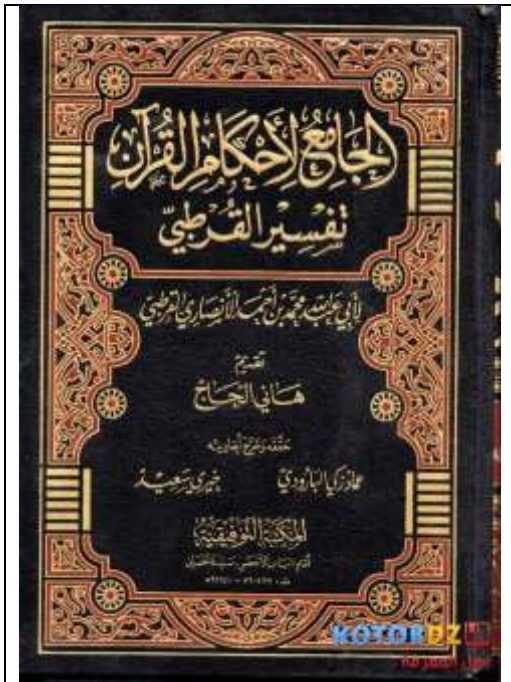
Resim 28: Müfessir Kurtubi’nin doğduğu Kurtuba şehrinden bir görünüm
<http://mostbeautifulplacesintheworld.org/> (9 Temmuz 2015).

Müfessirimizin doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir, ancak 600/1205 yılı civarında doğduğu tahmin edilmektedir. İlk tahsilini doğduğu yer olan Kurtuba’da yapmış; burada dönemin ünlü âlimlerinden iyi bir eğitim almıştır. Arap ilimlerini, Fıkıhı, Kıraat vs. gayet iyi bir şekilde öğrenmiş ve Kur’an’ı hıfz etmiştir. Böylece bu ilimlerde mâhir bir âlim haline gelmiştir. Kurtuba’nın düşman eline geçmesi üzerine, o dönemlerde ilim ve irfan ile dolu olan pek çok Endülüs şehrini gezip oralarda bulunan âlimlerden dersler almıştır. Mezhep olarak Mâlikî mezhebine mensup olan âlimimiz, bu şekilde muhtelif bölgelerde bir süre eğitim aldıktan sonra Mısır’a göçmüş, bugün el-Minyâ (المنيا) diye bilinen Asyut bölgesinin kuzeyindeki bölgeye yerleşmiş ve 37 yıl orada yaşamıştır. Büyük bir âlim olan Kurtubî, tefsir, hadis, fıkıh ve benzeri ilimlerde derya gibiydi. Hayatı zühd ve takva içinde geçen Kurtubî, kadılık ve benzeri resmi herhangi bir görev almamış, ömrünü eser telif etmekle geçirmiştir. Pek çok eser bıraktıktan sonra 671/1273 tarihinde 80 küsur yaşında olduğu halde Mısır’da vefat etmiştir. 1971 yılında mezarının yanına onun adını taşıyan büyük bir mescid yapılmıştır. *Kitâbu’t-Tezkire bi Ahvâli’l-Mevtâ fî Umûri’l-Âhire* (كتاب التذكرة بأحوال الموتى في أمور الآخرة) önemli eserlerinden biridir.

13.2. Kurtubî'nin *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân* Adlı Tefsirinin Özellikleri

Müellifimizin burada üzerinde duracağımız tefsirinin tam adı *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-Mübeyyin limâ Tedammanehu mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkân* (الجامع لأحكام القرآن) (والمبين لما تضمنه من السنة وآي الفرقان)'dır. Nitekim kendisi hem tefsirinin mukaddimesinde hem de yukarıda sözünü ettiğimiz *et-Tezkire* adlı kitabında tefsirinin adını bu şekilde vermektedir. Tefsir o güne kadar yazılmış olan tefsirlerden kısmen farklılık arz eder. Yukarıda muhtelif tefsirlerden bahsettik ve bunların daha ziyade rivâyet veya dirâyet yöntemiyle yahut iki yöntemin de kullanıldığı tefsirler olduğunu belirttik. Bunların dışında Ahkâm Tefsirleri veya Fıkhî Tefsir diyebileceğimiz tefsirler, İşârî ve Lüğavî tefsirlerden de söz ettik. Müellifimizin tefsiri diğer tefsir çeşitlerinin hususiyetlerini taşıyorsa da önce çıkan tarafı ahkâm yönüdür ve bu yönü ağır basmaktadır. Bununla birlikte o aynı zamanda iyi bir dirâyet tefsiridir. İçinde önemli miktarda rivâyet de vardır. Tefsirde lügat de ihmâl edilmemiştir. Kısaca eser, esas itibariyle ahkâm tefsiri olmasıyla birlikte çok yönlü bir tefsir mahiyetindedir.

Ahkâm tefsiri dediğimiz tefsir çeşidinin ilk örneği olarak Mukâtil b. Süleyman'ın (v. 150/767) *Tefsîru Hamsi Mieti Âyetin Mine'l-Qur'ân* adlı tefsirini görüyoruz. Tefsir, Ahkâm ayetleri alanında yazılmış ilk tefsirdir. Daha sonra İmam Şâfiî'nin (v. 204/819) *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı eseri gelmektedir. Eser, el-Beyhakî'nin (v. 458/1066), İmam Şâfiî'nin mevcut eserlerinden ahkâm ayetleriyle ilgili tefsirlerini toplayıp bir araya getirmesiyle meydana gelmiştir. Daha sonra Tahavî (v. 321/933) tarafından yazılan *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı eser gelmektedir. Bu eser Hanefî fıkıh anlayışı esas alınarak ve fıkıh baplarına göre düzenlenerek hazırlanmıştır. Bunun ardından el-Cessâs'ın (v. 370/980) *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı eseri gelmektedir. Bu eser de yine Hanefî Fıkhına göre yazılmıştır. el-Kiyâ el-Herrâsî'nin (v. 504/1110) *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı tefsiri Şâfiî mezhebi esas alınarak hazırlanmıştır. Kurtubî'nin memleketi Endülüs'te yaşamış olan Ebûbekir İbnu'l-Arabî (v. 543/1148) tarafından yazılan *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı tefsir de –ki Kurtubî bundan bolca yararlanmışır– Mâlikî mezhebi esas alınarak hazırlanmıştır.

Resim 29: Kurtubî'nin *el-Cami li Ahkâmi'l-Kur'ân* adlı tefsiri

Bu eserlerin hepsi Kur'an'daki ahkâm içerikli ayetleri işlemekle beraber Kur'an'ın tümünü ele almamışlardır. Oysa Kurtubî tefsiri bu hususta onlardan farklıdır.

Pek çok âlimbu tefsirden sitayişle bahsetmiş, onu övmüş, çok mühim bir tefsir olduğunu belirtmiştir.

Kurtubî, *el-Câmî' li Ahkâmi'l-Kur'ân* adlı tefsirinin mukaddimesinde Kur'an'ın faziletine, nasıl okunması gerektiğine, tefsire, Kur'an'ın i'cazına, cem ve tertibine ve benzeri hususlara dair geniş bilgi vermektedir. Tefsirde ahkâm içerikli ayetlerden istinbât edilebilecek hükümlere yer verilmiş, bu hususlarla ilgili müçtehitlerin görüşleri nakledilmiştir. Müfessir burada kendi mezhebi olan Mâlikî'nin görüşünü tercih ediyor ve haklı olduğunu ispata çalışıyor.

Çok sayıda yazması bulunan, ayrıca birçok baskısı yapılan ve ihtisâr edilerek de tabedilmiş olan eser, aynı zamanda tahkiki yapılarak da basılmıştır. Bunların yanında üzerinde akademik çalışmalar da yapılmıştır. Bizim yararlandığımız nüsha, Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî tarafından tahkik edilmiştir. et-Turkî öncelikle yazdığı mukaddimedeki Kurtubî tefsirinin ne kadar önemli bir tefsir olduğuna vurgu yapmakta, bundan dolayı onu tahkik ettiğini belirtmektedir. Daha sonra *el-Câmî' li Ahkâmi'l-Kur'ân* başlığı altında eser hakkında bilgi veren Turkî, öncelikle Kurtubî'nin tefsirine bir mukaddime ile başladığını ve burada hangi konulara işaret ettiğini belirtmektedir.

Ardından Kurtubî'nin tefsirindeki hareket tarzını anlatıyor. Buna göre müfessir, her surenin başında o surenin faziletiyle ilgili bilgi vermektedir. Şayet varsa sebab-i nüzûlü zikrettikten sonra ayetin tefsirine geçiyor. Tefsir bağlamında varit olan bütün rivâyetleri işliyor.

Bazı yerlerde naklettiği haberleri sahiplerine isnat ederken, bazen bunu ihmâl ediyor. Zaman zaman (قلنا) (biz dedik) veya (قلت) (ben dedim) şeklinde ifadeler kullanıyor. Tefsirinde çoğunlukla hadisleri Müslim'den veriyor, Buhârî'yi daha az kullanıyor. Müfessirimiz azımsanmayacak kadar çok zayıf ve asılsız haber kullanmaktadır. Mesela birinde diyor ki: "Âdem, arşın direğinin üstünde 'Muhammedun Rasulullah' yazılı olduğunu gördü ve onunla şefaât dileğinde bulundu." Aynı şekilde isrâilî haberlere de bolca yer vermekte, fakat bunlara dair bir uyarıda bulunmamaktadır. Mesela diyor ki: "Şimşek, meleğin elinde bulunan demir bir mızraktır; melek onunla bulutları yönlendirir."

el-Kurtubî, tefsirine yazdığı mukaddimedeki, ömrü boyunca Kur'an'la meşgul olmayı ve bütün gücünü onun yolunda seferber etmeyi uygun gördüğünü yazıyor. Bunu da tefsirdeki nükteleri ihtiva edecek şekilde lügatleri, irabları, kıraatleri içeren bir tefsir yazmayı murad ettiği için yaptığını belirtiyor. Ona göre yaptığı tefsir, dalâlet ve eğrilik yolunda olanların görüşlerini ret eden, zikredilecek hükümlere şahitlik yapan pek çok hâdisi içerecek...

Sonra bu tefsirdeki yöntemi hakkında bilgi veriyor. Buna göre, tefsirinde zikrettiği sözleri, kim söylemişse ona atfedecek, hadisi de kim rivâyet etmişse ona izafe edecektir. Diyor ki: Gereklî olanlar hariç, müfessirlerin zikrettikleri kıssalardan ve tarihçilerin naklettikleri haberlerden yüz çevirdim, bunun yerine manalarını yansıtan ve isteyen onların gereğine doğru irşad eden meseleler altında ahkâm ayetlerini beyan etmeyi tercih ettim... Sonra Kur'an'ın faziletleri, onu okumaya teşvik, onu okuyanın, talep edenin, dinleyeninin ve amel edeninin fazileti, Allah'ın Kitabını tilâvetin keyfiyeti, bu konuda mekruh ve haram olan hususlar, Kur'an ve ilim ehlini riya ve benzeri şeylerden sakındırma, Kur'an okuyanın kendisi için edinmesi gereklî olan hususlar, Kur'an'ın irabı, onu öğretme, buna teşvik etme ve irabına

dikkat ederek okuyanın sevabı hususu, Kur'an'ın tefsiri ve bu işi yapanın fazileti hususu, Kur'an'ı hıfzedenler ve onların kimliği hususu, Kur'an'ı kendi reyleriyle tefsir edene vaat edilen ceza ve müfessirlerin mertebeleri hususu, Kitabı Sünnetle beyan babı, Allah'ın kitabını öğrenme ve onda derinleşmenin mahiyeti babı, "Bu Kur'an yedi harf üzere nâzil olmuştur..." hadisinin manası, Kur'an'ın cem'i, Osman'ın mushafları yazmasının sebebi ve onun dışındakileri yakması hususu, Kur'an surelerinin tertibi babı, Kur'an'da Arapça olmayan yabancı kelimelerin bulunup bulunmadığı hususu, Kur'an'ın i'cazı hususu, surelerin fazileti konusunda uydurulmuş hadisler konusunda uyarı babı, Osman'ın mushafına muhalefet edene, Kur'an'da ziyade veya noksan var diyene karşı deliller babı gibi tefsir usulü ilminin mühim meseleleri işlenmiştir.

Bunun ardından istiâze kısmı gelmiş ve müfessirimiz bununla ilgili olarak oniki meselenin olduğunu belirterek bunları teker teker ele almıştır. İstiazenin akabinde besmeleyi ele alan müfessir, bunu da yirmisekiz mesele halinde işliyor. Buralarda bunların fikhî yönleri üzerinde uzun uzun duruyor. Sonra Fatıha'nın ve diğer surelerin tefsirine geçiyor. Fatıhayı dört kısım altında işliyor ki, bunların da her birinde meseleler bulunmaktadır. Nitekim birinci kısımda yedi mesele ele almıştır...

Kurtubî tefsirinde, ilk önce Kuran'ı Kuran'la izaha çalışır. Ele aldığı konuyla alakalı ayetlere atıflarda bulunur. Sonra hadisleri zikreder, hadis ile ilgili bolca malumat verir ve yorumlarda bulunur. Sahâbe ve tâbiûndan gelen nakillere yer verir, onların kritiğini yapar.

Bu arada ayetteki kelimelerin gramer yapısını, buna göre ortaya çıkan anlamını, kendi dönemine kadar nasıl kullanıldığını, cümle yapısı içindeki yerini detaylıca işler. Dil âlimlerinin farklı görüşlerini serdeder. Sonra da o kelimeye yüklediği manayı, hükmün dille bağlantısını kurar ve kendi kanaatini izhar eder. Arap şiirinden çokça örnekler verir. Dilin dayanaklarını sağlam bir zemine oturtur.

Tefsirinde ayetlerin nüzûl sebeplerine bolca yer veren müellif, bunlarla ayetlerin daha doğru anlaşılmasını sağlamaya çalışır.

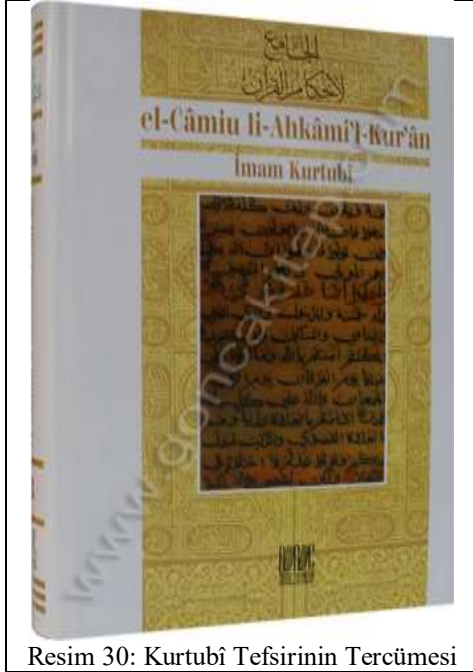
Kurtubî kıraat farklılıklarına da çok yer verir, ister mütevatir olsun, ister olmasın kıraat vecihleri üzerinde duruyor ve her bir mezhebin delillerini açıklıyor.

Müellif, fikhî bir meseleyi işlerkentafsîlâtı açıklamalarda bulunur. Ayetten çıkan fikhî hükümleri maddeler halinde zikreder. Sadece bağlı bulunduğu Mâlikî mezhebiyle sınırlı kalmaz, tüm mezheplerin görüşlerini delilleriyle serdeder, ihtilaf noktalarını zikreder. Zaman zaman diğer mezhepleri tercih ettiği de görülür. Bazen de "derim ki" diye başlar ve kendisine ait özel kanaatini belirtir.

Kurtubî'nin kaynakları arasında Mukâtil b. Süleyman'ın (v. 150/767) *et-Tefsîru'l-Kebîr*, İbn Cerîr et-Taberî'nin (v. 310/922) *Câmiu'l-Beyân*, el-Cassâs'ın (v. 370/981) *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Ebû'l-Leys es-Semerkindî'nin (v. 375/986) *Tefsîru'l-Kur'ân*, es-Sa'lebi'nin (v. 427/1036) *El-Keşf ve'l-Beyân*, el-Mâverdî'nin (v. 450/1058) *en-Nüket ve'l-Uyûn*, Kuşeyrî'nin (v. 465/1072) *et-Tefsîru'l-Kebîr*, ilkiyâ el-Herrâsî'nin (v. 504/1110), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Zemahşerî'nin (v. 538/1144) *el-Keşşâf*, İbn Atiyye'nin (v. 542/1147) *el-Muharrarru'l-Vecîz*, İbnu'l-Arabî'nin (v. 543/1148) *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı tefsiri gibi pek çok tefsiri görebiliyoruz.

13.3. Kurtubî'nin *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân* Adlı Tefsirinin Tercümesi

Bu mühim ahkâm tefsiri, M. Beşir Eryarsoy tarafından *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Çeviri 19 cilt tefsir, bir cilt de fihristler olmak üzere toplam 20 ciltten ibâettir. 1. cildin basım tarihi 1997, 19. cildin basım tarihi ise 2003'tür. 20. cild de 2006 yılında basılmıştır. Eser Buruç yayınları tarafından neşredilmiştir. Eryarsoy aynı zamanda notlar da ilave etmiştir.

Resim 30: Kurtubî Tefsirinin Tercümesi

19. cildin sonunda tefsir bölümü bittikten sonra mütercimim tercümede başvurduğu eserler, içindekiler, surelerin ciltlere göre fihristi ve surelerin alfabetik sıraya göre fihristi gibi hususlar vardır.

20. cildin tamamı fihristlerden ibâettir. Ancak Kazım Sağlam ve Ramazan Tuğ tarafından hazırlanmış olan cildin başında içinde tercüme ve fihristi hazırlayanlara teşekkürün olduğu bir sunuş ve Kurtubî'nin tefsirinin mukaddimesinden Kur'an Tarihi, Kur'an'ın anlaşılması, Kur'an'ın Tefsiri ve benzeri konularla ilgili bir girişi bulunmaktadır. Ayrıca fihristte takip edilen yol hakkında da burada bilgi verilmiştir.

13.4. Kurtubî'nin Tefsirinden Seçme Bir Metin

قوله تعالى: ﴿يَتَأْتِيَ الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَهَّرُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْمَاءِ أَوْ لَسْتُمْ مِنَ النِّسَاءِ فَلَمْ يَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِنَّهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ بِكُمْ عَلَيْهِمْ لِمَلَكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٦﴾

فيه اثنتان وثلاثون^(١) مسألة:

الأولى: ذكر القشيري وابن عطية^(٢) أن هذه الآية نزلت في قصة عائشة حين فقدت العقد في غزوة المريسيع، وهي آية الوضوء^(٣).

قال ابن عطية: لكن من حيث كان الوضوء متقررًا عندهم مستعملًا، فكانت الآية لم تزدهم فيه إلا تلاوته، وإنما أعطتهم الفائدة والرخصة في التيمم. وقد ذكرنا في آية النساء^(٤) خلاف هذا، والله أعلم.

= الإيمان قبله، فإن بهذا أن الكفر إذا طرأ على الإيمان قطعه من حين وجد، إلا أن أجر ما مضى حبط أجره، لا أن عينه تحبط فيصير كأن لم يكن، وينقلب الموجود منه حقيقة معدوماً. وجد هذا بخط المصنف، ولم يثبت على موضعها، والله أعلم.

(١) في النسخ: فيه ثلاثون، والمثبت من (م)، وهو الموافق لما سيذكره المصنف.

(٢) في المحرر الوجيز ١٦٠/٢ .

(٣) خبر فقدت عائشة رضي الله عنها عقدها في غزوة المريسيع أخرجه أحمد (٢٤٢٩٩) والبخاري (٤١٤١)، ومسلم (٢٧٧٠) من حديثها رضي الله عنها، وليس عند البخاري ومسلم أن آية الوضوء نزلت في هذه الغزوة، وعند أحمد: فأنزل الله عز وجل التيمم، وسلف نحوه ٢١٤/٥ - ٢١٦ .

وأخرج البخاري (٤٦٠٨)، واللفظ له ومسلم (٣٦٧) عن عائشة قالت: سقطت قلادة لي بالبيداء... الحديث، وفيه: فالتمس الماء، فلم يوجد، فنزلت: ﴿يَتَأْتِيَ الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ﴾، وقوله: المريسيع اسم ماء في ناحية قديد إلى الساحل، وبه سُميت هذه الغزوة، وفيها كان حديث الإفك. وينظر معجم البلدان ١١٨/٥ .

(٤) ٢٣٣/٥ .

ومضمون هذه الآية داخل فيما أمر به من الوفاء بالعقود وأحكام الشرع، وفيما ذكر من إتمام النعمة؛ فإن هذه الرخصة من إتمام النعم.

الثانية: واختلف العلماء في المعنى المراد بقوله: ﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ﴾ على أقوال:

فقلت طائفة: هذا لفظ عام في كل قيام إلى الصلاة، سواء كان القائم متطهراً أو مُخْدِئاً؛ فإنه ينبغي له إذا قام إلى الصلاة أن يتوضأ، وكان عليّ يفعلُه ويتلو هذه الآية؛ ذكره أبو محمد الدارمي في مسنده^(١)، وزوي نحوه^(٢) عن عكرمة. وقال ابن سيرين: كان الخلفاء يتوضؤون لكل صلاة^(٣).

قلت: فالآية على هذا محكمة لا نسخ فيها^(٤).

وقالت طائفة: الخطاب خاص بالنبى ﷺ؛ قال عبد الله بن حنظلة بن أبي عامر الغسيل: إن النبي ﷺ أمر بالوضوء عند كل صلاة، فسق ذلك عليه؛ فأمر بالسواك، وزُفِعَ عنه الوضوء إلا من حَدَث^(٥).

وقال علقمة بن القَعْوَاء عن أبيه - وهو من الصحابة، وكان دليل رسول الله ﷺ إلى تبوك -: نزلت هذه الآية رخصة لرسول الله ﷺ؛ لأنه كان لا يعمل عملاً إلا وهو على وضوء، ولا يكلم أحداً، ولا يردُّ سلاماً إلى غير ذلك؛ فأعلمه الله بهذه الآية أن الوضوء إنما هو للقيام إلى الصلاة فقط دون سائر الأعمال^(٦).

(١) برقم (٦٥٧).

(٢) في (د) و(م): مثله، والمثبت من (ظ)، وهو الموافق للمحرر الوجيز ١٦٠/٢.

(٣) المحرر الوجيز ١٦٠/٢، وقول عكرمة أخرجه الطبري ١٥٧/٨، وأورده النحاس في ناسخه ٢٥٠/٢، وقول ابن سيرين أخرجه أبو عبيد في الطهور (٤٦)، وابن أبي شيبة ٢٩/١، والطبري ١٥٨/٨.

(٤) ينظر الناسخ والمنسوخ للنحاس ٢٥٠/٢.

(٥) أخرجه أحمد (٢١٩٦٠)، والبخاري في التاريخ الكبير ٦٨/٥، وأبو داود (٤٨). قال الحافظ ابن كثير في تفسير الآية (٦) من المائدة: إسناده صحيح.

(٦) المحرر الوجيز ١٦٠/٢، والحديث أخرجه ابن أبي عاصم في الأحاد والمثاني (٢٧٠٢)، والطحاوي =

وقالت طائفة: المراد بالآية الوضوء لكل صلاة طلباً للفضل؛ وحمّلوا الأمر على النّذّب، وكان كثير من الصحابة - منهم ابن عمر^(١) - يتوضؤون لكل صلاة طلباً للفضل^(٢)، وكان عليه الصلاة والسلام يفعل ذلك إلى أن جمع يوم الفتح بين الصلوات الخمس بوضوء واحد^(٣)، إرادة البيان لأُمَّته ﷺ^(٤).

قلت: وظاهر هذا القول أنّ الوضوء لكل صلاة قبل ورود الناسخ كان مستحباً لا إيجاباً، وليس كذلك؛ فإنّ الأمر إذا ورد؛ مقتضاه الوجوب؛ لا سيما عند الصحابة رضوان الله عليهم، على ما هو معروف من سيرتهم.

وقال آخرون: إنّ الفرض في كل وضوء كان لكل صلاة، ثم نسخ في فتح مكة^(٥)؛ وهذا غلط لحديث أنس قال: كان النبي ﷺ يتوضأ لكل صلاة، وأنّ أمته كانت على خلاف ذلك، وسيأتي^(٦)، ولحديث سويد بن النعمان أنّ النبي ﷺ صلّى وهو بالصّهباء العصر والمغرب بوضوء واحد؛ وذلك في غزوة خيبر، وهي سنة ست، وقيل: سنة سبع، وفتح مكة كان في سنة ثمان، وهو حديث صحيح رواه مالك في موطئه، وأخرجه البخاري ومسلم^(٧)؛ فبان بهذين الحديثين أنّ الفرض لم يكن قبل

= في شرح معاني الآثار ١/٨٨، والطبري في تفسيره ٨/١٦٤، والطبراني في الكبير ١٨/٦، وفي إسناده جابر بن يزيد الجعفي، قال الحافظ ابن كثير في التفسير: ضعفه، وهذا حديث غريب جداً.
(١) أخرجه أبو داود (٦٢)، والترمذي (٥٩)، وابن ماجه (٥١٢). قال الحافظ في التلخيص ١/١٤٣: إسناده ضعيف.

(٢) في النسخ الخطية: طلب الفضل، والمثبت من (م).

(٣) سيذكره المصنف قريباً.

(٤) ينظر النسخ والمنسوخ للنحاس ٢/٢٥١ - ٢٥٤.

(٥) وذلك في حديث بريدة الذي سيذكره المصنف قريباً، وانظر النسخ والمنسوخ ٢/٢٥٣.

(٦) سيذكره المصنف قريباً.

(٧) الموطأ ١/٢٦، والبخاري (٢٠٩)، ولم نقف عليه عند مسلم، وقوله الصّهباء: اسم موضع بينه وبين خيبر روحة. معجم البلدان ٣/٤٣٥.

وسويد بن النعمان يكنى أبا عقبة، شهد أحداً، قيل: استشهد بالقادسية. انظر الإصابة ٤/٣٠٣ - ٣٠٤.

الفتح لكل صلاة.

فإن قيل: فقد روى مسلم عن بُرَيْدَةَ بْنِ الْحُصَيْبِ^(١) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ كَانَ يَتَوَضَّأُ لِكُلِّ صَلَاةٍ، فَلَمَّا كَانَ يَوْمَ الْفَتْحِ؛ صَلَّى الصَّلَاةَ بِوُضُوءٍ وَاحِدٍ، وَمَسَحَ عَلَى خُفَيْهِ، فَقَالَ عُمَرُ ﷺ: لَقَدْ صَنَعْتَ الْيَوْمَ شَيْئاً لَمْ تَكُنْ تَصْنَعُهُ؛ فَقَالَ: «عَمْداً صَنَعْتُهُ يَا عُمَرُ»^(٢). فَلِمَ سَأَلَهُ عُمَرُ وَاسْتَفْهَمَهُ؟

قيل له: إنما سألته لمخالفته عادة من منذ صلاته بخبير؛ والله أعلم.

وَرَوَى التِّرْمِذِيُّ عَنْ أَنَسٍ أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ كَانَ يَتَوَضَّأُ لِكُلِّ صَلَاةٍ طَاهِراً وَغَيْرَ^(٣) طَاهِرٍ. قَالَ حُمَيْدٌ: قُلْتُ لِأَنَسٍ: وَكَيْفَ كُنْتُمْ تَصْنَعُونَ أَنْتُمْ؟ قَالَ: كُنَّا نَتَوَضَّأُ وَضُوءاً وَاحِداً، قَالَ: حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ^(٤).

وَرَوَى عَنِ النَّبِيِّ ﷺ أَنَّهُ قَالَ: «الْوُضُوءُ عَلَى الْوُضُوءِ نُورٌ»^(٥). فَكَانَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ يَتَوَضَّأُ مَجْتَدِداً لِكُلِّ صَلَاةٍ. وَقَدْ سَلَّمَ عَلَيْهِ رَجُلٌ وَهُوَ يَبُوءُ، فَلَمْ يَرُدَّ عَلَيْهِ حَتَّى تَيَسَّم، ثُمَّ رَدَّ السَّلَامَ، وَقَالَ: «إِنِّي كَرِهْتُ أَنْ أَذْكَرَ اللَّيْلَةَ إِلَّا عَلَى ظَهْرٍ» رَوَاهُ الدَّارِقُطْنِيُّ^(٦).

وقال السديُّ وزيد بنُ أسلم: معنى الآية: ﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ﴾ يريد من

(١) في النسخ: الخصيب، والمثبت من (م)، ومصادر التخريج، وبريدة أسلم حين مرَّ به النبي ﷺ مهاجراً بالغميم، وأقام في موضعه حتى مضت بدر واحد، ثم قدم بعد ذلك، وغزا مع رسول الله ﷺ ست عشرة غزوة، مات سنة (٦٣هـ). الإصاية ١/ ٢٤١.

(٢) أخرجه أحمد (٢٣٠٢٩)، ومسلم (٢٧٧).

(٣) في (د): أو غير.

(٤) كذا قال المصنف رحمه الله، لكن الترمذي قال في سننه في رواية حُمَيْدٍ هَذِهِ (٥٨): حَدِيثٌ حُمَيْدٍ عَنْ أَنَسٍ حَدِيثٌ حَسَنٌ غَرِيبٌ مِنْ هَذَا الْوَجْهِ، وَالْمَشْهُورُ عِنْدَ أَهْلِ الْحَدِيثِ حَدِيثُ عَمْرٍو بْنِ عَامِرٍ عَنْ أَنَسٍ. ثُمَّ رَوَاهُ مِنْ طَرِيقِهِ (٦٠)، وَقَالَ: حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ. وَهُوَ عِنْدَ أَحْمَدَ (١٢٣٤٦)، وَالْبُخَارِيُّ (٢١٤).

(٥) أورده المنذري في الترغيب ١/ ٢٢٣، وقال: لا يحضرني له أصل من حديث النبي ﷺ، ولعله من كلام بعض السلف، وقال الحافظ في الفتح ١/ ٢٣٤: حديث ضعيف.

(٦) في سننه برقم (٦٧٦)، وفي الباب عن أبي جهيم عند البخاري (٣٣٧)، وسلفاً ٦/ ٣٦٤ - ٣٦٥.

المَصَاجِعِ، يعني النَّوْمَ^(١)، والقصدُ^(٢) بهذا التأويلِ أنْ يعمَّ الأحداثَ بالذكرِ، ولا سيَّما النومَ الذي هو مختلفٌ فيه؛ هل هو حَدَثٌ في نفسه أم لا؟ وفي الآية على هذا التأويلِ تقديمٌ وتأخيرٌ؛ التقدير: يا أيها الذين آمنوا إذا قمتم إلى الصلاة من النَّوْمِ، أو جاء أحدٌ منكم من الغائطِ؛ أو لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ - يعني الملامسةَ الصُّغْرَى - فاغسلوا. فتمَّتْ أحكامُ المُحَدِّثِ حدثاً أصغراً، ثم قال: ﴿وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا﴾ فهذا حكمٌ نوعٍ آخرَ، ثم قال للتَّوَعِينِ جميعاً: ﴿وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا﴾ وقال بهذا التأويلِ محمد بنُ مَسْلَمَةَ من أصحابِ مالك - رحمه الله - وغيره^(٣).

وقال جمهورُ أهلِ العلم: معنى الآية: إذا قمتم إلى الصلاة مُحَدِّثِينَ. وليس في الآية على هذا تقديمٌ ولا تأخيرٌ^(٤)، بل ترتب في الآية حكمٌ واجِدُ الماءِ إلى قوله: ﴿فَاطَّهَّرُوا﴾، ودخلت الملامسةُ الصُّغْرَى في قوله: مُحَدِّثِينَ^(٥). ثم ذكر بعدَ قوله: ﴿وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا﴾ حكمَ عادمِ الماءِ من النوعين جميعاً، وكانت الملامسةُ هي الجماعُ ولا بد^(٦)؛ لِيَذْكَرَ الْجُنُبَ الْعَادِمَ لِلْمَاءِ^(٧) كما ذكر الواجِدَ. وهذا تأويلُ الشَّافِعِيِّ وغيره، وعليه تجيء أقوالُ الصحابةِ؛ كسعد بنِ أبي وقَّاصٍ وابنِ عباسٍ وأبي موسى الأشعريِّ وغيرهم^(٨).

قلت: وهذان التأويلان أحسنُ ما قيل في الآية؛ والله أعلم.

(١) أخرجه الطبري ١٥٦/٨ - ١٥٧.

(٢) في النسخ: والمقصد، والمثبت من (م)، وهو الموافق للمحرر الوجيز ١٦١/٢، والكلام منه.

(٣) المحرر الوجيز ١٦١/٢، وينظر أحكام القرآن للكيا ٤٨/٣.

(٤) في (ظ) و(م): تقديم وتأخير، والمثبت من (د)، وهو الموافق للمحرر الوجيز.

(٥) يعني في قول جمهور أهل العلم السالف ذكره.

(٦) في النسخ: لا بد، والمثبت من (م)، وهو الموافق للمحرر الوجيز.

(٧) في (د) و(م): أن يذكر الجنب العادم الماء، والمثبت من (ظ)، وهو الموافق للمحرر الوجيز.

(٨) المحرر الوجيز ١٦٢/٢، وانظر تفسير الطبري ١٥٣/٨.

Bu Bölümde Ne Öğrendik

Kurtubi'nin tefsir ilmindeki yerini, tefsir anlayışını, tefsirinin adını, özelliklerini, içeriğini, Maide suresindeki ilgili ayetleri tefsir ediş tarzını, ayetleri tefsir ederken nasıl hükümler çıkardığını, diğer ayetlerden ve hadislerden nasıl yararlandığını, kelimelere nasıl mana verdiğini öğrenmiş olduk. Ayrıca tefsirinde nasıl tahliller yaptığını gördük.

Bölüm Soruları

1 – Müfessirimiz Kurtubî Kurtuba’da doğmuş ve orada yetişmiştir. Kurtuba bugün nerededir, başka hangi büyük âlimler burada yetişmiştir, araştırınız.

2 – Müfessirimiz Kurtubî’nin vefat tarihi ve yeri aşağıdakilerin hangisinde doğru olarak verilmiştir?

A - 691/1293 – Kurtuba

B - 606/1250 – Mısır

C – 616/1260 – Kurtuba

D – 612/1256– Belh

E – 671/1273 – Mısır

3 – Kurtubî’nin tam adı (.....)dır.

4 – Müfessirimiz doğup yetiştiği şehir olan Kurtuba’nın düşmesi üzerine aşağıdaki yerlerden hangisinde hayatını sürdürmüştür?

A – Semerkant

B – Bağdat

C – Medîne

D – Mısır

E – Dımaşk

5 – Müfessir Kurtubî, ahkâm ayetleri yorumlarken aşağıdaki mezheplerden hangisini esas almıştır?

A – Mâlikî mezhebi

B – Şâfiî mezhebi

C – Caferî mezhebi

D – Hanefî mezhebi

E – Hanbelî mezhebi

6 – Aşağıdakilerden hangisi Kurtubî’den önce yazılmış tefsirlerden biri değildir?

A – el-Cassâs : *Ahkâmu’l-Kur’ân*

B – Tahavî : *Ahkâmu’l-Kur’ân*

C – İbnu’l-Arabî : *Ahkâmu’l-Kur’ân*

D – Mukâtil b. Süleyman : *Tefsîru Hamsi mieti ayetin mine 'l-Kur'ân*

E – Sâbûnî : *Revâiu 'l-Beyân Tefsîru Âyâti 'l-Ahkâm*

7 – Aşağıdakilerden hangisi Kurtubî'nin eserlerinden biridir?

A – (كتاب من عاش بعد الموت)

B – (كتاب التذكرة بأحوال الموتى في أمور الآخرة)

C – (كتاب الخراج)

D – (مدارج السالكين)

E – (قوت القلوب)

8 – Kurtubî'nin tefsirinin tam adını yazınız .

9 – Aşağıdakilerden hangisi Kurtubî'nin Tefsirini yazarken yararlandığı kaynaklardan biri değildir?

A – İbn Cerîr et-Taberî : *Câmiu 'l-Beyân*

B – Ebû'l-Leys es-Semerkandî : *Tefsîr Ebi 'l-Leys es-Semerkandî*

C – Mâverdî : *en-Nüket ve 'l-Uyûn*

D – Celâluddîn es-Suyûtî : *ed-Durru 'l-Mensûr fi 't-Tefsîr bi 'l-Me'sûr*

E – el-Beğavî : *Meâlimu 't-Tenzîl*

10 – Aşağıdakilerden hangisi Kurtubî tefsiri için söylenemez?

A – Tefsir, bugüne kadar yazılıp günümüze ulaşmış en büyük ahkâm tefsiridir.

B – İçinde çok sayıda nahiv tahlilleri ve kelime iştikakları yapılmıştır.

C – Tefsirde kıraatlere de yer verilmiş, yedi kıraat yanında zaman zaman diğer kıraatlere de değinilmiştir.

D – Tefsirde sure ve ayetler arasındaki münasebet ve insicama dikkat çekilmiştir.

E – Tefsir, içinde sadece ahkâm ayetlerinin yer aldığı kapsamlı bir tefsirdir.

2 – E; 3 – (Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebîbekir el-Kurtubî); 4 – D; 5 – A; 6 – E; 7 – B; 8 – (el-Câmî' li Ahkâmî 'l-Kur'ân); 9 – D; 10 - E

**14.EL-BEYDAVİ, HAYATI, TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE
TEFSİRİNDEN ÖRNEK BİR METİN**

Bu Bölümde Neler Öğreneceğiz?

Bu derste, bilhassa dirayet tefsirinin en önemli örneklerinden biri olan Envâru't-Tenzil adlı tefsiri, müfessiri el-Kadi el-Beydavi'yi ve tefsir anlayışını öğrenecek, yazdığı tefsirin genel özelliklerini, içeriğini görmüş olacağız. Ayrıca tefsirinin tercüme edilip edilmediğini de göstereceğiz. Beydavi'nin tefsirinden örnek bir metni okuyup tartışarak tefsirini yakinen tanımayı, değerlendirmeyi, böylece metin okuma ve anlama, anladığından neticeler çıkarabilme bilgi ve becerisinin elde edilmesini sağlamaya çalışacağız.

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- 7) El-Beydavi'nin yaşadığı dönemi ve bölgeyi araştırın ve ondan önce yazılmış tefsirlerin genel özellikleri hakkında bilgi toplayın.
- 8) Beydavi'nin tefsirinin bir tefsirin bir tür hülasesi olduğu söylenmektedir. Bu tefsir hangisidir, araştırınız.
- 9) Beydavi'nin tefsiri Türkçeye tercüme edilmiş midir? Araştırınız.

Bölümde Hedeflenen Kazanımlar ve Kazanım Yöntemleri

Konu	Kazanım	Kazanımın nasıl elde edileceği veya geliştirileceği
Örnek metin üzerinden Kur'an'ı yorumlama	Örnek metin üzerinden Kur'an'ın nasıl yorumlandığı ve nasıl yorumlanması gerektiği öğrenilir, bu konuda tecrübe kazandırılır.	Örnek metin okuma, metni çözümleme, metne dayalı değerlendirme ve tartışma yaparak konunun daha kolay anlaşılması sağlanacaktır.

Anahtar Kavramlar

- Tefsir
- El-Beydavi
- Dirayet
- Sebeb-i nüzul
- Ayet
- Sure
- Tercüme

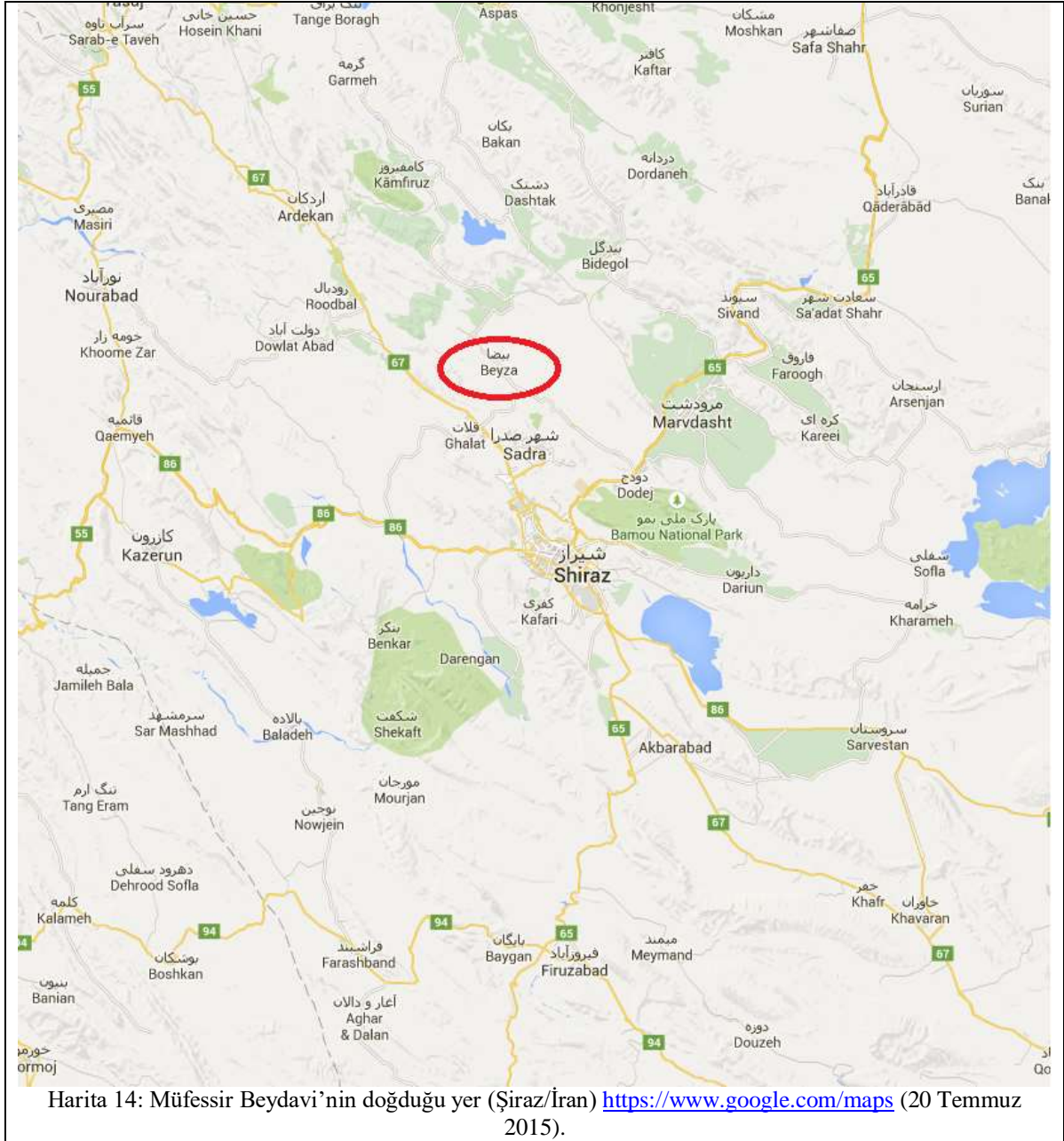
Giriş

Kâdî Beydâvî, Tefsir tarihimizin en önemli simalarından biridir. Onu meşhur kılan, tefsirindeki üslubu ve Arap dilini kullanmadaki mahareti yanında, daha çok tefsirinin medreselerde ders kitabı olarak okunması ve üzerinden çok sayıda şerh ve hâşiyenin yapılmış olmasıdır. Öyle ki İslam âleminin neredeyse tüm beldelerinde Beydâvî'nin tefsiri medreselerin bir numaralı tefsir ders kitabı olmuş ve üzerinde 300'den fazla şerh, hâşiye ve talik yapılmıştır. Sadece Osmanlı âlimleri dahi eser üzerinde 100'e yakın şerh yazmışlardır. Bu dersimizde Kâdî Beydâvî'yi ve onun bu mühim tefsirini işleyecek, bunlar üzerinden hicri VII. asrı tanımaya, o dönemdeki dini hayatı anlamaya çalışacağız.

Ancak önce, el-Kurtubî ile el-Beyzâvî arasındaki dönemde yaşamış bazı önemli müfessirlere işaret etmek istiyoruz. Bunların arasından bilhassa Sadruddin Konevi (v. 673/1275) ve Muvaffakuddin el-Kevâşî'yi (v. 680/1282) zikretmek isteriz. Anadolu topraklarında yetişmiş bir müfessir olan Konevî'nin Fatiha suresi üzerine yaptığı tasavvufî tefsir oldukça dikkat çekicidir. Kevâşî'nin tefsirinde de işarî yön vardır. Bunlarla ilgili yeterli bilgi *Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri I* adlı eserde mevcuttur.

14.1. el-Beydavi'nin (v. 685/1286) Kısaca Hayatı

es-Suyûtî'nin (متقن متبحر في العلم) “mütefenninin mütebahhirun fi'l-ilm” diyerek farklı ilim Müfessirimizin tam adı, (ناصر الدين أبو الخير عبداه بن عمر القاضي البيضاوي) Nasıruddin Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer el-Kadi el-Beydavi'dir. Bugünkü İran'ın Şiraz bölgesinde bulunan ve uzaklardan görülecek kadar beyaz ve parlak bir kalesi olduğundan dolayı Beyda diye isimlendirilen bir köyde doğmuştur.

Bazı alimler onu Azerbaycanlı bir âlim olarak takdim etmektedir. Kaynaklar doğum tarihi hakkında herhangi bir bilgi vermiyorlar. Ancak yüzyıl yaşadığını bildiren rivayetlere istinaden 585'li yıllarda doğmuş olabileceği belirtilmektedir. Tahsil hayatına doğduğu yerde babasından ders alarak başlayan Beydavi, babasının kadı olarak Şiraz'a atanması sebebiyle ailesiyle birlikte Şiraz'a yerleşmiştir.

Resim 31: Beydavi'nin ailesi yerleştiği ve yetiştiği Şiraz şehrinden bir görünüm (İran)
<https://yoldaolmak.com/> (20 Temmuz 2015).

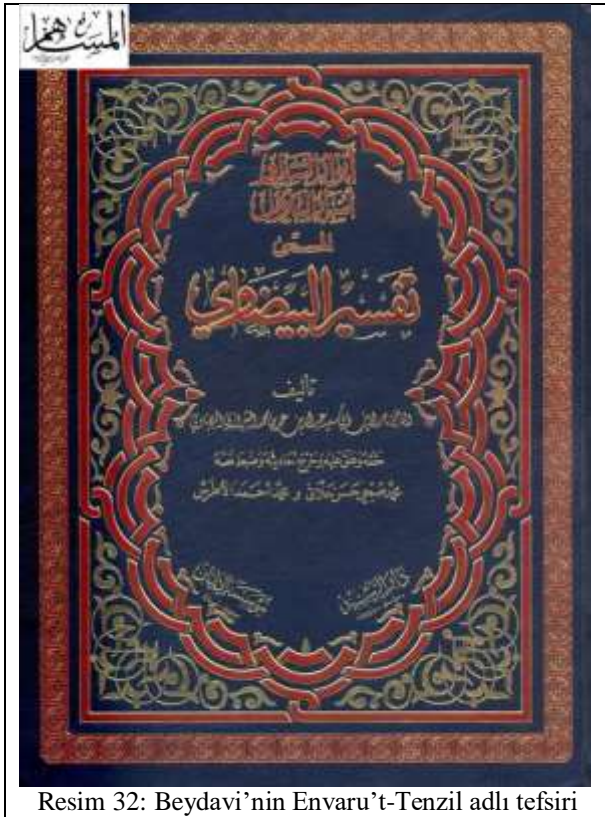
Burada bir yandan babasından dersler almaya devam ederken, öte yandan Moğol istilasından kaçıp Şiraz'a yerleşen muhtelif bölgelerden gelmiş aralarında Nasîruddin et-Tûsî (v 672/1274), Şihâbuddin es-Sühreverdî (v. 632/1235) gibi ünlü âlimlerin de bulunduğu hocalardan da dersler almıştır. Pek çok ilim meclisinde bulunmuş, buralarda yaptığı açıklamalar ve sorulara verdiği cevaplarla herkesin dikkatini çekmiştir. Hatta bu sayede vezirlerin, emirlerin de dikkatini çekmiş ve onların iltifatlarına mazhar olmuştur, daha önce bıraktığı Şîrâz kadılığı görevine de bu sayede yeniden atanmıştır. Onun bu göreve yeniden atanmayı istediği, fakat şeyhinin sözlerinden etkilenerek bundan vazgeçtiği şöyle bir rivayette haber verilmektedir: Nakledildiğine göre Beydâvî bir süre kendi isteğiyle kadılık görevinden ayrılarak Tebriz'e yerleşmiş, daha sonra tekrar bu göreve dönmeyi arzu etmiştir. Bunun için şeyh Muhammed b. Muhammed el-Kahtâî'den vezir nezdinde aracı olmasını istemiştir. El-Kahtâî de kendisini ziyarete gelen vezire, Beydavi'yi göstererek “şu adam âlim, fâzıl bir zattır, cehennemde emirle birlikte olmak istiyor, yani sizden (cehennemde) seccade kadar bir yer talep ediyor” diyerek kadılığa iade edilmesini istemiştir. Vezir derhal bu talebi yerine getireceğini söylemiş, ancak Beydâvî, şeyhin bu anlamlı sözlerinden çok etkilenerek kadılık talebinden vazgeçmiş, tasavvuf yoluna girmiştir ve ölünceye kadar şeyhin yanında kalmıştır.

Beydavi, medreselerde ders vermek ve kitap yazmak yanında ayrıca kadılık görevi yürütmüş ve bilhassa Şîrâz'da yaptığı kadılık görevi nedeniyle bu görevle şöhret bulmuş, bu konuda en yüksek merteye olan (قاضي القضاة) kadi'l-kudat görevine kadar yükselmiştir. Bu konudaki başarısından dolayı el-Kadi el-Beydavi diye meşhur olmuştur. Bu göreve yükselmesinde yazdığı tefsirinin büyük rolü olmuş, tefsirini beğenen Şîrâz emîri onu kâdî'l-kudât yapmıştır. Kadılığı bıraktıktan sonra geri kalan ömrünü muhtelif alanlarda kitap telif etmek ve öğrenci yetiştirmekle geçirmiştir. Tefsir, fıkıh, usul, kelam, mantık, nahiv, belağat, tarih ve benzeri ilimlere hakkıyla vakıf bir âlim olan Beydavi, bu alanların çoğunda önemli eserler telif etmiştir. (منهاج الوصول إلى علم الأصول) *Minhacu'l-Vusul ila İlmi'l-Usul*, (شرح مصابيح السنة) *Şerhu Mesabihi's-Sünne*, (طوالع الأنوار من مطالع الأنظار) *Tavaliu'l-Envar min Matalii'l-*

Enzar gibi eserler Beydavi'nin vücuda getirdiği eserlerden bazılarıdır. Tefsirini de hayatının sonlarına doğru yerleşmiş olduğu Tebriz şehrinde yazmıştır. Beydavi, yüzyıla yakın bir ömür geçirdikten sonra 685/1286 tarihi dolaylarında Tebriz'de vefat etmiştir.

14.2. Beydâvî'nin Tefsirinin Özellikleri

Kâdî Beydâvî'nin yaşadığı dönemde de İslam âlemi siyasi çalkantılardan kurtulmuş değildir. Bilhassa Moğol saldırıları bölgeyi perişan etmiş vaziyettedir. İlim adamları, istikrarlı ekonomi arayan para gibi çalkantının olmadığı, ortamın sakin olduğu bölgelere kaçıp durmaktadırlar. Emir ve sultanların âlimler üzerindeki etkisi her zamanki gibi devam etmekte, önemli makam ve mansıplar elde etmenin yolu, sultanların veya emîrlerin gözüne girmekten, onlara yakın olmaktan geçmektedir. Mutezile mezhebi esasen Zemahşerî'den beri etkinliğini yitirmiş, onun yerine Eş'ari ve Maturidi mezhepleri daha hâkim duruma geçmiştir.

Resim 32: Beydavi'nin Envaru't-Tenzil adlı tefsiri

İşte böyle bir ortamda yetişmiş olan Kâdî Beydâvî'nin en önemli eseri (أنوار التنزيل) (أسرار التأويل) *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* adlı tefsiridir. Eser, hacım itibariyle mutavassıt bir tefsir olup Zemahşerî'nin Keşşaf'ında olduğu gibi önemli edebi ve belâğî nükteler havidir. Esasen Beydavi, tefsirini Keşşaf'ı ihtisar ederek oluşturmuştur. Ayrıca kendinden önce yazılmış diğer tefsirleri de ustaca özetleyerek önemli taraflarını tefsirine derc etmiştir. Bunun yanında içinde çok önemli kelami görüş ve fikirler de bulunmaktadır. Buralarda ağırlıklı olarak Keşşaf'taki itizali fikirlere karşı Ehl-i sünnet itikadını savunmaya çalışmıştır. Beydavi, özellikle Zemahşerî'nin Mutezile anlayışına göre yorumladığı ayetleri, Ehl-i Sünnet anlayışına göre yorumlamaya çalışmış, bu konularda Zemahşerî'nin yaptığı tenkitlere cevap vermiş ve Zemahşerî'yi ve mensubu olduğu Mu'tezile mezhebini eleştirmiş, bunun yanında zaman zaman Şia ve diğer bazı mezheplere de tenkitler yöneltmiştir.

Zemahşerî'nin sure sonlarında o surenin faziletiyle ilgili naklettiği mevzu hadislerin tamamı aynı şekilde Beydavi'nin tefsirinde de mevcuttur. Hadislerin sıhhati konusunda

herhangi bir hassasiyet göstermeyen el-Beydâvî, bu konuda da Keşşaf'ı taklit etmiştir. Tefsiri Türkçeye çeviren Eren, Amellerin Faziletleriyle İlgili Bir Açıklama başlığı altında Beydavi'nin sure sonlarında o surenin faziletiyle ilgili mevzu hadislere yer verdiğinden söz ediyor ve Yasin suresinin sonunda şöyle bir hadis naklettiğini zikrediyor: “Her şeyin bir kalbi vardır. Kur'an'ın kalbi de Yasîn'dir. Allahın rızasını murat ederek hangi Müslüman onu okusa, Allah onu bağışlar ve sanki yirmi iki defa Kur'an hatmetmiş gibi sevap verir. Hangi Müslümana da sekerat zamanında ölüm meleği geldiğinde Yasin suresi okunsa, onun her bir harfi için on melek iner. Bu melekler o kimsenin önünde saf olurlar, ona rahmet ve mağfired duası ederler. Onun cenazesinin yıkanmasında bulunurlar, onun cenaze namazını kılarlar, teşyi eder ve defninde hazır olurlar.

Bir Müslüman ölüm anında Yasin Suresini okusa, Rıdvan isimli melek ona gelip cennetten getirdiği şerbeti yatağında ona içirmeden, ölüm meleği onun ruhunu kabzetmez. Ruhu kabzedilirken o kimsenin kokusu hoştur. Kabrinde dururken kokusu hoştur. Kirlerden temizlenmek için peygamberlerin havuzlarından bir havuzda yıkanmaya muhtaç değildir, çünkü orada da kokusu hoştur.”

Bu hususla ilgili olarak Eren şöyle diyor: “Bu ve emsali rivayetler genelde sahih hadis kaynaklarında geçmediğinden ve ilk bakışta mübalağalı bir anlatım gösterdiğinden pek çok tefsir alimi, -tefsirde bir harika olduğunu kabul etmekle beraber- bu noktada Beydâvî'yi tenkit etmişlerdir.

Bu meselede şu gibi esaslara dikkat çekmekte yarar görüyoruz:

1 - Hadis âlimleri, hüküm ihtiva etmeyen zayıf hadislerle amel edileceğini kabul ederler. Beydâvî'nin zikrettiği bu rivayetler, dinde yeni bir hüküm getirmemekte, sadece bu surelerin okunmasına teşvikte bulunmaktadır. Dolayısıyla bunların din noktasında bir mahzuru söz konusu değildir.

2 - Beydâvî bunları zikrederken zaman zaman “Allahu A'lem” (Doğrusunu en iyi Allah bilir) demesi, kendisinin de bu konuda ihtiyatlı olduğunu gösterir.

3 - Bu müteşabih rivayetlerde vaat edilen sevapların ve durumların mutlak ve belli vakitler için olması düşünülebilir. Dolayısıyla, bunların doğruluğu için bazı fertlerde ve bazı vakitlerde olması yeterlidir. Öyleyse bu hükümler külli değildir, sıhhati için rivayette zikredilmeyen ve bilinmeyen bazı şartlar vardır.

4 - Hem o sureyi okumanın böyle bir sevabı netice vermesi zatında imkânsız olmayıp, mümkündür. Ama her şahıs için tahakkuk etmesi söz konusu olamaz, ihlâs ve kabul gibi kayıtlarla kayıtlıdır.

5 - Sevap, Allah'ın fazlı ve feyzidir. Kulun nazarı ise, feyzinin tecellilerine bir nihayet olmayan bir Zat'ın, nihayeti olmayan bekâ âleminde, ihtiyacına nihayeti olmayan kuluna vereceği şeyleri tam da ihata edemez.

6 - Rivayetdeki sevap, ahirete bakan yönüyle aynen gerçekleşebilir. Küçük bir cam parçası semayı yıldızlarıyla içine alması gibi, o âlemden bir zerre, sevap âleminde koca bir âlemi içine alabilir.

7 - Atomdaki enerjinin açığa çıkması, insanın ve hatta topyekûn insanlığın idrak sınırlarını aşmakla beraber, hakikatın ta kendisi olduğu gibi, bu rivayetlerde nazara verilen

sevapların ve neticelerin en azından bazı fertler hakkında gerçekleşmesi imkân dışı değildir. Bazen olur, kişinin kudsi bir halde söylediği tayyip bir kelime, rahmetin bir hazinesini açabilir. Kadir suresi üçüncü ayette “Kadir gecesi bin aydan daha hayırlıdır” denilmesi, bu noktada bize rehberlik edebilir. Yani, böyle bir gece, bir ömre bedel olduğu gibi, şartlarına uyarak okunan bir sure, dünyevî idrakimizi zorlayan nice rahmet hazinelerini açabilir.

Bununla beraber, gerçek ilim, gaybları bilen Allah nezdindedir.”

Bu sözleriyle Eren, bir tür bu zayıf hadislerin tefsirde yer almasını savunmaktadır ki bazı eserlerde müfessirimizin bu tavrı, kalbinin saflığına... bağlanmaktadır.

Bu zaafı yanında ayrıca, bazı ayetlere verdiği manaların birbiriyle çelişmesi, tarihi konularda bazı hataların olması, mecaz ve kinayelere dayanarak yaptığı bazı teviller sebebiyle Sünni tefsir çizgisinden sapması, Beydavi'nin tefsirin bazı kusurları olarak zikredilmiş ve bunlardan dolayı eleştirilmiştir. Müfessirimiz bir yandan Keşşaf'taki itizali görüşleri eleştirip Ehl-i sünnet çizgisinde onlara cevap verirken, bazı hususlarda kendisi de Mu'tezile çizgisine yakın durmuş, onların görüşlerini eleştirmemiş veya o paralelde açıklamalar yapmıştır. Mesela (الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ) şeklindeki Bakara suresi 275. Ayeti tefsir ederken (وهذا أيضاً من زعماتهم أَنَّ الجنى يمس الرجل فيختلط عقله) yani (bu da cinlerin insanları çarptığı ve akıllarını karıştırdığı şeklindeki iddialarındandır) diyerek cin çarpmasını bir iddia olarak görmekte ve kabul etmemektedir ki bu, Zemahşeri'nin görüşünü yansıtmaktadır. Öte yandan (الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ) şeklinde meleklerin arşı taşımalarını ve etrafında dönmelerini anlatan Mü'min suresi 7. ayetin tefsirinde, bunun, (وحملهم إياه وحفيفهم حوله مجاز عن حفظهم وتدبيرهم له، أو كناية عن قربهم من ذي العرش ومكانتهم عنده) diyerek meleklerin onu taşımasını ve sarmasını, arşı korumaları ve işleriyle ilgilenmeleri manasında mecâzî bir ifade veya bunun, onların arşın sahibine yakınlığını ve O'nun katındaki değerlerini ifade etmek üzere kinâyeten kullanılmış bir cümle olduğunu söylemiş, bu yorumuyla bu konuda Ehl-i sünnet anlayışından sapsmıştır.

Müellifimiz tefsirinde öncelikle Kur'an'ı Kur'an'la tefsire özen göstermiştir. Tefsirde buna dair çok örnek görmek mümkündür. Bunun ardından ayetleri sünnetle açıklamaya önem vermiştir. Tefsirde sahabe ve tabiun kavliyle yapılmış olan yorumlara dair örnekler de vardır. Bununla beraber bunlar fazla yer tutmaz, çünkü tefsir öncelikle bir dirayet tefsiridir.

Beydavi'nin en büyük kaynağı el-Keşşaf ise de bunun yanında ayrıca Razi'nin Mefatihü'l-Ğayb'ı ve er-Rağıb el-İsfahani'nin tefsirinden de çokça istifade etmiştir. Bunun yanında sahabe ve tabiundan gelen rivayetlere de itibar etmiştir. Ancak bunlardan daha çok luğavi nükte ver tahlillere daha fazla ağırlık vermiştir. Müfessirimiz bu şekilde kendinden önce yazılmış bazı tefsirlerden etkilendiği gibi, kendisinden sonra yazılmış olan pek çok tefsir üzerinde de ciddi oranda etkisi olmuştur.

Beydavi itikad olarak Ehl-i sünnetin Eşari ekolüne mensup bir âlim olduğundan, tefsirinde itikâdî konuları Eşarî anlayışına göre açıklamıştır. Amelî konularda ise Şâfî mezhebine mensup idi. Fikhî konulara fazla dalmamış olmakla beraber bu konuları işlediği yerlerde ahkâm ayetlerini mensubu olduğu mezhep olan Şafii mezhebini esas alarak yorumlamıştır. Zaman zaman Hanefi mezhebinin görüşlerine de yer veriyor, ancak Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinden nerdeyse hiç söz etmiyor. Bunun sebebi, Beydâvî'nin yaşadığı bölgede bu mezheplerin halk tarafından bilinmemesi ve yaygın olmaması olabilir.

Kıraatlere de yer veren müfessir, sadece sahih kıraatlerle yetinmemiş, bunların yanında şazz kıraatleri de zikretmiştir.

İçinde az da olsa israiliyat mevcuttur. Ancak müellif, bunların zayıflığına işaret etmek üzere israili haberleri naklederken (روي) “ruviye” veya (قيل) “kiile” demiştir.

Zaman zaman ilmi ve kevni konulara da değinir ki, onun bu hususta Razi'den etkilenmiş olabileceği belirtilmektedir. Ancak bu konuda Razi'den ayrıldığı da olmuştur. Nitekim Razi tefsirinde dünyanın düz olduğunu söylerken, Beydavi –Razi örneğinde de görüldüğü gibi- kendi döneminde dünyanın düz olduğu anlayışı hâkim olduğu halde, o daha o zamanlar dünyanın düz değil, yuvarlak olduğunu söylemiştir. Tefsirinin içinde bazı felsefi yorumların bulunması da bir kusur olarak görülmüştür. Bundan dolayı Osmanlı âlimi Saçaklızade Mehmet Efendi (v. 1145/1732), Beydavi'yi felsefi düşünce ve etkilerin altında kaldığı iddiasıyla eleştirmiştir.

Bir bütün olarak bu tefsiri incelediğimizde, başlıca şu özellikler dikkatimizi çeker. Beydâvî, gayet veciz ibareler ile anlatmış, laf kalabalığı yapmamıştır. Ayette bulunan edebî incelikleri tam bir vukufiyetle ele almış, bu şekilde Kur'anın mu'cizeliğine delil getirmiştir. Ayetlerin açıklamasında sebep-i nüzule (ayetlerin iniş sebebine) sıkça yer vermiştir. Ayetlerin yorumunda farklı görüşlere dikkat çekmiş, kendi kanaatlerini açıkça ifade etmiştir. Gerek farklı fikhî mezhepler, gerekse farklı itikadî mezheplerin ayetle ilgili görüşlerine açıktan veya üstü kapalı olarak kısaca temas etmiş, ehl-i sünnetin müdafaasını yapmıştır. Zaman zaman “bu ayet hakkında şöyle de denildi” diyerek diğer ufuk açıcı manalara temasta bulunmuştur. Bazen tasavvufî mana inceliklerine dikkat çekmiştir.

Tefsirinin diğer bazı özelliklerini, Mukaddimedede yazdığı şu cümlelerden öğrenebiliyoruz: “Uzun zamandır kendi kendime tefsir alanında, sahabenin ileri gelenlerinden, tabiun ve selef-i salihin âlimlerinin görüşlerinden bugüne intikal etmiş olanları ihtiva eden bir kitap yazmayı düşünüp duruyordum. Aynı zamanda bu eser tarafımdan istinbat edilen veya benden öncekilerin ortaya çıkarmış olduğu anlamlı nükteleri kapsasın; sekiz meşhur kıraat imamından ve muteber karilerden rivayet edilen şaz kıraatleri içersin. Ancak kendimi böyle bir şey yapmak için yeterli göremiyorum, buna cesaret edemiyordum. Nihayet bir istihare sonucu, murat ettiğim bu çalışmaya başlamam ve maksadımı gerçekleştirmem gerektiği kalbime doğdu. Onu tamamladıktan sonra “*Envâru 't-Tenzil ve Esrârü 't-Te'vil*” adını vermeyi kararlaştırdım.

Beydavi, tefsirinin sonunda da, tefsirinin, mütehasıs zevatın Kur'an'ın tefsiri ve manalarının ortaya çıkarılması konusundaki faydalı bilgilerini, önde gelen âlimlerin bununla ilgili sözlerini ihtiva eden bir eser olduğunu; fazla derine dalmadan muciz bir şekilde Kur'an lafızlarının içerdiği güzellikleri ve mucizevî yönleri kapsadığını belirtmekte ve onu okuyacaklara faydalı kılmasını Cenab-ı Haktan talep etmektedir...

Müfessirimiz daha sonra Fatiha suresini tefsir etmeye başlamaktadır. Önce surenin indiği yer hakkında bilgi veren müellif, sonra diğer isimleri, ayet sayısı gibi konularda bilgiler vermektedir. İki büyük sayfa tutacak kadar uzunca bir şekilde Bismelenin tefsirini yapan Beydavi, daha sonra Fatihanın diğer ayetlerini teker teker izah etmektedir.

Bu özellikleri taşıyan tefsir, pek çok alim tarafından takdirle karşılanmış ve kendisinden sitayişle bahsedilmiştir. Öyle ki bazı Batılı araştırmacılar –mesela bunlardan biri olan Carl Brockelmann (v. 1956)- Beydâvî'nin tefsirinin sünnî İslam alemi tarafından “kutsal kitap” gibi addedildiğini belirtmişlerdir. Brockelmann bu konuda şöyle diyor: “Bu şahıs sünnîler tarafından çok üstün ve neredeyse kutsal addedilmiştir. Zira o, aslında çok geniş olan bir konuyu oldukça özetli bir şekilde ifade edebilmiştir.” Bundan dolayı tefsir, yüzyıllarca İslam âlemindeki medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Osmanlı medreselerinin de

Tefsir konusunda okunan temel kitabı Beydavi'nin tefsiri idi. Bu yüzden tefsir çok meşhur olmuş, çok yaygınlaşmıştır. Yine bu şöhretinden dolayı üzerinde yüzlerce şerh, haşiye, ta'lik yapılmıştır. Bunların sayısı 250'yi geçmektedir ki, bunların da 60'a yakını Osmanlılar tarafından yapılmıştır.

Bu haşiyeler içinde en faydalı olan ve kolay anlaşılana, büyük âlim Muhammed bin Mustafa Şeyhzade (v. 951/1544) haşiyesidir. Bu haşiyenin başında "hidayet yolunun imamı allame Kadı Beydavinin şanının ulviyyetini âlimler söz birliğiyle bildirdiler" deniyor. Ebû'l-Abbâs Şihâbuddin el-Hafâcî (v. 1069/1659), Ebû'l-Müfedda İsamüddin İsmail b. Muhammed b. Mustafa Konevî (v. 1195/1781), Ebû'l-Fazl el-Kâzerûnî (v. 940/1534) ve Sa'dî Çelebî (v. 946/1539) haşiyeleri gibi haşiyeler de ün kazanmışlardır.

Beydâvî'nin tefsiri İslam aleminde bu şekilde bilindiği ve kullanıldığı gibi, Batıda da bilinip tanınmaktadır. Nitekim tefsirin muhtelif sureleri Avrupa'da konuşulan Fransızca, İngilizce gibi muhtelif dillere tercüme edilerek tabedilmiştir.

Keşfü'z-Zunun'da Kadı Beydavinin Envaru't-Tenzil tefsiri hakkında şunlar söyleniyor: "Bu tefsirin şanı, çok büyüktür. Anlatmaya lüzum yoktur. Yazarı allame imam-ı Kadı Beydavi, her ilimde mahir ve mütebahhir idi. Onun yazılarına, itiraz eden, ilimdeki yüksek derecesine varamayan ve sözlerinin inceliğini anlayamayan kimsedir. Onun ilimdeki kemalini, ehl-i sünnet âlimleri söz birliği ile bildirmişler, makamının yüksekliğini teslim etmişlerdir. Onun sözlerinin manasını ancak keskin görüşlü olan anlayabilir."

Kısaca özetleyecek olursak pek çok yönden büyük takdirler toplamış ve övgülere mazhar olmuş olan bu mühim tefsir, bazı yerlerde ayetlere verdiği manaların birbiriyle çelişmesi, sure sonlarında zayıf hadislere yer vermesi, bazı yerlerde ayetlerin tefsirinde felsefi yorumlar yapıp rivayetlere yer vermemesi, mecaz ve kinayelere dayanarak yaptığı tevillerde Sünni tefsir çizgisinden sapmış olması ve az da olsa israiliyata yer vermesi açısından eleştirilmiştir.

14.3. Beydavi'nin Tefsirinin Tercümesi

Tefsir, Şadi Eren tarafından notlar ilavesiyle 442 ders halinde 4 cilt içinde Türkçeye aktarılarak İstanbul'da 2010 yılında Selsebil yayınlarınca basılmıştır. Gerçi "Kadı Beydavi'nin tefsiri de dâhil, ağırlıklı olarak Arap diline dayalı gramatik tahliller yapan bu tür eserleri Türkçeye çevirmek gerekli midir?" diye bir soru sorulabilir ve konu tartışılabilir. Bize göre bunları, bu yönünü olduğu gibi yansıtarak tercüme etmek doğru değildir. Zemahşeri, Beydavi, Neseфі, Suyutî'nin Celaleyn adlı tefsiri, bunlar ve benzeri tefsirler, söz formundaki ilahi hitabı, kitap formuna sokan eserler niteliğindedirler. O yüzden bunları çevirip çevirmemek hususu tartışılmalı ve en azından olduğu gibi çevrilmemelidirler. İşte Beydavi'nin bu nitelikleri taşıyan tefsiri, çok uzun yıllar çevrilmeksizin kaldığı halde, nihayet 2010 yılında Şadi Eren tarafından tercüme edildi ve dört cilt olarak yayımlandı. Ancak Eren, eseri olduğu gibi çevirmek yerine, serbest çeviri tarzında çevirmeyi tercih etmiş, böylece eserin gramatik tahliller yapan kısımları ihtiyaç hâsıl olmadıkça Türkçeye aktarılmamıştır.

Eren aynı zamanda gerektiği zaman dipnotlar ilave etmiş ve buralarda bazı açıklamalar yapmıştır.

Resim 33: Beydavi tefsirinin iki ayrı kişi tarafından yapılmış tercümesi

İstılâhtaki anlamı ile tercüme; bir kelâmın manâsını, diğer bir lisanda dengi bir tabirle aynen ifâde etmektir. Bu tanım çerçevesinde Beydavi tercümesine bakan ilim erbabı tercümenin oldukça başarılı olduğunu ifade etmiştir. Nitekim Beydavi tercümesi asıl metinde açıkça ifade edilen yerleri aynı açıklıkta ifade etmede ve açıkça beyan edilmediği halde lâfzen işaret edilen anlamları aynı incelikle göstermede oldukça başarılı olduğu görülmektedir.

Tefsir Ayrıca Abdülvehhap Öztürk tarafından da tam metin olarak tercüme edilmiş ve 2011 yılında Kahraman yayınları tarafından 5 cilt olarak basılmıştır.

14.4. Beydavî'nin Tefsirinden Seçme Bir Metin

﴿رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا فِي نُفُوسِكُمْ إِن تَكُونُوا صَادِقِينَ فَإِنَّهُ كَانَ لِلْأَوَّابِينَ غَفُورًا ﴿٢٥﴾﴾ .

﴿رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا فِي نُفُوسِكُمْ﴾ من قصد البر إليهما واعتقاد ما يجب لهما من التوقير، وكأنه تهديد على أن يضمر لهما كراهة واستئقلاً. ﴿إِن تَكُونُوا صَادِقِينَ﴾ قاصدين للصلاح. ﴿فَإِنَّهُ كَانَ لِلْأَوَّابِينَ﴾ للمتوابين. ﴿غَفُورًا﴾ ما فرط منهم عند حرج الصدر من أذية أو تقصير، وفيه تشديد عظيم، ويجوز أن يكون عاماً لكل تائب، ويندرج فيه الجاني على أبويه التائب من جنابته لوروده على أثره.

﴿وَمَاتَ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقًّا وَالْمَسْكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَلَا يُبْدِرُ بَدِيرًا ﴿٢٦﴾﴾ إِنَّ الْمُبْدِرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِمْ كَفُورًا ﴿٢٧﴾﴾ .

﴿وَمَاتَ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقًّا﴾ من صلة الرحم وحسن المعاشرة والبر عليهم. وقال أبو حنيفة: حَقُّهُمْ إِذَا كَانُوا مُحَارَمَ فَقَرَاهُ أَنْ يَتَّفِقَ عَلَيْهِمْ. وقيل المراد بذي القربى أقرب الرسول ﷺ. ﴿وَالْمَسْكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَلَا يُبْدِرُ بَدِيرًا﴾ بصرف المال فيما لا ينبغي وإنفاقه على وجه الإسراف، وأصل التبذير التفريق. «وعن النبي ﷺ أنه قال لسعد وهو يتوضأ: ما هذا السرف قال: أو في الوضوء سرف؟ قال: نعم، وإن كنت على نهر جار».

﴿إِنَّ الْمُبْدِرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ﴾ أمثالهم في الشرارة فإن التضييع والإتلاف شر، أو أصدقاءهم وأتباعهم لأنهم يطيعونهم في الإسراف والصرف في المعاصي. روي: أنهم كانوا ينحرون الإبل ويتياسرون عليها ويبدرون أموالهم في السمعة، فنهاهم الله عن ذلك وأمرهم بالإتفاق في القربات. ﴿وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُورًا﴾ مبالغاً في الكفر به فيبغى أن لا يطاع.

﴿وَأَمَّا تَعْرِضَنَّهُمْ لِنُفُوسِهِمْ رَبِّكَ تَرْتُجُوهَا فَقُلْ لَهُمْ قَوْلًا مِّنْسُورًا ﴿٢٨﴾﴾ .

﴿وَأَمَّا تَعْرِضَنَّهُمْ﴾ وإن أعرضت عن ذي القربى والمسكين وابن السبيل حياء من الرد، ويجوز أن يراد بالإعراض عنهم أن لا ينفعهم على سبيل الكناية. ﴿إِنِّي أَنفَاء رَحْمَةً مِّنْ رَبِّكَ تَرْتُجُوهَا﴾ لانتظار رزق من الله ترجوه أن يأتيك فتعطيه، أو منتظرين له وقيل معناه لفقده رزق من ربك ترجوه أن يفتح لك فوضع الإبتغاء موضعه لأنه مسبب عنه، ويجوز أن يتعلق بالجواب الذي هو قوله تعالى: ﴿فَقُلْ لَهُمْ قَوْلًا مِّنْسُورًا﴾ أي فقل لهم قولاً ليناً ابتغاء رحمة الله برحمتك عليهم بإجمال القول لهم، والميسور من يسر الأمر مثل سَعَدَ الرَّجُلُ ونحس، وقيل القول الميسور الدعاء لهم بالميسور وهو اليسر مثل أغناكم الله تعالى ورزقنا الله وإياكم.

﴿وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا ﴿٢٩﴾﴾ إِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّكَ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا ﴿٣٠﴾﴾ .

﴿وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ﴾ تمثيلان لمنع الشحيح وإسراف الميزر، نهى عنهما أمراً بالاتقصاد بينهما الذي هو الكرم. ﴿فَتَقْعُدَ مَلُومًا﴾ فتصير ملوماً عند الله وعند الناس بالإسراف وسوء التدبير. ﴿مَّحْسُورًا﴾ نادماً أو منقطعاً بك لا شيء عندك من حسرة السفر إذا بلغ منه. وعن جابر (بيننا رسول الله ﷺ جالس أتاه صبي فقال: إن أمي تستكسيك درعاً، فقال ﷺ من ساعة إلى ساعة فعد إلينا، فذهب إلى أمه فقالت: قل له إن أمي تستكسيك الدرع الذي عليك، فدخل ﷺ داره ونزع قميصه وأعطاه وقعد عرياناً وأذن بلال وانتظروه للصلاة فلم يخرج فأنزل الله ذلك) ثم سلاه بقوله: ﴿إِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَيَقْدِرُ﴾ يوسع ويضيقه بمشيئته التابعة للحكمة البالغة فليس ما يرهقك من الإضافة إلا لمصلحتك. ﴿إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا﴾ يعلم سرهم وعلتهم فيعلم من مصالحهم ما يخفى عليهم، ويجوز أن يراد أن يبسط

والقبض من أمر الله تعالى العالم بالسرائر والظواهر، فأما العباد فعليهم أن يقتصدوا، أو أنه تعالى يبسط نارة ويقبض أخرى فاستنوا بستره ولا تقبضوا كل القبض ولا تبسطوا كل البسط، وأن يكون تمهيداً لقوله تعالى:

﴿وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشِيَةَ إِمْلَاقٍ مَن تَرَزُّهُمْ وَإِنَّا كَرُهِمُ إِن قَتَلْتُمْ كَانَ خِطَاً كَبِيراً﴾ (٣١).

﴿وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشِيَةَ إِمْلَاقٍ﴾ مخافة الفاقة، وقتلهم أولادهم هو وأدهم بناتهم مخافة الفقر فنهاهم عنه وضمن لهم أرزاقهم فقال: ﴿نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِنَّا كَرُهِمُ إِن قَتَلْتُمْ كَانَ خِطَاً كَبِيراً﴾ ذنباً كبيراً لما فيه من قطع التناسل وانقطاع النوع، والـ ﴿خِطَاً﴾ الإثم يقال خطيء خطياً كأنه إثمياً، وقرأ ابن عامر ﴿خِطَاً﴾ وهو اسم من أخطأ يضاد الصواب، وقيل لغة فيه كمثل ومثل وحذر وحذر. وقرأ ابن كثير «خطاء» بالمد والكسر وهو إما لغة فيه أو مصدر خاطأ وهو وإن لم يسمع لكنه جاء تخاطأ في قوله:

تَخَاطَأَ السَّمَاضُ حَشَى وَجَدْتُهُ وَخَرَطُومُهُ فِي مَشْفَعِ السَّمَاءِ زَابِيبٌ
وهو مبني عليه وقرئ «خطاء» بالفتح والمد وخطا ب حذف الهزمة مفتوحاً ومكسوراً.

﴿وَلَا تَقْرَبُوا الرِّزْقَ إِنَّمَا كَانَ قَرْحَةً وَنَسَاءً سَبِيلاً﴾ (٣٢).

﴿وَلَا تَقْرَبُوا الرِّزْقَ﴾ بالعزم والإتيان بالمقدمات فضلاً عن أن تباشروه. ﴿إِنَّهُ كَانَ قَرْحَةً﴾ فعلة ظاهرة القبح زائدته. ﴿وَنَسَاءً سَبِيلاً﴾ وشس طريقاً طريقه، وهو الغضب على الأضباع المؤدي إلى قطع الأنساب وهيج الفتن.

﴿وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُوماً فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيهِ سُلْطَانًا فَلَا يَسْرِفُ فِي الْقَتْلِ إِنَّمَا كَانَ مَنصُوراً﴾ (٣٣).

﴿وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ﴾ إلا بإحدى ثلاث: كفر بعد إيمان: وزنا بعد إحصان، وقتل مؤمن معصوم عمداً. ﴿وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُوماً﴾ غير مستوجب للقتل. ﴿فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيهِ﴾ للذي يلي أمره بعد وفاته وهو الوارث. ﴿سُلْطَانًا﴾ تسلطاً بالمواخاة بمقتضى القتل على من عليه، أو بالقصاص على القاتل فإن قوله تعالى ﴿مَظْلُوماً﴾ يدل على أن القتل عمد عدوان فإن الخطأ لا يسمى ظلماً. ﴿فَلَا يَسْرِفُ﴾ أي القاتل. ﴿فِي الْقَتْلِ﴾ بأن يقتل من لا يستحق قتله، فإن العاقل لا يفعل ما يعود عليه بالهلاك أو الولي بالمثلثة، أو قتل غير القاتل ويؤيد الأول قراءة أبي «فلا تسرفوا». وقرأ حمزة والكسائي «فلا تسرف» على خطاب أحدهما. ﴿إِنَّهُ كَانَ مَنصُوراً﴾ علة النهي على الاستئناف والضمير إما للمقتول فإنه منصور في الدنيا بثبوت القصاص بقتله وفي الآخرة بالثواب، وإما لوليّه فإن الله تعالى نصره حيث أوجب القصاص له وأمر الولاية بمعونته، وإما للذي يقتله الولي إسرافاً بإيجاب القصاص أو التعزير والوزر على المسرف.

﴿وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَتْ مَشْرُوعاً﴾ (٣٤).

﴿وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ﴾ فضلاً أن تتصرفوا فيه. ﴿إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾ إلا بالطريقة التي هي أحسن. ﴿حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ﴾ غاية لجواز التصرف الذي دل عليه الاستثناء. ﴿وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ﴾ بما عاهدكم الله من تكاليفه، أو ما عاهدتموه وغيره. ﴿إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولاً﴾ مطلوباً يطلب من المعاهد أن لا يضيعه ويفي به، أو مسؤولاً عنه يسأل الناكث ويعاتب عليه لم نكثت، أو يسأل العهد تبيكناً للناكث كما يقال للموودة ﴿بأي ذنب قتلت﴾، فيكون تخيلاً ويجوز أن يراد أن صاحب العهد كان مسؤولاً.

﴿وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كِلْتُمْ وَزَنُوا بِالْقِسْطِ الْمُسْتَقِيمِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا ﴿٣٥﴾﴾

﴿وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كِلْتُمْ﴾ ولا تبخسوا فيه ﴿وَزَنُوا بِالْقِسْطِ الْمُسْتَقِيمِ﴾ بالميزان السوي، وهو زومئى عَرَبٌ ولا يقدح ذلك في عربية القرآن، لأن العجمي إذا استعملته العرب وأجرته مجرى كلامهم في الإعراب والتعريف والتذكير ونحوها صار عربياً. وقرأ حمزة والكسائي وحفص بكسر القاف هنا وفي «الشعراء». ﴿ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا﴾ وأحسن عاقبة تفعيل من آل إذا رجع.

﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا ﴿٣٦﴾﴾

﴿وَلَا تَقْفُ﴾ ولا تتبع وقرئ «ولا تقف» من قاف أثره إذا قفاه ومنه القافة. ﴿مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ﴾ ما لم يتلق به علمك تقليداً أو رجماً بالغيب، واحتج به من منع اتباع الظن وجوابه أن المراد بالعلم هو الاعتقاد الراجح المستفاد من سند، سواء كان قطعاً أو ظناً واستعماله بهذا المعنى سائغ شائع. وقيل إنه مخصوص بالمقائد. وقيل بالرمي وشهادة الزور ويؤيده قوله عليه الصلاة والسلام «من قفا مؤمناً بما ليس فيه حبسه الله في ردة الخيال حتى يأتي بالمرحج». وقول الكمي:

وَلَا أَرْمِي السَّرِيَّ بِغَيْرِ دَنْبٍ وَلَا أَقْسُو الْخَوَاصِنَ إِنْ قَفِينَا

﴿إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ﴾ أي كل هذه الأعضاء فأجراها مجرى العقلاء لما كانت مسؤولة عن أحوالها شاهدة على صاحبها، هذا وإن أولاء وإن غلب في العقلاء لكنه من حيث إنه اسم جمع لذا وهو يعم القبيلين جاء لغيرهم كقوله:

وَالْعَيْشُ بَعْدَ أَوْلَيْكَ الْأَيَّامِ

﴿كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا﴾ في ثلاثتها ضمير كل أي كان كل واحد منها مسؤولاً عن نفسه، يعني عما فعل به صاحبه، ويجوز أن يكون الضمير في عنه لمصدر ﴿لا تقف﴾ أو لصاحب السمع والبصر. وقيل ﴿مسؤولاً﴾ مستند إلى ﴿عنه﴾ كقوله تعالى: ﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ﴾ والمعنى يسأل صاحبه عنه، وهو خطأ لأن الفاعل وما يقوم مقامه لا يتقدم، وفيه دليل على أن العبد مواخذ بعزمه على المعصية. وقرئ «والفؤاد» بقلب الهمزة واواً بعد الضمة ثم إبدالها بالفتح.

﴿وَلَا تَتَّبِعْ فِي الْأَرْضِ مَرَمًا إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا ﴿٣٧﴾﴾ كُلُّ ذَلِكَ كَانَ سَيِّئُهُ عِنْدَ رَبِّكَ مَكْرُوهًا ﴿٣٨﴾

﴿وَلَا تَتَّبِعْ فِي الْأَرْضِ مَرَمًا﴾ أي ذا مرج وهو الاختيال. وقرئ «مرحاً» وهو باعتبار الحكم أبلغ وإن كان المصدر أكد من صريح التعت. ﴿إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ﴾ لن تجعل فيها خرقاً بشدة وطأنك. ﴿وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا﴾ بتناولك وهو تهكم بالمختال، وتعليل للنهي بأن الاختيال حماقة مجردة لا تعود بجدى ليس في التذلل.

﴿كُلُّ ذَلِكَ﴾ إشارة إلى الخصال الخمس والعشرين المذكورة. من قوله تعالى: ﴿لا تجعل مع الله إلهاً آخر﴾ وعن ابن عباس رضي الله تعالى عنهما: أنها المكتوبة في ألواح موسى عليه السلام. ﴿كَانَ سَيِّئُهُ﴾ يعني المنهي عنه فإن المذكورات مأمورات ومَنَاهٍ. وقرأ الحجازيان والبصريان «سيئة» على أنها خبر ﴿كان﴾ والاسم ضمير «كل»، و «ذلك» إشارة إلى ما نهى عنه خاصة وعلى هذا قوله: ﴿عِنْدَ رَبِّكَ مَكْرُوهًا﴾ بدل من «سيئة» أو صفة لها محمولة على المعنى، فإنه بمعنى سيئاً وقد قرئ به، ويجوز أن ينتصب مكرُوهاً على الحال من المستكن في «كان» أو في الظرف على أنه صفة «سيئة»، والمراد به المبعوض المقابل

للمرضى لا ما يقابل المراد لقيام القاطع على أن الحوادث كلها واقعة بإرادته تعالى.

﴿ذَلِكَ مِمَّا أَوْحَى إِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ وَلَا تَجْمَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتُلْقَى فِي جَهَنَّمَ مَلُومًا مَدْحُورًا

﴿١٣٩﴾

﴿ذَلِكَ﴾ إشارة إلى الأحكام المتقدمة. ﴿مِمَّا أَوْحَى إِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ﴾ التي هي معرفة الحق لذاته والخير للعمل به. ﴿وَلَا تَجْمَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ﴾ كرهه للتبني على أن التوحيد مبدأ الأمر ومنتهاه، فإن من لا قصد له بطل عمله ومن قصد بفعله أو تركه غيره ضاع سعيه، وأنه رأس الحكمة وملاكها، ورتب عليه أولاً ما هو عائدة الشرك في الدنيا وثانياً ما هو نتيجة في العقبى فقال تعالى: ﴿فَتُلْقَى فِي جَهَنَّمَ مَلُومًا﴾ تلوم نفسك. ﴿مَدْحُورًا﴾ مبعداً من رحمة الله تعالى.

﴿أَفَأَصْفَاكُمْ رَبُّكُم بِالْبَنِينَ وَاتَّخَذَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ إِنثًا إِنَّكُمْ لَقَائِلُونَ قَوْلًا عَظِيمًا ﴿١٤٠﴾﴾

﴿أَفَأَصْفَاكُمْ رَبُّكُم بِالْبَنِينَ﴾ خطاب لمن قالوا الملائكة بنات الله، والهزمة للإنكار والمعنى: أفخصكم ربكم بأفضل الأولاد وهم البنون. ﴿وَاتَّخَذَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ إِنثًا﴾ بنات لنفسه وهذا خلاف ما عليه عقولكم وعادتكم. ﴿إِنَّكُمْ لَقَائِلُونَ قَوْلًا عَظِيمًا﴾ بإضافة الأولاد إليه، وهي خاصة بعض الأجسام لسرعة زوالها، ثم بتفضيل أنفسكم عليه حيث تجعلون له ما تكرهون ثم يجعل الملائكة الذين هم من أشرف خلق الله أدونهم.

﴿وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ لِلْأَعْيُنِ وَمَا يَرِيهِمْ إِلَّا نُفُورًا ﴿١٤١﴾﴾ قُلْ لَوْ كَانَ مَعَهُ آلِهَةٌ كَمَا يَقُولُونَ إِذًا لَأَبْتَغُوا إِلَيَّ ذِي الْعَرْشِ سَبِيلًا ﴿١٤٢﴾﴾

﴿وَلَقَدْ صَرَّفْنَا﴾ كررنا هذا المعنى بوجوه من التقرير. ﴿فِي هَذَا الْقُرْآنِ﴾ في مواضع منه، ويجوز أن يراد بهذا القرآن إبطال إضافة البنات إليه على تقدير: ولقد صرفنا هذا القول في هذا المعنى أو أوقفنا التصريف فيه، وقرئ: «صَرَّفْنَا» بالتخفيف. ﴿لِيَذْكُرُوا﴾ ليتذكروا وقرأ حمزة والكسائي هنا وفي الفرقان ﴿لِيَذْكُرُوا﴾ من الذكر الذي هو بمعنى التذكر. ﴿وَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا نُفُورًا﴾ عن الحق وقلة طمأنينة إليه. ﴿قُلْ لَوْ كَانَ مَعَهُ آلِهَةٌ كَمَا يَقُولُونَ﴾ أيها المشركون، وقرأ ابن كثير وحفص عن عاصم بالياء فيه وفيما بعده على أن الكلام مع الرسول ﷺ، ووافقهما نافع وابن عامر وأبو عمرو وأبو بكر ويعقوب في الثانية على أن الأولى مما أمر الرسول ﷺ، أن يخاطب به المشركين، والثانية مما نزه به نفسه عن مقاتلتهم. ﴿إِذَا لَابْتَغُوا إِلَيَّ ذِي الْعَرْشِ سَبِيلًا﴾ جواب عن قولهم وجزاء لـ ﴿لَوْ﴾ والمعنى: لطلبوا إلى من هو مالك الملك سبيلاً بالمعازاة كما يفعل الملوك بعضهم مع بعض، أو بالتقرب إليه والطاعة لعلمهم بقدرته وعجزهم كقولهم تعالى: ﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتِغُونَ إِلَيَّ رِجْمَ الْوَسِيلَةِ﴾

﴿سُبْحَانَكَ وَبِحَمْدِكَ مَا يَقُولُونَ عَلُوًّا كَبِيرًا ﴿١٤٣﴾﴾ سُبْحَانَكَ اللَّهُ الشَّيْءُ السَّيِّئُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهَا وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُمْ كَانُوا حَلِيمًا غَفُورًا ﴿١٤٤﴾﴾

﴿سُبْحَانَكَ﴾ ينزه تنزيهاً. ﴿وَبِحَمْدِكَ﴾ وتعالى عما يقولون علواً كبيراً. ﴿تعالى﴾ متباعداً غاية البعد عما يقولون، فإنه في أعلى مراتب الوجود وهو كونه واجب الوجود والبقاء لذاته، واتخاذ الولد من أدنى مراتبه فإنه من خواص ما يمتنع بقاءه.

﴿تَسْبِيحُهُ لَكُمْ الشَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهَا وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ﴾ ينزهه عما هو من لوازم الإمكان وتوابع الحدوث بلسان الحال حيث تدل بإمكانها وحدوثها على الصانع القديم الواجب لذاته. ﴿وَلَكِنْ

Bu Bölümde Ne Öğrendik

Beydavi'nin tefsir ilmindeki yerini, tefsir anlayışını, tefsirinin adını, özelliklerini, içeriğini, İsra suresindeki ilgili ayetleri tefsir ediş tarzını, ayetleri tefsir ederken nasıl hükümler çıkardığını, diğler ayetlerden ve hadislerden nasıl yararlandığını, kelimelere nasıl mana verdiğini öğrenmiş olduk. Ayrıca tefsirinde nasıl tahliller yaptığını gördük.

Bölüm Soruları

1 – Kâdî Beydâvî'nin doğup yetiştiği şehir olan Şiraz, ilim ve kültür tarihimiz açısından oldukça önemlidir. Bu şehirde yetişen başka âlimler kimlerdir, ilime ve kültür hayatımıza ne tür katkılar yapmışlardır, araştırınız.

2 – Beydâvî (.....) tarihinde (.....) adındaki şehirde vefat etmiştir. Yukarıdaki boşluklara aşağıdakilerden hangisi getirilmelidir?

A - 685/1286 – Şiraz

B - 685/1286 – Bağdat

C – 655/1268– Tebriz

D – 655/1268– Şiraz

E – 685/1286 – Tebriz

3 – Beydâvî'nin tam adı (.....)dır.

4 – Beydâvî'nin tefsirinin tam adı (.....)dır.

5 – Aşağıdakilerden hangisi Beydâvî'nin eserlerinden biri değildir?

A – Minhâcu'l-Vusûl ila İlmi'l-Usûl

B – Mehâsinu't-Te'vîl

C – Şerhu Mesâbihi's-Sünne

D – Tavâliu'l-Envâr min Matâlii'l-Enzâr

E – Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl

6 - Beydâvî'ye neden “Kâdî'l-kudât” unvanı verilmiştir?

A – Döneminin en iyi müfessiri olduğu için

B – Mahkemelerde yargıç olarak çok başarılı görevler yaptığı için

C – Katıldığı bir yarışmada âlimler arasında birinci olduğu için

D – Sultan'a eserini takdim ettiğinde bundan çok memnun kalan Sultan ona bu ünvanı vermiştir.

E – Kadılık mesleğini ilk kez o kurduğu için

7 – Aşağıdakilerden hangisi Beydâvî'nin tefsiri için söylenemez?

A – Ağırlıklı olarak dirayet tefsiridir, fakat içinde rivayetler de vardır.

B – Ayetleri hadislerle tefsir etmeye özen gösterir.

C – Tefsire başlamadan önce ayetin yorumuyla ilgili pek çok rivayeti senet zincirleriyle birlikte uzun uzadıya vererek zikreder.

D - Ayetleri tefsir ederken dil ve belâğat kaideleriyle eski Arap şiirleri dikkate alınmış ve onlardan çok yararlanılmıştır.

E – Zaman zaman israili haberlere göre ayetlere mana vermeye çalışır.

8 – Aşağıdakilerden hangisi Beydâvî tefsirinin özelliklerinden biri değildir?

A – Tefsirde akıl değil tamamen nakil esas alınmıştır. Nakilci bir yöntem kullanılmıştır.

B– Tefsirde Arap dili açısından çok ince tahlillerle kelimelerin ihtiva ettiği mecazi manalar keşfedilmeye çalışılmıştır.

C – Sebeb-i nüzul üzerinde az da olsa durmuştur.

D – Surelerin fazileti konusunda zayıf ve uydurma hadislere yer vermiştir.

E – Ameli konularda Şafii mezhebi esas alınmıştır.

9 – Aşağıdakilerden hangisi Beydâvî tefsirinin özelliklerinden biri değildir?

A – Kıraat farklılıklarına değinir ve Kur'an'ın üslubuna uygun olanı seçer.

B – Tefsirde neshe yer verilmez; nasih ve mensuh olan ayetlere değinilmez.

C – İtikâdî konuları mensubu olduğu Eş'ari mezhebi anlayışına göre yorumlar.

D – Tefsirinde üslub olarak Keşşâf'ı taklid etmiştir.

E – Tefsir hacim itibariyle mutavassıt bir tefsirdir.

10 – Aşağıdakilerden hangisi Beydâvî tefsirinin en çok eleştirilebilecek özelliklerinden biridir?

A – Tefsirde rivayetten çok dirayete önem vermesi

B – İçinde çok sayıda nahiv tahlilleri ve kelime istikakları yapması

C – Sure sonlarından o sureyi okumanın faziletiyle ilgili mevzu hadislere yer vermesi

D – İçinde geçen kelâmî konuları Eş'ari anlayışına göre açıklaması

E – Ahkâm ayetlerinin açıklamasında Şafii mezhebini esas alması

2 – E; 3 – (Nasıruddin Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer el-Kadi el-Beydavi); 4 – (Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl); 5 – B; 6 – B; 7 – C; 8 – A; 9 – B; 10 – C.

Kaynakça

- Abacı, Harun, *Beydâvî ve Nesevî'de İtizal Etkilerinin İncelenmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (İstanbul: 2006)
- Abdulfettah Ebû Sunneh, *Ulûmu'l-Kur'ân*, (el-Kâhire: Dâru's-Şuruk, 1416/1995).
- Abdulhamid, İrfan, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, (Çev. M. Saim Yeprem), (İstanbul: Marifet Yayınları, 1981).
- Adıgüzel, Mehmet, *Kıraatlar Açısından Râzî ve Tefsîr-i Kebiri*, (Doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Erzurum; 1998).
- Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İlel ve Ma'rifet'r-Ricâl*, İstanbul, 1987.
- Ahmed Kâsım Abdurrahman Muhammed, "el-Kâdî el-Beydâvî ve Mevkifuhu mine'i-İsrâîliyât fi Tefsîrih", *Mecelletu CAmiati Tikrît li'l-Ulûm*, cild 18, sayı 10 (2011).
- Akdemir, Salih, "Cumhuriyet Döneminde Yayınlanan Türkçe Telif ve Tercüme Tefsîrler Üzerine Bir Değerlendirme", *İslâmî Araştırmalar*, cilt 2, sayı 8 (Ağustos 1988).
- Akman, Şule, *Keşşâf'ta Mütevatir Olmayan Kıraatlar ve Tefsîr İlişkisi*, (Yüksek Lisans tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Ankara: 2010).
- Akşit, Mustafa, *Abdurrezzâk İbn Hemmâm ve Tefsîrdeki Metodu*, (Doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Ankara 1981).
- Akyüz, Ali, "Abdurrezzak es-San'ani", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, cilt I (İstanbul: 1988).
- Altın, Mehmet, *Mu'tezile Görüşüne Temel Teşkil Eden Ayetlerin Tahlili*, (Yüksek Lisans tezi), Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Van: 2008).
- Amedov, Şenol, *Mukâtil b. Süleyman Tefsîri'nde Hıristiyanlık*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Bursa: 2011).
- Âşûr, Ali, "Tercemetu's-Sa'lebî", *el-Keşf ve'l-Beyân el-Ma'ruf Tefsîru's-Sa'lebî*, (Tahk. Ebû Muhammed İbn Âşûr), (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1422/2002).
- Atay, Hüseyin, "Dirâsâtu Mukarine Beyne Şirahu'l-Muhassal ve Mevkıfu Fahreddîn er-Râzî min İlmi'l-Kelâm", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1983, cilt: XXVI, s. 1-58.
- Atay, Hüseyin, "Havle Tahkiki Kitabu'l-Muhassal ve Mevkıfu Fahreddîn er-Râzî min İlmi'l-Kelâm", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1978, cilt: XXIII, s. 393-409.
- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, 1. Basım, (İstanbul: 1983).
- Atlas, Eşref, *Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sînâ Yorumu ve Eleştirisi*, (Doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (İstanbul, 2009).
- Ateş, Süleyman, "İmâmiyye Şiası'nın Tefsîr Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt XX.
- Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsîr Okulu*, (İstanbul: Yeni Ufuklar neşriyat, 1998).
- Ateş, Süleyman, *Sülemi ve Tasavvufî Tefsiri*, (İstanbul, 1969).
- Aydar, Hidayet, *Kur'ân-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, (İstanbul: Kur'ân Okulu Yayıncılık, 1996).
- Aydemir, Abdullah, *Ebû Suûd Efendi ve Tefsîrdeki Metodu*, (Ankara: DİB Yay., 1993).
- Aydın, Mehmet, "Taberî Tefsîrindeki Hıristiyanlığa Bir Bakış", *Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları Müslümanların Diğer Din Mensuplarıyla İlişkilerinde Temel Yaklaşımlar*, (Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2004).
- Aydın, Muhammed, "Rivâyet Tefsîri Kavramı ve Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsîri: Eleştirel Bir Yaklaşım", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 20 (2009).
- Aydüz, Davut, *Tefsîr*, (İzmir: Işık Yayınları, 2004).
- el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.).
- el-Bağdâdî, İsmail, *Hediyetu'l-Ârifîn Esmâu'l-Muellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, (İstanbul: 1951).
- Balcioğlu, Tahir Harimi, "Büyük İslâm Mütfekkiri Fahreddin-i Râzî", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 1. Cilt. Sayı 6 (Kasım 1962).
- Barthold, Wilhelm, "Orta Asya'da İslâmın İntişar Ettiği Zamana Aid Bir Abide", (Terc. K. A. Çelebi), *Türkiyat Mecmuası*, II (1962).
- Bayar, Fatih, *Taberî'nin Tefsîr Metodolojisi*, (basılmamış doktora tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Bursa, 2008).

- Bayırlı, Mustafa, *Fahreddin er-Râzî'nin Ahkâm Ayetleri Tefsirinde İzlediği Metod*, (Yüksek Lisans tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Ankara, 1999).
- Bayram, Abdullah, *Kurtubî ve Fıkhi Tefsiri*, (Basılmamış doktora tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Bursa 2008).
- Bayram, Enver, “Râzî'nin, Kur'an'daki Yeryüzü (Arz) Âyetleriyle İlgili Tefsir-i Kebîr'deki Yorumları: Modern Jeoloji Biliminin Verileriyle Kısa Bir Mukayese”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Vol. 1, No. 1, (March 2012), 150-164.
- Bayram, Enver, “Râzî'nin Tefsir-i Kebîr'de Güneş Sistemiyle İlgili Ayetleri Yorumlaması”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XV, Say: 2 (2011), 212-234.
- el-Beğavî, Muhyusunneh Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd, *Tefsiru'l-Beğavî Meâlimu't-Tenzil*, (Tahk. Muhammed Abdullah en-Nemr ve diğrl.), (er-Riyâd: Dâru Tiybe, 1409).
- Berk, Ali Nurullah, *Fahreddin er-Râzî'nin Mefâtihu'l-Ğayb Adlı Tefsirinde Şa'ya Yönelik Tenkitler*, (Yüksek Lisans tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Şanlıurfa, 2006).
- Beydavi, Kadi, *Beydavi Tefsiri*, (Terc. Abdülvehhap Öztürk), İstanbul: Kahraman Yayınları, 2011.
- Beydavi, Kadi, *Beydavi Tefsiri*, (Terc. Şadi Eren), İstanbul: Selsebil Yayınları, 2010.
- el-Beydâvî, el-Kâdî Nâsiruddîn Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vîl (Tefsiru'l-Beydâvî)*, (İ'lad ve takdim: Muhammed Abdurrahman el-Me'aşli), (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî-Müessesetu't-Tarîhi'l-Arabî, ts.).
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirîn*, (İstanbul: Bilmen Yayınları, 1974).
- Birişik, Abdülhamit, “İbn Atıyye el-Endülüsî”, *DİA*, cilt XIX (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999).
- Birişik, Abdulhamid, “Osmanlıca Tefsir Tercümelere ve Hüseyin Vaiz-i Kâşifi'nin Mevâhib-i Aliyyesi”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, cilt 17, sayı 1 (2004).
- Boynukalın, Ertuğrul, *İbn Cerîr et-Taberî ve Fıkah Düşüncesi*, (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2011).
- Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, (Arapçaya çev. Seyyid Yakub Bekr-Ramazan Abdu't-Tevvâb), (Câmiatu'-Düveli'l-Arabîyye: Dâr'l-Maârif, 3. Baskı, ts.).
- Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, (Arapçaya çev. Seyyid Yakub Bekr-Ramazan Abdu't-Tevvâb), (Câmiatu'-Düveli'l-Arabîyye: Dâr'l-Maârif, 3. Baskı, ts.).
- Bulut, Ali, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*, (Doktora tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Isparta: 2005).
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2009).
- Cafer, Müsâid Müslim Ali -Muhyi Hilah es-Serehân, *Menâhîcu'l-Mufessirîn*, (Dâru'l-Marife, 1980).
- el-Cermî, İbrahim Muhammed, Mu'cemu Ulûmi'l-Kur'an Ulûmu'l-Kur'an, et-Tefsir, et-Tecvid, el-Kıraât, (Dimâşk: Dâru'l-Kalem, 1422/2001).
- Cerrahoğlu, İsmail, “Abdurrahman İbnu'l-Cevzî ve Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsir Adlı Eseri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 29.
- Cerrahoğlu, İsmail, “Abdurrezâk İbn Hemmâm ve Tefsiri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt XV (1967).
- Cerrahoğlu, İsmail, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Yükselme Devrinde Tefsir Faaliyetleri”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, cilt 10 (Temmuz-Ağustos 1971), sayı 110-111.
- Cerrahoğlu, İsmail, “Envarü't-Tenzil ve Esrarü't-Te'vîl”, *DİA*, XI (İstanbul: 1995).
- Cerrahoğlu, İsmail, “Fahruddin er-Râzî ve Tefsiri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, (Ankara: 1977).
- Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968).
- Cerrahoğlu, İsmail, “Muhammed İbn Cerîr et-Taberî ve Tefsiri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt XVI (1968).
- Cerrahoğlu, İsmail, “es-Sa'lebî ve Tefsiri”, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi), sayı 4. (1980).
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988).
- Cerrahoğlu, İsmail, “Tefsirde Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt XXI (1976).

- Cerrahoğlu, İsmail, “Zemahşerî ve Tefsîri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt XXVI, Sayı 2, (Ankara: 1983).
- Cunbur, Müjgan, “Kur’ân-ı Kerim’in Türk Dilinde Basılmış Tercüme ve Tefsîrleri”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Yıl 1961 (Ankara: 1962).
- Çelik, Ahmet, “Mevkiü’ş-Şia min Te’vili’l-Kur’âni ve Cuhudu’t-TAkribi Beyne Ehli’s-Sünneti ve’ş-Şia”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 27, (Erzurum, 2007), 77-81.
- Çelik, Hüseyin, *Fahrüddin er-Râzî’ye (543/606) Göre İnsanın Yaratılışı*, (Yüksek Lisans tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Ankara: 1993).
- Çelik, İbrahim, *İlk Müfessirlerden Mukâtil b. Süleyman’ın Tefsîrdeki Metodu*, (Yayımlanmamış Çalışma), (Bursa: 1988).
- Çelik, İbrahim, “Kur’ân’da Haberi Sıfatlar ve Mukâtil b. Süleyman’a İsnad Edilen Teşbih Fikri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 2, sayı 2 (1987).
- Çelik, İbrahim, *Mukâtil b. Süleyman ve Tefsîrdeki Metodu*, (Bursa: 2000).
- Çetin, Abdülbaki, “Ebû’l-Leys Semerkandî Tefsîrinin Türkçe Tercümesi Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Konya: Haziran, 2007).
- Çetiner, Bedrettin, “Zemahşerî”, *Şamil İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Şamil Yayınları, 2000).
- ed-Dâvûdî, Şemsuddin b. Muhammed, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, (Tahk. Ali Muhammed Ömer), (el-Kâhire : Mektebetu Vehbe, 1415/1994).
- ed-Dâvûdî, Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemsuddin, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, ts.).
- Demir, Ziya, *XIII-XVI. Yüzyıllar Arası Osmanlı Müellifleri*, (İstanbul: Ensar neşriyat, 2007).
- Demirci, Muhsin, *Tefsîr Tarihi*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2009).
- ed-Dihlevî, Şah Veliyullah, *el-Fevzu’l-Kebîr fi Usûli’t-Tefsîr*, (Farsçadan Arapçaya çev. Selmân el-Huseynî en-Nedvî), (el-Kâhire: Dâru’s-Sahve, 1407/1986).
- Doğan, İshak, *Osmanlı Müfessirleri*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011).
- Dönmez, Kâzım, *Mukâtil b. Süleyman’ın Fikhî Görüşleri (Kitâbu Tefsîr-i Hamse Mie Âye Mine’l-Kur’ân Bağlamında)*, (Yüksek Lisans tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Sakarya: 2009).
- el-E’lamî, Hüseyin, “Mukaddimetü’n-Naşir”, *Mecmau’l-Beyân fi Tefsîri’l-Kur’ân*, (Tahk. Lecne mine’l-Ulema), (Beyrût: Müessesetu’l-E’lami li’l-Matbuat, 1415/1995).
- Ebû Hayyân el-Endülüsî, Muhammed b. Yûsuf eş-şehîr, *el-Bahru’l-Muhît*, (Tahk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvid), (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1413/1993).
- Ebû Süleyman, Sabir Hasan Muhammed, *Mevridu’z-Zam’an fi Ulûmi’l-Kur’ân*, (Hindistan, Bombay: ed-Dâru’s-Selefiyye, 1404/1984).
- Eckmann, Janos, *Kur’ân’ın Doğu Türkçesine Tercümelei*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, c. XXI’den ayrı basım), (İstanbul: 1975).
- el-Ednevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, (Tahk. Süleyman b. Salih el-Hizzî), (el-Medîne el-Munevvere, Mektebetu’l-Ulûm ve’l-Hikem, 1417/1997).
- Eker, Vahit, *Râzî’nin Tefsîrinde Felsefî Düşünce*, (Yüksek Lisans tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Elazığ, 2002).
- Emin, Ahmed, *Duhâ’l-İslâm*, (Mektebetu’l-Usra, 1998).
- Emin, Ahmet, *Zuhru’l-İslâm*, (el-Kâhire, 1966).
- Erbaş, Muammer, “Bir Tefsîr Kaynağı Olarak Taberî’nin Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk İsimli Eseri”, *Bir Müfessir Olarak Muhammed b. Cerîr et-Taberî Sempozyumu 11-13 Haziran 2010, Konya*.
- Erdim, Enes, “Zemahşerî’nin el-Keşşâf’ında Bedi’ Sanatlarının Kullanılışı”, *Hikmet Yurdu*, Yıl, 4, cilt 4, sayı 8 (Temmuz-Aralık, 2011).
- Erdim, Enes, “Zemahşerî’nin el-Keşşâf’ında Beyân İlminin Yeri”, *Hikmet Yurdu*, Yıl, 4, cilt 4, sayı 8 (Temmuz-Aralık, 2011).
- Eroğlu, Ali, *el-Beğavî Hayatı ve Tefsîrdeki Metodu*, (basılmamış doktora tezi), (Erzurum: 1987).
- Eroğlu, Ali, “Meâlimu’t-Tenzil ve Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm Tefsîrleri Üzerine Bir Mukayese”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 9 (Erzurum: 1990).
- Eryarsoy, Beşir, “Önsöz”, İmam Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, (Terc. Beşir Eryarsoy), (İstanbul: 1997).

- el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail Ebû Musa, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, (Tahk. Nuaym Zarzûr), (el-Mektebetü'l-Asriyye, 1426/2005)
- Eyoub, Mahmoud, "Konuşan Kur'ân-Sessiz Kur'ân –İmami Şii Tefsîrin Esasları ve Gelişimi", (çeviren: Mustafa Ünver, Ali Bolat), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 10, (1998), s. 423-443.
- Fâйд, Abdulvehhab Abdulvehhab, *Menhecu İbn Atiyye fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (el-Kâhire; el-Heyetu'l-âmmeli şüûni'l-Metâbii'l-Emîriyye, 1393/1973).
- el-Ğamidi, Muhammed b. Ali b. Salih, *Merviyâtü İmam Abdurrezzâk es-San'ani fi't-Tefsîr min Hilali Kitabi el-Musannef ve'l-Emali elleti lem Yahrucha fi Kitabihî't-Tefsîr*, Câmîatu Umm Derman el-İslâmiyye, (Sudan: 1424/2003).
- Ğazavi, Faysal b. Cemil b. Hasan, *Menhecu'l-İmam İbn Atiyye el-Endülüsi fi Ardi'l-Kıraati ve Eseru Zalike fi Tefsîrihi*, (Doktora tezi), (Câmîatu Ümmi'l-Kura, 1423).
- Gezer, Arif, "Endülüslü Müfessir Kurtubî, Dönemi ve Şöhret Bulma Süreci", *İstem*, Yıl 7, sayı 14 (2009).
- Goldfeld, Isaiah, "Önsöz", *Ahkâm Ayetleri Tefsîri, Tefsîru Hamsi Mieti Ayetin Mine'l-Qur'an, Mukâtil b. Süleyman*, (Tahkik: Isaiah Goldfeld), (Terc. M. Beşir Eryarsoy), (İstanbul: İşaret Yayınları, 2005).
- Goldziher, Ignaz, *İslam Tefsir Ekolleri*, (Terc. M. İslamoğlu), (İstanbul: 1997).
- Goldziher, Ignaz, *Mezâhibu't-Tefsîri'l-İslâmi*, (Arapçaya çev. Abdulhalim en-Neccâr), (el-Kâhire: Matbaatu es-Sünne el-Muhammediyye, 1374/1955).
- Gökmen, Ramazan, *Kurtubî Tefsîri Mukaddimesinin Tefsîr Usulündeki Yeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Ankara: 2008).
- Gördük, Yunus Emre, *İmam Cafer es-Sadık'a İsnad Edilen Tasavvufî Tefsîr ve Metodu*, (Doktora tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Şanlıurfa: 2010).
- Gözeler, Esra, "Kur'ân Çalışmalarına Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Michel Lagarde İle Tefsîr ve Râzi Üzerine Söyleşi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, cilt: XLVIII, sayı: 2, s. 151-152.
- Gülle, Sıtkı, "Rivâyet ve Dirâyet Yöntemleri Açısından Taberî Tefsîri Hakkında Bir Değerlendirme", *Ekev Akademi Dergisi*, yıl 8, sayı 19 (Bahar 2004).
- Habibov, Aslan, *İlk Dönem Şii Tefsîr Anlayışı*, (Doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Ankara: 2007).
- Habibov, Aslan, "İmâmiyye Şiası'nın Tefsîr Tarihi ve Günümüze Ulaşan En Eski Şii Tefsîrler", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 8, sayı 1 (Ocak-Haziran 2008), 208-211.
- Haccâc, Cihâd Ahmed, *Menhecu'l-İmâm Mukâtil bin Süleyman el-Belhî fi Tefsîrihi*, (Yüksek Lisans tezi), el-Câmia el-İslâmiyye, İmâde ed-Dirâse el-Ulyâ, (Ğazze: 1431/2010).
- el-Hâlidî Salâh Abdulfettâh, *Ta'rîfu'd-Dârisîn bi Menâhici'l-Müfessirîn*, (3. Baskı), (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1429/2008).
- el-Hamed, Ğanim Kadduri, *Muhadarat fi Ulûmi'l-Kur'ân*, (Dâru Ammar, ts.).
- el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yakut b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldân*, (Beyrût: Dâru Sadır, 1995).
- el-Hamevî, Yakut, "Muhammed b. Cerîr b. Yezid b. Kesîr b. Galib (et-Taberî)", (çev. Fethi Ahmet Polat), *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 30 (Güz 2010).
- Hamidullah, Muhammed, *Kur'ân Tarihi*, (Çev. S. Mutlu), (İstanbul: 1400/1980).
- Hamidullah, Muhammed, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, (Çev. S. Tuğ), İstanbul, 1993).
- Hamurcu, Mahmut Fevzi, *Mukâtil b. Süleyman ve İlk Fıkhi Tefsîr*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2009).
- Hamurcu, Fevzi, *Mukâtil b. Süleyman ve Kitâbu Tefsîri'l-hamsi mie Âye Adlı Eseri*, (doktora tezi), (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 1995).
- Hasan, İbrahim H., *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, (Terc. İ.Yiğit-S.Gümüş), (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985).
- Hassan Abdullah Hassan, "Mecmau'l-Beyân li't-Tabresi... Tefsîr min Ecli't-Takrib", (http://www.veecos.net/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=3601:q-q-&catid=20:intellect-articles&Itemid=18) (13 Eylül 2011).
- el-Hâzin, Alauddîn Ali b. Muhammed el-Bağdâdî el-Ma'ruf bi, *Lübabu't-Te'vil fi Maani't-Tenzil*, (Tab':Hasan Hilmi el-Kutubi-Muhammed Hasan Cemali el-Halebî, 1316).
- (Heyet), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (Heyet Yöneticisi: Hakkı Dursun Yıldız), (İstanbul 1987).
- Hıdır, Özcan, *Yahudi Kültürü ve Hadîsler*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2006).

- Humejd, Afaf Abdulğafur, *el-Beğavî ve Menhecuhu fi't-Tefsîr*, (Master tezi), Câmîiatu'l-Melik Abdulaziz, (el-Memleketu'l-Arabîyyetu's-Suûdiyye, 1400/1980).
- Işık, Hidayet, "Fahreddin Râzî'nin Çeşitli Dinler ile İlgili Bilgi ve Görüşleri", *Dinî Araştırmalar*, 2000, cilt: III, sayı: 7, s. 161-204.
- Işık, Hidayet, "Fahreddin Râzî'nin Din Anlayışı İçerisinde Putperestliğin Yeri ve Putperestlikle İlgili verdiği Bilgiler", *Dinler Tarihi Araştırmaları - II*, 2000, s. 35-52.
- İbn Âdil el-Hanbelî, Ebû Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Ali, *el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb*, (Tahk. Adil Ahmed Abdulmevcud-Muhammed Ali Muavvid), (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998).
- İbn Âşûr, Muhammed el-Fadıl, *et-Tefsîr ve Ricâluhu*, (el-Kâhire: Mecmau'l-Buhûsi'l-İslâmîyye, 1390/1970).
- İbn Atiyye el-Endülûsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğâlip, *el-Fihrist*, (Tahk. Muhammed Ebû'l-Ecfân – Muhammed ez-Zâhî), (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983).
- İbn Atiyye el-Endülûsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğâlip, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, (Tahk. Abdusselâm Abduşşâfi Muhammed), (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2001).
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman et-Temîmî er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, (I. Baskı), (Haydarâbâd: Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Meârifi el-Osmâniyye, 1372/1952).
- İbn Ebî'l-Vefa, Muhyuddin Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, (Tahk. Abdulfetah Muhammed el-Hulv), (er-Riyâd: Dâru Hecer, 1413/1993).
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali, *Tehzîbu't-Tehzîb*, (el-Hind: Matbaatu Daireti'l-Maarif en-Nizamiyye, 1326).
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsuddin Ahmed, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, (Tahk. İhsan Abbâs), (Beyrût: Dâru Sâdır, 1397/1977).
- İbn Hemmam, Abdurrezzâk es-San'ani, *Tefsîru'l-Kur'ân*, (Tahk. Mustafa Müslim Muhammed), (er-Riyâd: mektebetu'r-Rüşd, 1410/1989).
- İbn Kâdî Şühbe, Ebûbekir b. Ahmed Takiyuddîn, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, (Tahk. El-Hafiz Abdulhalim Han), (Beyrût: Âlemu'l-Kutub, 1407).
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İsmail b. Ömer ed-Dimaşki, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, (Tahk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî), (Dâru Hecer, 1424/2003).
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Tahk. Sami b. Muhammed Selâme), (Dâru't-Tiybe li'n-neşri ve't-tevzi', 1420/1999).
- İbn Sa'd, Muhammed ez-Zühri, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, (Tahk. Ali Muhammed Ömer), (el-Kâhire: Mektebetu'l-Hancı, 1421/2001).
- İbn Tağriberdî, Yûsuf b. Abdillâh ez-Zâhirî el-Hanefî, *el-Menhelu's-Sâfi ve'l-Mustevfâ ba'de'l-Vâfi*, (Tahk. Muhammed Muhammed Emin), (Mısır: el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kutub, 1984).
- İbn Tağriberdî, Ebû'l-Mehasin Cemaluddin Yusuf, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, (Mısır: Dâru'l-Kutub, ts.).
- İbn Teymiyye, Takiyuddîn Ahmed b. Abdulhalim, *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*, (İ'tina: Fevâz Ahmed Zemerli), (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1414-1994).
- İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, (Tahk. Abdurrezzâk el-Mehdî), (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1422).
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Ali, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, (Tahk. Ve neşr: Zuheyr eş-Şâviş), (Beyrût: el-Mekteb el-İslâmî, 1404/1984),
- İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Hasan Ali b. Ebû'l-Kerem, *el-Kâmil Fi't-Târîh*, (Tahk. Ebû'l-Fida Abdullah el-Kâdî), (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1407/1987).
- İbnu'l-İmâd el-Akrî, Ebû'l-Felah Abdulhayy b. Ahmed el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, (Tahk. Mahmûd Arnavût), (Dimaşk-Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986)
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak *el-Fihrist*, (Tahk. İbrahim Ramadan), (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997).
- İbrahim, Lutpi, "Allah'ın Sıfatları Hakkında Zemahşerî ve Beydâvî Arasındaki Münakaşalar", (Terc. Selahaddin Eroğlu), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt XXIX, 303-312.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "el-Cuhûdu'l-Mebzûle Fi'l-Muhafazâti 'ale'l-Kur'âni'l-Kerim ve Tercemetih", *en-Nedvetu'l-Âlemîyye Havle Tercemeti Maâni'l-Kur'âni'l-Kerim*, (1395 h.).
- İnan, Abdulkâdir, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Tercümelere Üzerine Bir İnceleme*, (Ankara: 1961).
- İshak, Ali Şevah, *Mu'cemu Musannafti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (er-Riyâd: Dâru'r-Rifai, 1404/1984).

- İsmail, Şa'bân Muhammed, *el-Medhal li Dirâseti'l-Kur'an ve's-Sünneh ve Ulûmi'l-İslâmîyye*, (Dâru'l-İntisâr, 1400/1980).
- Kâfiyeci, Muhammed b. Süleyman, *et-Teysîr fî Kavâid-i İlmi't-Tefsîr*, (Tahk. Ta'lik. İsmail Cerrahoğlu), (Ankara: 1974).
- Kallek, Cengiz “Mâverdi'nin Ahlâkî, İçtimâî, Siyasî ve İktisâdî Görüşleri”, *Dîvân: İlmi Araştırmalar*, 2004/2, cilt: IX, sayı: 17, s. 219-265.
- Karagöz, Mustafa, “Tefsîrde Rivâyet-Dirâyet Ayrımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, cilt: II, sayı: 5, (2004/2).
- el-Kasabî Mahmûd Zalât, *el-Kurtubî ve Menhecuhu fî't-Tefsîr*, (el-Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 1401/1981).
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdillâh Hâcî Halîfe, *Keşfu'z-Zunûn fî Esmâi'l-Kutubi ve'l-Fünûn*, (Bağdad: Mektebutu'l-Musennâ, 1941).
- Kahveci, İhsan, *Fahreddin er-Râzî'nin Mefatihü'l-Gayb Adlı Tefsîrinde Ulûmu'l-Kur'an*, (Doktora tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Sakarya, 2001).
- Kaya, Aykut, *Meğazi'nin Kur'an Tefsîrine Kaynaklığı (Beğavi'nin Meâlimu't-Tenzil Örneği)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (İstanbul: 2009).
- Kaya, Veysel, *Fahreddin Râzî'nin Mâtürîdilerle Olan Tartışmaları ve Eleştirisi*, (Yüksek Lisans tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Bursa, 2007).
- Kehhâle, Ömer bin Rıza bin Muhammed, *Mu'cemu'l- Müellifin Terâcimu Musannifi'l-Kütubi'l-Arabîyye*, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.).
- Khan, Mofakhar Hussain, “Kur'an-ı Kerim'in Bengalce Tercümelelerinin Tarihçesi”, (Çev. M. Dağlı), *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.1 (1983).
- Kırca, Celal, “Cafer es-Sadık ve Ona İzâfe Edilen Tefsîri”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 6 (Kayseri: 1989), 95-112.
- Kiraz, Celil, “Mukâtil b. Süleyman'ın Muhkem ve Müteşâbih Anlayışı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Yıl: 2011/1, Sayı: 26, 96-109.
- Kiraz, Celil, “Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin Beydâvî'ye Yönelik Eleştirileri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 15, sayı 1 (2006).
- Kiraz, Celil, “Zemahşeri'nin el-Keşşâf'ında Allah'ın Bazı Sıfatlarıyla İlgili Temsil, Mecâz ve İstiâre Algılamaları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 17, sayı 2 (2008).
- Koç, Mehmet Akif, “Taberi Tefsîrini Anlamak Üzerine I”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 51, sayı 1 (2010).
- Koç, Mehmet Akif, *Tefsîrde Bir Kaynak İncelemesi -es-Sa'lebî (427/1036) Tefsîrinde Mukâtil b. Suleyman (150/767) Rivâyetleri-*, (Ankara: Kitâbiyât, 2005).
- Korkmaz, Sıddık, “İmam Ebû Mansur el-Mâtürîdî'nin Hayatı ve Eserleri”, *Dini Araştırmalar*, cild 4, sayı 10 (Mayıs-Ağustos 2001).
- Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, (Sadeleştiren ve notlar ilavesiyle yayınlayanlar Dr. O. F. Köprülü - N. Pekin), (İstanbul: 1981).
- Koçyiğit, Talat, *Hadîs Tarihi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997).
- el-Kummî, Ali b. İbrahim, *Tefsîru'l-Kummî*, (Tahk. Es-Seyyid Tayyib el-Müsevî el-Cezâiri), (İran/Kum, Müessesetu Dâri'l-Kitân li't-Tibâ ve'n-Neşr, 1404).
- Kurtubî, İmam, *el-Cami li Ahkâmi'l-Kur'an*, (Terc. Beşir Eryarsoy), (İstanbul: 1997).
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, (Tahk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim Etfiyiş), (el-Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1384/1964).
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebibekir, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an ve'l-Mubeyyin limâ Tedammanahu mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkân*, (Tahk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Turki), (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1427/2006).
- el-Kurtubî, el-İmâm Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Kitâbu't-Tezkire bi Ahvâli'l-Mevtâ ve Umûri'l-Âhire*, (Tahk. Sadık b. Muhammed b. İbrâhim), (er-Riyâd: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, 1425).
- Kut, Günay, “Ahmed-i Dâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, cilt 2 (İstanbul:1989).
- Kutlu, Enise, *İbn Atiyye'nin el-Muharrerü'l-Vecîz İsmi Eserinde Kur'an İlimlerine Yaklaşımı*, (Yüksek Lisans tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (İzmir: 2007).

- Mahmutoğlu, Yakup, “Mukâtil b. Süleyman’ın (Ö. 150 H.) Tefsîru Hamsi Mieti Ayetin Mine’l-Kur’âni’l-Kerim (Beşyüz Ayetin Tefsîri) Adlı Kitabının Kısaca Tanıtımı ve Ahkâm Ayetleri Açısından Değerlendirilmesi”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı 13 (2009).
- el-Mağravî, Muhammed b. Abdurrahman, *el-Müfessirûn Beyne’t-Te’vil ve’l-İsbât*, (Beyrût: Müessesetu’r-Risâle, ts.).
- Malullah, Muhammed, *eş-Şia ve Tahrifu’l-Kur’ân*, (Beyrût: Dâru’l-Va’yi’l-İslâmî, 1402-1982).
- el-Mâverdî, Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed, *en-Nüket ve’l-Uyûn Tefsîru’l-Mâverdî*, (Talik: Abdulkasud b. Abdurrahim), (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye-Müessesetu’l-Kutubi’s-Sakafiyye, ts.).
- Memmedov, Ramiz, *Tabersî’nin Mecmau’l-Beyân Tefsîrinde Hz. Peygamber’i İkaz Eden Ayetlerin Yorumu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (İstanbul: 2006).
- Menekşe, Ömer, “İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı Mâverdî Ve Nizâmülmülk Örneği”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi [www.dinbilimleri.com]*, 2005, cilt: V, sayı: 3, s. 193-211.
- “Menhecû’t-Tabresî fi’t-Tefsîr”, [mediafire.com hklclh3l7if7ta9](http://mediafire.com/hklclh3l7if7ta9) (19 Eylül 2011).
- Mertoğlu, Mehmet Suat, “es-Sa’lebî”, (*DİA*), cilt XXXVI, (İstanbul, 2009),
- Meşhûr Hasan Muhammed Süleyman, *el-İmâm el-Kurtubî Şeyhu Eimmeti’t-Tefsîr*, (Dimaşk: Dâru’l-Kalem, 1413/1993).
- el-Meys, Halil, “Mukaddime”, *Tefsîru’l-Fahr er-Râzî*, (Beyrût: Dâru’l-Fikr li’tibae ve’neşr ve’t-tevzi’, 1401/1981).
- Mukâtil b. Süleyman, *Kur’ân Terimleri Sözlüğü*, (Terc. Beşir Eryarsoy), (İstanbul: İşaret Yayınları, 2004).
- Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîrû Mukâtil b. Süleyman*, (Tahk. Abdullah Mahmud Şehhâte) (Beyrut: Müessesetu’t-Tarihi’l-Arabi, 1423/2002).
- Mukâtil b. Süleyman, *el-Vucuh ve’n-Nazair*, (Haz. Ali Özek), (İstanbul: İSAV Yayınları, 1993).
- Müsâid Müslim Ali Cafer- es-Sarahân, Muhyi Hilâl, *Menâhîcu’l-Müfessirîn*, (Dâru’l-Ma’rife, 1980).
- en-Nakraşî, Mahmûd es-Seyyid Ali, *Menâhîcu’l-Müfessirîn mine’l-Asri’l-Evvel ilâ’l-Asri’l-Hadis*, (el-Kusaym: Mektebetu’n-Nahda, 1407/1987).
- Nuriyev, Tehran, *Maverdî’nin Edebü’l-Dünya ve’d-Din’inde Geçen Arap Atasözlerinin İncelenmesi*, Marmara Üniversitesi, YL Tezi, İstanbul 2008.
- Nüveyhid, Âdil, *Mu’cemu’l-Müfessirîn min Sadri’l-İslâm Hattâ el-Asr el-Hâdir*, (Beyrût: Müessesetu Nüveyhid es-Sakâfiyye, 1403/1983).
- Okçu, Abdulmecit, “Taberî Tefsîrinde Abdest Ayetinin Yorumu ve Taberî’nin Konuyla İlgili Görüşleri Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 19 (2003).
- Okçu, Abdulmecit, “Taberî’nin Yedi Harf Hakkındaki Görüşleri”, *Bir Müfessir Olarak Muhammed b. Cerîr et-Taberî Sempozyumu 11-13 Haziran 2010, Konya*.
- Öğmüş, Harun, “Taberî Tefsîrinin Şiirle İstişad Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi”, *Bir Müfessir Olarak Muhammed b. Cerîr et-Taberî Sempozyumu 11-13 Haziran 2010, Konya*.
- Öz, Asım, “İlk Tedvin Edilen Tefsîr ve Yazarı”, <http://www.dunyabulteni.net/index.php?aType=haber&ArticleID=131157&q=Mukâtil> (4 Ekim 2010).
- Özdemir, Ali İhsan, “Ebû Cafer et-Taberî ve Câmîu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân Adlı Tefsîrinin Özellikleri”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, cilt 14, sayı 1 (2001).
- Özdemir, Hikmet, *Musa b. Hacı Hüseyin el-İzniki Hayatı ve Eserleri*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (Ankara: 1980).
- Özdemir, Mehmet, “Endülüs”, *DİA*, cilt XI (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995).
- Özek, Ali, “Keşşâf”, *DİA*, XXV, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002).
- Özer, Şükrü, “Mâtürîdî”, (*DİA*), cilt XXVIII, (İstanbul, 2003).
- Özgel, İshâk, “Büyük Selçuklular Döneminde Tefsîr İlmi ve Müfessirler”, *Dinbilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi*, V (2005), sayı 2.
- Özgel, İshâk, “Müzakere”, *Bir Müfessir Olarak Muhammed b. Cerîr et-Taberî Sempozyumu 11-13 Haziran 2010, Konya*.
- Özkan, Abdurrahman, “Ahmed-i Dâî’nin Tefsîr Tercümesinin Manzum Mukaddimesi ve Dil Özellikleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 11, (Konya, Bahar 2002).
- Özkan, Abdurrahman, *Kitab-ı Mukaddime-i Ebû’l-Leysi’s-Semerkandî (İmla-Gramer-Tenkitli Metin-İndeks)*, (Basılmamış Yüksek Lisans tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Konya: 1994).

- Özkan, Mustafa, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Kur'an Tercümelere Üzerine I", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, sayı 39 (2008).
- Öztürk, Mustafa, "Taberî'nin Tefsîr Anlayışında Selefilik ve İlimli Zâhirilik", Bir Müfessir Olarak Muhammed b. Cerîr et-Taberî Sempozyumu 11-13 Haziran 2010, Konya.
- Pakiş, Ömer, "Rü'yettullah ile İlişkilendirilen Ayetlerin Mu'tezilî Okuma Biçimi (Kâdî Abdulcebbar ve Zemahşerî Örneği)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21 (2001/2).
- Pearson, J. D., "Translation of the Kur'an", *The Encyclopaedia of İslâm*, (Leiden: 1981).
- Plessner, M., "Mukâtil", *İslâm Andiklopedisi (İA)*, (İstanbul: 1979).
- Râzî, Fahreddin, *Tefsîr-i Kebîr (Büyük Kur'an Tefsiri)*, (Terc. Suat Yıldırım-Sadık Kılıç-Lütfullah Cebeci-Sadık Doğru), (Ankara: Akçağ yayınları, 1988-1992).
- er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddin, *Mefâtihu'l-Ğayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)*, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420).
- er-Râzî, Muhammed Fahrüddin İbnu'l-Allame Diyauddin Ömer el-Muştehir bi Hatip er-Rey, *Tefsîru el-Fahr er-Râzî*, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1401/1981).
- Ritter, H., "Ayasofya Kütüphanesinde Tefsîr İlmine Ait Arapça Yazmalar", *Türkiyat Mecmuası*, cilt 8 (1945).
- er-Rûmî, Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman *İtticâhâtu't-Tefsîr fi'l-Karnî'r-Râbi'aşer*, (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1418/1997).
- es-Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed, *el-Keşf ve'l-Beyân el-Ma'ruf Tefsîru's-Sa'lebî*, (Tahk. Ebû Muhammed İbn Âşûr), (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1422/2002).
- es-Saâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahman, *el-Cevâhiru'l-Hisân fi Tefsîri'l-Kur'an*, (Tahk. Muhammed Ali Muavvid-Adil Ahmed Abdulmevcud), (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1418).
- es-Samî, B. Muhammed, *Menhecu'l-Mâverdi fi Tefsîrihi en-Nüket ve'l-Uyûn*, (Master tezi), Câmîatu Umî'l-Kura, (Mekke: 1406-1407).
- Sancaklı, Saffet, "Beğavî ve Hadîs Sahasındaki Çalışmaları", *Diyanet İlmî Dergi*, cilt 34, sayı 3 (Temmuz-Ağustos-Eylül, 1998).
- Sancar, Faruk, *Kelam ve Tasavvuf Açısından Nübüvvet: Fahreddin er-Râzî ve İbnu'l-Arabî Örneği*, (Doktora tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (İzmir, 2010).
- es-Sarkîs, Yusuf b. İlyas, *Mu'cemu Matbûâti'l-Arabîyye ve'l-Muarraba*, (Mısır: Matbaatu Sarkîs, 1346/1928).
- es-Semerkandî, Ali b. Yahya, Muhtasar Bahru'l-Ulûm Tefsîri (İlimler Deryası),
- es-Semerkandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim, *Tefsîru's-Semerkandî el-Musemma Bahru'l-Ulûm*, (Tahk. Ali Muhammed Muavvid-Adil Ahmed Abdulmevcud-Zekeriya Abdulmevcud en-Nevti), (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1413/1993).
- Sezgin, Fuad, *Târîhu Turâsi'l-Arabî*, (Arapçaya çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî), (el-Memleketu'l-Arabîyyetu's-Suûdiyye, Câmîatu el-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslamiyye, 1411/1991).
- Sırakaya, Selma Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsîri ile Vücuha ve Nezair Eserinin Mukayesesi, (Yüksek Lisans tezi), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Çorum).
- Sofuoğlu, Mehmed, *Tefsîre Giriş*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981/1401).
- Soycan, Mustafa, *Mukâtil B. Süleyman'ın (Ö. 150/767) Tefsîr Adlı Eserindeki Meğâzî Bilgilerinin Tesbit Ve Değerlendirmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Sakarya: 2011), 10-87.
- es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, (Tahk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), (el-Hey'e el-Mısıriyye el-Amme li'l-Kitap, 1394/1974).
- es-Suyûtî Celâluddîn Abdurrahman, *Tabakâtu'l-Müfessirin*, (Tahk. Ali Muhammed Umeyr), (Mektebetu Vehbe, 1396/1976).
- Sümertaş, Burhan, "Mâverdi ve en-Nüketü ve'l- Uyûn Adlı Tefsiri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, sayı: 28, s. 31-64.
- Syamsuddin, Sahiron, "Ali İmran Suresinin 7. Ayetindeki Muhkemat ve Müteşabihata İlişkin Taberî ve Zemahşerî'nin Görüşlerinin Analitik Bir İncelemesi", (Çev. Zülfikar Durmuş), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, cilt II Sayı: 3 (2002), 265-281.
- Syamsuddin, Sahiron, Muhkem ve Müteşabih Kur'an'ı Kerim'in 3. Sure 7. Ayeti hakkında Taberî ve Zemahşerî'nin Yorumları Üzerine Analitik Bir Çalışma", (Çev. Yavuz Fırat), *Bilimname*, cilt XII, (2007/1), 201-219.

- eş-Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, (Cem': Ebûbekir Ahmed b. El-Huseyin el-Beyhaki; Ta'rif: Muhammed Zahid b. El-Hasen el-Kevseri; Takdim: Kasım eş-Şumai er-Rufai), (Beyrût: Dâru'l-Kalem, ts.).
- Şahhâte, Abdullah, *Ulûmu't-Tefsîr*, (el-Kâhire: Dâru's-Şurûk, 1421/2001).
- eş-Şâir, Temmâm Kemal Musa, *Menhecu'l-İmam İbn Cerîr et-Taberî fi't-Tercih Beyne Ekvâli'l-Müfessirîn, Câmiatu'n-Necâh el-Vataniyye Kulliyyetu'd-Dirâsâti'l-Ulyâ*, (Filistin/Nablur, 2004).
- eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, (Tash. Ahmed Fehmi Muhammed), (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1413/1992).
- Şentürk, Mustafa, *Kur'ân'ın Sünni ve Şii Yorumu –İbn Atiye ve Tabresî Örneği-*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010).
- et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed İbn Cerir, *Tefsîru't-Taberî*, (Tahk. Ahmed Muhammed Şakir-Mahmud Muhammed Şakir), (el-Kâhire: mektebetu İbn Teymiyye, ts.).
- et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed İbn Cerir, *Tefsîru't-Taberî*, (Tahk. Abdullah b. Abdulmusin et-Türki), (el-Kâhire: Daru Hecer, ts.).
- Taberî Tefsîri*, (Terc. Hasan Karakaya-Kerim Aytekin), (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996).
- et-Tabresî, Ebû Ali el-Fadl b. El-Hasen, *Mecmau'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, (Tahk. Lecne mine'l-Ulema), (Beyrût: Müessesetu'l-E'lami li'l-Matbuat, 1415/1995).
- et-Tancı, Muhammed, *İbni Batûta Seyahatnamesi "Tuhfetü'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr"*, (sadeleştiren: Mü'min Çevik), (İstanbul, 1983).
- Togan, Z. Velidi, *Kur'ân ve Türkler*, (İstanbul: 1971).
- Togan, Z. Velidi, "Kur'ân'ın İlk Türkçe Tercümeleleri", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV (1964).
- Tokpınar, Mirza, "Abdurrezâk b. Hemmâm (126-211/744-827)'in Şiilikle İtham Edilmesi Üzerine Bir İnceleme (I)", *Dinî Araştırmalar*, cilt: III, sayı: 9 (2001).
- Topal, Hüseyin, *Semerkandî'nin Bahru'l-Ulûm'unda Kur'ân İlimleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (İzmir: 2005).
- et-Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. El-Hasan, *et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, (Tahk. Ahmed Habib Kusayr el-Âmilî), (yy., ts.).
- Türker, Ömer, "Mukâtil b. Süleyman", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXI, (İstanbul: 2006).
- Ülgen, Emrullah, *Ebû İshak es-Sa'lebî ve el-Keşf ve'l Beyân Adlı Tefsîrindeki Metodu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Diyarbakır, 2006).
- Ünver, Mustafa, "Siyakın Hegemonik Duruşuna Taberî Düzeltmesi", *Bir Müfessir Olarak Muhammed b. Cerîr et-Taberî Sempozyumu 11-13 Haziran 2010, Konya*.
- Vehbân, Ahmed, *el-Mâverdi Râidu'l-Fikri's-Siyâsiyyi'l-İslâmî*, (el-İskenderiyye: Dâru'l-Câmiati'l-Cedide li'n-Neşr, 2001).
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Beydâvî", *DİA*, VI, (İstanbul: 1992).
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Fahreddin er-Râzî" *DİA*, (İstanbul, 1995), XII.
- Yavuz, Y. Şevki, "Kâdî Beydâvî", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 5-6, yıl 1987-1988, (İstanbul, 1993).
- Yazıcı, İshak, *Ebû'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsîrdeki Metodu*, (Basılmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, (Erzurum, 1982).
- Yazıcı, İshak, "Tefsîru Ebi'l-Leys Tercemeleri Hakkında Kısa Bir Araştırma", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 6 (Samsun, 1992).
- Yıldırım, Suat, "el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân", *DİA*, cilt VII (İstanbul: 1993).
- Yıldırım, Zehra, *Mukâtil b. Süleyman'ın Müteşabih Kabul Edilen Ayetlere Yaklaşımları*, (Yüksek Lisans tezi), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Çorum).
- Yıldırım, Zeki, *Râzî'nin et-Tefsîru'l Kebir'indeki Fıkıh Usulü Uygulaması*, (Doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Erzurum, 1997).
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbasiler", *DİA*, II cilt, (İstanbul, 1988).
- Yıldız, Sakıp, "Şia'nın Kur'ân-ı Kerim ve Tefsîri Hakkındaki Görüşleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5. Sayı (Erzurum: 1982), 58-67.
- Yılmaz, Ali, *Fahruddin er-Râzî'nin et-Tefsîru'l-Kebir (Mefatihü'l-Gayb) Adlı Eserinde Tenasüb ve İncicam*, (Doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Erzurum 1996).

- Yılmaz, Muhammet, *Hadis Açısından Fahreddin er-Râzî'nin Tefsîr-i Kebir'i Üzerine Bir İnceleme*, (Doktora tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (İzmir, 2000).
- Yılmaz, Muhammet, "Râzî Tefsîrinde İsrailiyat", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, (Temmuz-Aralık 2001), 71-87.
- Yılmaz, Musa Kâzım, *Tabressi ve Tabatabai'de İmamiye Tefsîri*, (Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Erzurum, 1986).
- Yûsuf Ahmed Ali, *el-Beydâvi ve Menhecuhu fi't-Tefsir*, (Doktora tezi), el-Memleketu'l-Arabiyyetu's-Suûdiyye, Câmiatu Ummi'l-Kurâ.
- Yusuf Rahman, "Beydâvi'nin 'Envâru't-Tenzil ev Esrâru't-Te'vil' Adlı Tefsirinde Hermenötiği", (Çev. Bünyamin Açıkalın), *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt I, sayı 1-2 (2010).
- Yusuf Rahman, "Envâru't-Tenzil ev Esrâru't-Te'vil'inde Beydâvi'nin Hermenötiği", (Çev. İbrahim Görener), *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 11 (2001).
- Yüce, Abdülhakim, *Fahru'd-din er-Râzî'nin Mefâtihu'l-Gayb Adlı Eserindeki İşari Tefsir Yönü*, (Doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Erzurum 1992).
- Zahir, İhsan İlahi, *eş-Şia ve'l-Kur'an*, (Pakistan, Lahor: İdaretu Tercümani'sünneh.
- ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, *el-İsrâiliyât fi't-Tefsir ve'l-Hadis*, (el-Kâhire: Mektebetu Vehbe, 1990).
- ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Müfessirün*, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1396/1986).
- ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Müfessirün*, (el-Kâhire: Mektebetu's-Saâde, 1961).
- ez-Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Kaymaz, *Mizânu'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, (Tahk. Ali Muhammed el-Becavi), (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife li't-Tibae ve'n-Neşr, 1382/1963).
- ez-Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, (Tahk. Şuayb Arnavût), (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1414/1994).
- ez-Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, (el-Kâhire: Dâru'l-Hadis, 1427/2006).
- ez-Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Kaymaz, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, (Tahk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), (Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003).
- ez-Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Kaymaz *Tezkiretu'l-Huffâz*, (Beyrût: Dâr'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998).
- ez-Zemahşerî, Cârullah Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vil*, (Tahk. Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed Muavvid), (er-Riyâd: Mektebut'l-Ubeykân, 1418/1998).
- ez-Zerkânî, Muhammed AbulAzîm, *Menâhilu'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'an*, (Matbaatu İsa el-Bânî el-Halebî, ts.).
- ez-Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, (Tahk. M.Ebû'l-Fadl İbrahim),
- ez-Ziriklî, Hayreddin b. Mahmud b. Muhammed Ali b. Faris, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcimi Eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisâi mine'l-Arabî ve'l-Musta'rabin ve'l-Musteşrikîn*, (Beyrût: Dâru'l-İlim li'l-Mellayin, 2002).